

2-99

Qoʻsh Surogʻ

Shaxmatkush Hoda

821
2-99

ОРАЗ ЯҒМУР

Махмулқушқилла

Буюк Махмулқушқилла асарлари асосида ёзилган
роман-модриқом

-2206-

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2016

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

УЎК: 821.512.164(092)
КБК 83.3(5ТУр)-8
Я 99

Туркманчадан
Музаффар АХМАД ва
Рустам ЖАББОР таржималари

Атоқли туркман шоири ва мутафаккири Махтумқули Фиротий (1724–1807)нинг ижоди ҳақимизда кўп йиллардан бери кучли қизиқиш уйғотиб келмоқда. Шоирнинг панд-насихатга, ақлу ҳикматга, юланч-таскинга бой шеърларининг жаранги бутун ҳам, бундан кейин ҳам онгимизда, қалбимизда ҳамиша янграб туриши шубҳасиз. Табиийки, ушбу ижодкорнинг ҳаёти, ижодига бўлган қизиқиш ва интилиш ҳам ўсиб бораверди. Таъкидли турскан адиби Ораз Йўлурнинг Махтумқули асарлари таҳлили, ҳаётини феодаллигига бағишланган назкур китоби шу пайтгача шоир ҳаёти ва ижодига бағишлаб ёзилган бошқа асарлардан фарқ қилади. Адиб ушбу китобида шоирнинг ён-лиги, олданин шаронти, таълим олгани, қамолга етгани, биографияси ва саяҳатларида ўша даврлардаги сиесий-ижтимоий воқеалар нуқтан назардан баҳо беришга, замона талаётларини шоир шеърларининг таҳлилидан келиб чиқиб тасвирлашга интилишга, ўз таҳминларини ўртага ташлаган. Шунга кўра, китобдан ўзбек ўқувчилари учун ҳам янгилик бўла оладиган тасвирлар, воқеалар, саҳифалар ҳам ўрин олган.

Китоб жаҳон шеърлигидаги мунаввар номалярнинг ҳаёти ва ижоди билан қизиқувчи мутахассислар ва кенг китобхонлар оmmasига мўъжалланган.

ISBN 978-9943-28-580-4

© М. Аҳмад ва Р. Жаббор (тарж.), 2016
© «O'ZBEKISTON» NMIYU, 2016

МУҲАВВАША

Мен бу мавзуда ёзиш учун кўлга қалам оларканман, ammo қарашлари ўткир, бардам. Унинг ҳаётини фалсафаси ҳам худди шам атрофидати парвоналар сингари, асарларида мужассам. Олакоронги бир аср шоир ортидан эргашаётир. Махтумқули ана шу қоронғилик кўйинида ёрқин шам мисол шуъла сочиб турибди. Зеро, у ўз асридан анча олдинда туриб фикрлай олди, ўз замондошларини илмга, маърифатга, зиёга чорлади.

Махтумқулининг сиймосида ҳам, асарларида ҳам ўзига жалб этувчи оҳанрабо бор, жозоба бор. У ҳеч қачон куёнга факат «коч» деб, тозига эса «кув» деб хитоб этмади. У ҳамиша ўқувчи билан бир оташда ёнади, бирликда ўртанади. Махтумқули ҳеч қачон «менинг жоним жон-у, сеники баклажон» деувчилардан бўлмади. «Кўзларининг туси турлича бўлгани билан, кўз ёшларининг ранги бир хил» эканини (Румий) англаб яшайди. Шу сабабли Махтумқули ўз даврида зулматга бурканган осмондаги йўлчи юлдуз мисол балкиб чикди.

Бу юлдузлик даври Махтумқулининг оқ-қорани танитган даврдан бошланди. Ғанимлари Махтумқулига қарши қилич қайрашга, унга туҳматлар ёғдиришга тайёрланишарди.

Туҳмат — номарднинг курули.

Ана шундай мураккаб бир даврда яшаш, зиддиятларга қарши туриш шоир учун қанчалик қийин бўлганини тасаввур қилиб кўринг-а?

Турли кўлэмалар, саҳатчиларнинг эдаликлари, эл орасидан нақллар. Хар хил сувратлар... буларнинг хар бири кечмиш ҳақида, аждоғларнинг турмуш тарзи ҳақида муайян тасаввурлар ҳосил қилишга ёрдам беради.

Кўпчилик ўтмишни имкон қадар хато ва камчиликлардан холи кўрсатишга интилади.

Шундай бўлса-да, Махтумқулини асл ҳолича кўрсатиш мен учун ҳам қарз, ҳам фарз. Унинг сиймосини ривоят ва мишмишлардан эмас, ўз ижодида, шеърларидаги матиқдан излаган маъкул. Ана шу ўлмас сатрлар, пурмаъно фикрлар ортидан асл ҳақиқат бўй кўрсатади. XVIII асрда юзата келган, Озодийнинг, Шайдоийнинг асарларида ўзини кўрсата бошлаган ижтимоий қарашлар, миллий рух Махтумқули ижодида янада ёрқин, янада мукаммал кўриниш касб этди. Унинг қўйидаги мисралари ҳам бежиз битилмаган:

Махтумқули, сиррим чўхдир,
Очадиган одам йўқдир.

Ҳақиқатан ҳам, Махтумқули шеърларини ўқиган китобхоннинг қаршисида минг бир савол, минг бир сир намоён бўлади. Ўқувчи бу саволларга жавоб излагани, бу сирларни аңлагани сари Махтумқули сиймоси янада сирли, янада жозибадор қиёфа касб этиб бораверади.

Шоирнинг буюклигини кўрсатувчи қирралардан яна бири шундаки, у ўз ўқувчисини ана шу саволларга жавоб топишга, сирларни ечишга муттасил ундайди. Ўқитанингиз сари ўзингиз сезмаган ҳолда Махтумқулининг шайдосига, мафтунига айланаб бораверасиз.

У хар бир инсоннинг миясида яшириниб ётган аждаҳони топиб, мавҳ этишга уринади. Мингдан бири инсон, қолғандари шунчаки қўланка бўлсалар-да, шоир хар бир ўқувчидан қомил ИНСОН фазилатини топомқчи бўлади, уни қилиришдан умид узмайди. Қомил инсон тушунчаси чуқур маъно-мазмунга эга. Хар бир халқнинг ўтмиши, бутунги кунни, келажаги ана шу тушунча маданиятидан келиб чиқади. Бу кенгқамровли тушунча ни менсимаслик ёки етарлича баҳолай билмаслик саводсизлик белгиси бўлур эди.

Махтумқули қимнинг маданияти юксак бўлса, охирида унинг ўзи ғалаба қозонишни яққол исботлаб беради.

Махтумқули ўз асарлари орқали халқнинг умумий маданиятини ўстиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйгани аниқ. Шу боис,

шоир жулда кенг қамровли мавзуларга мурожаат қилади. Инсонни ўргатиш шоир ижодининг асосини ташкил этади.

Махтумқулининг сирини хар қим ўзича кашф этади. Хар тал унинг шеърларини ўқиганда, янги-янги сирлар очилаверади. Хар тал ўқувчи тафаккур уммонига чўмиб, маъно лаззатларидан баҳраманд бўлади. У мазкур масалада ўзидан аввалгиларнинг йўлидан боради, аммо улардан кўра узоқроқни кўзлайди.

Шоир инсоният қаршисида турган минг битта муҳим масалани ошиб ўтиб, ўқувчининг эътиборини энг асосий масалага тортмоқчи бўлади. «Кўп ишлаган одам кўп янгилашади» дейдилар. Донолар ўз хатоларидан тўғри хулоса чиқарадилар. Аммо, буюкларнинг хатосини кўрсатиб беришдек қийин иш бўлмаса керак. Махтумқули ўқувчига хар бир нарса кўрингани каби эмаслигини, аслиятининг соядан фарқини аңлатишга уринади. Умр бўйи Махтумқулини ўқиган, ундан ўрганган, ибрат олган китобхонлар жулда кўп. Чунки Махтумқули ижоди хар бир юракка осон кириб боради, руҳни тез ром этади.

Ҳозирги замоннинг айрим адиблари гоҳида бебаҳо асарлар яратга олмаётганлари учун ўз атрофларидати шарт-шароитни айбашади. Ундай бўлса, Махтумқулининг ижодкорлигини қандай тушуниш мумкин? У жоҳилик, ноҳақлик авжита чиққан, ижод қилиш учун даярли ҳеч қандай шароит ва қўлай муҳит бўлмаган XVIII асрда ана шундай нодир асарлар яратгаганига нима дейсиз?

Қунда-қунора қатлу қиринлар юз бериб, сиёсий бошбошдоқлик ҳукм сурган, жоҳиллар илму маърифат йўлига ров бўлиб турган бир пайтда шоир ўз асрига, балки асрларга қарши бош кўтариш учун буныча қуч-қудратни қаердан олди экан?

Қолаверса, унинг бой маданий мероси нафақат туркман эли, балки Эрон, Афғонистон ва бутун Туркистон аҳлини ўзинга мафтун этолди. У ўз замондошларининггина эмас, балки келажақ авлодини ҳам дол қолдира оладиган асарлар яратолди.

Қолаверса, у наинки ўзининг қам сонли туркман элини, балки Эрон, Афғонистон, Туркистон мулкларини ҳам ўз асарлари, қалами ила забот этолди. Нафақат ўз замондошлари, балки келгуси авлодларнинг ҳам қўнғил мулкига айланишга қодир сўз жавоҳирларини тизди. Бу илоҳий қудрат махсули эмасмиди? Албатта даҳоларнинг идроки, иктидорини сўз билан тушунтириб бўлмайди. Буни табиатнинг чексиз сир-синоатига боғлашади. Аммо бу даҳолик қудрати, табиатнинг нодир синоати XVIII асрда тараққий тошган йирик халқларда эмас, тарқоқ, нисбатан

колок, таракжйетдан анчагина ортда қолиб келаетган туркман эли вакилида буй кўрестангана нима дейсиз?

Балки, у ўтмишдаги Низомий, Румий, Юнус Эмро, Хожи Бектоши Валий, Насимий, Навоий, Фўзулий, Қорачаўгон сингари буюк сиймоларнинг давомчисидаир? Балки, бу бир пайтлар жаҳонга довуғ солган қадимий Ниса, Машҳади Мисрия, Марви шоҳи жаҳон сингари маданият бешикларининг ўзига хос таъсиридаир?

Янги шаҳарларнинг ҳам асосан эски, бир пайтлар гуллаб-яшнаган кентлар харобалари устида қад кўтариш ҳам бежиз бўлмаса керак. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Балки, бу туркман элининг кечмишдаги буюк шухрати самарасидир? Искандар Мақдуний кўпинлари ҳам ўз юришлари давомидати энг кескин қаршиликларни айнан Турон заминидан, туркий ажлоларимиздан кўргани ҳам айни ҳақиқат. Мўғул боскинчиларининг енгилмас кўпингига қажатқич зарба берган Жалолиддин Мангубердиннинг томирида туркманнинг ҳам қони оқар, унинг онаси Ойчечак — туркман асизодларидан эди. Ўзининг бетимсол асарлари ила боскинчиларнинг қилғинини ўтмаслаштирган Жалолиддин Румий ҳам Турон фарзанди эди. Икки Жалолиддин — бири юксак руҳи, иккинчиси кескир шамшири ила мўғуллар зулми ва боскингига қарши чиқа олди.

Дунёдаги энг қадимий маданият ўчоқларидан саналмиш Жойтун маданияти ҳам айнан шу заминда пайдо бўлди.

Ишончли манбаларнинг гувоҳлик беришича, 522 йилда Марғенёда Фрад бошчилигида бошланган озолик ҳаракати ҳам тарихдаги энг биринчи халқ ҳаракатларидан бўлган.

XVII асрда яшаб ўтган туркман шоири Қорачаўгон:

Кўзан тоғидан наслимиз,

Орий туркмандур аслимиз, —

дейди. XVIII асрнинг мумтоз шоири Шайдоий:

Тоғдан бағанд, янтоқдан паст

Бўлди туркманнинг ахволи, —

деб нола чекади. Туркийларнинг тарихини ўрганишга беназир ҳисса қўшган академик В. Бартольд шундай деган эди:

«Қадимги туркманлар Узоқ Шарқда, Марказий ва Ўрта Осиёда, Яқин Шарқда кўп сонли туркий халқларнинг шаклланишида катта роль ўйнади».

Тарихий маълумотларни саралашда катта тажриба тўплаган яна бир олим Л. Н. Тумилёвнинг шундай фикри бор:

«Марказий Осиёда, Сирдарё ва Амударёнинг оралиғида ва кўйи оқимларида турклашган орийлар, царфийёлларнинг энг яқин қариндошлари, туркманлар ёҳуд фўзлар яшар эди».

Эҳтимол, муҳтарам ўқувчи «муаллиф жулда кўп саволларни қўндаланг қўйди, энди уларга ўзи жавоб берса керак», деган ҳаёлга бораётгандир? Йўқ, муаллиф жўяли саволлар топиш ва уларга ўқувчи билан бирга жавоб излашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Бу борада Махтумқулнинг икки сатрини эслаб ўтиш ўринли бўларди:

Эр бошимга нш тушди,

Мардона бўлдим энди...

БҮҲҲАЧИ БУЛДУМ

1

Махтумқулининг хаёти ва ижодини талқин қилувчилар туғилган йили хақида турли хил фикрлар билдирилди. Шоирнинг XX аср охирида турли хил фикрлар билдирилган бўлиши Қора Эшоннинг маълумотларига кўра, Махтумқули Туркменистоннинг Кенгжой деган музофотида ёз ойларида таваллуд топган экан. Эҳтимол, кўпчиликнинг Махтумқули 1733 йилда туғилган, деб берган маълумотлари ҳам тўғридир. Фикримизга, бир қанча олимларнинг бу санани аниқлаштириш учун кўплаб манбаларни текшириб чиқибгани таҳсинга лойиқ. Шу боис фактларга янгидан юзланиб, эскиларини инкор этмоқчи эмасмиз. Буюк шоир туғилган пайтда Эрон, Афғонистон, Турон мулкларидати ахвол қандай эди? Бу йилларда Нодиршоҳнинг ўз туркий қондошлари борасидати сиёсати қай кўринишда эди? Хусусан, гўжланг туркманларининг ўша йиллардаги яшаш тарзи бошқа туркманлардан нимаси билан фарқланарди?

Мухаммад Козимнинг «Нодирнома», Мирзо Махдихоннинг «Нодиршоҳ тарихи» асарлари, юзга яқин ёзувчилар тарафидан битилган романлар, шу даврга оид яна кўплаб манбалар даврининг сиёсий, иқтисодий, маданий қиёфаларини кўз олдимизга келтириш имконини беради.

«Нодиршоҳ хазратлари Дарагўздати Дастижарт қалъасида хижрий 1100 йил муҳаррам ойининг 28-куни дунёга келди» (1688 йил, 22 ноябрь, МИТ, 118 сах.)

Нодиршоҳ кўлида қилич тутган қўлдан бошлаб, энг аввало, ўз қондошларига курул кўтарди. Ҳатто, қони қайнаган кезларда ўзининг ҳамқавмлари — афшарларни ҳам азб ўтирмади. Жанг қилди, бошиб олган ерларининг бойлигини талади, халқини қўчирди. Ҳар ернинг тулқисини ўша ернинг тозиси билан овлашга ҳаракат қилди.

У туркий қавмларнинг бўйсунмаслик хусусиятини аввалдан биларди. Шу боис, бу халқларнинг ички аҳволдан мунтазам ҳабар етказиб турган айёқчилар шохни тезроқ ҳаракат қилишга, уруш бошлашга ундадилар. Бу асосий омиллардан бири бўлиши ҳам мумкин. Нодиршоҳ ўз тож-тахтини сақлаб қолиш мақсадида туркий бўлмаган халқларга хайрихоҳлигини кўрсатиш учун туркийларга қарши эканини мудом эслатиб туришга мажбур бўлгандир? Бу борада шиа-сунний можароларининг ҳам ўрни бор. Ана шу можаролар сабаб, туркман ўзбек халқлари устига қўшин тортиб, уларнинг қўпчилигини қуввин қилгани, талон-торож этгани ҳам ҳақиқат. «Ўзингдан чиққан баюга, қайта борасан давога?» деган нақб айни ўша пайтларда эл ичиди кўп айтилиб, тилга тушганди.

Ўрни келганда айтиш лозимки, Нодиршоҳдан аввалги ва кейинги қизилбош ҳукмдорлар ҳам айнан шу йўлни тутгандлар. Чунки, улар кўл остиларидати элларнинг феъл-атворини яхши билар эдилар.

Атрофда ана шундай ахвол ҳукм сурган бир пайтда, Нодиршоҳнинг кўл остида эзilib келган гўжлангларнинг хаётини тасаввур қилаверинг.

Ўргон тумани ўзининг жаннатмонанд табиати билан кўплаб сайёҳлар, меҳмонлар ва фотиҳларни ўзига жалб этиб келган. Нодиршоҳ сингари маккор ҳукмдор бу масканга кўз тикмаслиги мумкин эмасди. Нодиршоҳ кўпинларининг дастлабки мўлжалли ҳам айнан гўжланг қабиласи бўлди. Ёвмут туркманлари сингари бирика олматани, така туркманлари билан ҳам тил топишса олматани гўжланг қабиласининг хаётида кескин ва ноҳуш ўзгаришларни келтириб чиқарди. Қолаверса, уларнинг кўпчилиги тоғ туркманлари эди. Текислик ёки саҳро туркманларига қараганда тоғлиқлар нисбатан илгарироқ ўтrockлашгандлар, шунга кўра уларда суғорма деҳқончилик, хунарамандчилик кўпроқ ривожланган. Шу боис, уларнинг турмуш маданияти кўчманчиларникидан анча фарқланади. Бунинг устига, ёвмут, така можаролари, Хива хонларининг юришлари ҳам бу элатни анчайин холдан тойдирганди.

2

1733 йил. Бу йил бўлажак буюк шоирнинг туғилган йили эди. У уч ёшга тўлганида, Нодиршоҳ салтанат тахтига ўтириб, шоирнинг беғубор болалигини қизил қонга фарқ эди. Шоир ўн тўрт ёшга етганида Нодиршоҳни ўз қиличи билан

ўлдирдилар. Махтумқули айни шу дамдан ўзининг баркамол ёшга етганини англайди.

Шу чоқкача ёш билардинг ўзингни,
Кўригил энди, катта бўлиб қолибсан...

Балки, ёш шоир Нодиршоҳнинг ўлими кўпглаб муаммоларнинг ечимига йўл очганини қалбан ҳис этгандир? Аммо унинг бошига тушажак турфа мусибатлар, яхши-ёмон кунлар, бахтсиз севиб можазолари, руҳий азоблар, изтироблар — ҳаммаси ҳали олдинда эди.

Ўн тўрт ёшли ўспирин ўзини ҳали қандай синовлар кутиб турганини қаердан ҳам билсин? Тақдирнинг турфа ўйинлари ҳақида сўзлашдан аввал Махтумқулининг боғалик, ўсмирлик йиллари ҳақида фикр юритсак.

Махтумқули ҳаётини шартли равишда даврларга бўлалган бўлсак, айтиш жоизки, унинг ўн тўрт ёшгача бўлган даври ҳақида етарлича маълумотлар йўқ. Унинг боғалик, ўспирлик йиллари эса ўз тенг-тушлариникидан у қадар фарқ қилмаган дейиш мумкин. Нимата асосланиб бундай деемиз? Биринчидан, ўша пайтдаги вазият, аҳолининг турмуш тарзини кўз олдимизга келтирайлик. Демак, у ҳам ўз тенгдошлари сингари ёшлик пайтида мол боққан, деҳқончилик, экин-тикин ишларига қарашган, дуракторлик, заргарлик, қосиблик сингари хўнардларга қизиққан. Чунки, туркманларнинг ўтмишдаги турмуш тарзида ҳар бир йигит кишининг бир неча хўнар эгаллаши шарт саналган. Бу анъана ҳалқнинг қон-қонига сингиб кетган.

XIII асрда Онаўлига бориб, ўша ерда ахйлик тарикатига асос солган Ахй Эвраини эста олайлик.

Жўмардлик, инсонларга муҳаббат, ҳушмуомалалик, ўзидан ҳам аввал бошқаларга кўмаклашиш, бошқаларнинг манфатини ўзиникидан устун қўйиш, ҳаммани ҳурмат қилиш, ор-номусни асраш, Аллоҳни севиш, тўғрисиўзлик, меҳмондўстлик, дўстларнинг шодлигига шерик бўлиш, яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш, таваб қилиш, ғийбатнинг олдини олиш, миннат қилмаслик, бировни мажбурламаслик, одамларни тенг кўз билан кўриш, қулоқларни ёмон гап эшитишдан сақлаш, қўшниларга муруват кўрсатиш, кечиримлилик, устоэга юксак эҳтиром... — буларнинг барчаси ахйлик тарикати шартларидан саналади.

Ахйликда уч нарсани очик тутиш лозимлиги айтилади:

1. Кўлингни очик тут, жўмард бўл.
2. Дастурхонингни очик тут, очларни тўйдир.
3. Эшитингни очик тут, меҳмондўст бўл.

Яна уч нарса борки, уларни ҳаммаша ёшиқ тутуш лозим:

1. Кўзингни юм, ёмон нарсаларга қарама.
2. Тилингни тийиб юр, ёмон гапларни гапирма.
3. Беинггни маҳкам тут, зинодан йироқ бўл.

Ахйларнинг яна бир насихати бор:

Кўп ейиш фикрларни ўтмаслаштиради. Оз е ва ҳалол дукмага қанат қил. Хорлиқнинг боши тамагирликдандир.

Улар аёлларига ҳам шундай уқдиришган: «Ошингга, ишингга, эрингга эътиборли бўл!» Бу тушунчалар туркман менталитетига ҳам сингиб кетган. Бунни ҳозир ҳам туркман ҳалқи турмуш тарзида кузатиш мумкин.

Кўп ривоятларда Махтумқулилар оиласи қосиблик, заргарлик билан ҳам шуғуллангани айтилади. Бу борадаги тафовутлар ёш Махтумқулининг дунёга қандай боқилишида, атрофдаги ҳаётни қандай қабул қилишидагина бўлса керак.

Инсон онгу тафаккури боғалик чоғларидан шаклланиб бориши ҳеч қимта сир эмас. Махтумқули жуда ёш чоғида онаси ўрагул эжедан жудо бўлади. Албатта, она меҳридан барвақт айрилиш Махтумқулининг ҳаётида ҳам машъум из қолдирган бўлиши аён. Унинг бизгача етиб келган асарларида онага — волидаи меҳрибонига бағишланган сатрлар жуда кам учрашини қатор олимларимиз қуйидаги ҳолат билан изоҳлашади: илтариғи даврларда она ҳақида битилган шеърлар шоирнинг шахсий сирни ҳисобланган, қотиблар томонидан китобат қилинаётганда ҳам бундай шеърлар атайин тушириб қолдирилган. Аммо, бу борада бошқача андишаларимиз ҳам йўқ эмас. Қолаверса, Махтумқулининг дастлабки ижод намуналари, хусусан, ўн тўрт ёшгача ёзган шеърлари бизгача деярли етиб келмаганини кўпчилик тасдиқлайди.

Шоирлар ижодига назар ташланса, она ҳақидаги шеърлар жуда ёшлик чоғларида, баалоғатга етиб, қалбларида ишқ-муҳаббат бўй кўрсатмаган пайтларида кўпроқ қовоэга туширилганига туювоқ бўлиш мумкин.

Шундай экан, Махтумқули ўз онаси ҳақида шеър ёзмаган ёки кам ёзган дейиш учун етарли асосимиз йўқ. Дунё кент, шоир ижодининг қамрови ундан-да кенгрок. Умид шулким, вақти келиб шоирнинг ўз волидасига бағишлаб битган шох сатрлари ҳам топилиб қолса, ажаб эмас.

Шу ўринда шоирнинг мана бу мисралари ёлга тушади:

Беш йилда бир китоб қилган ишимиз,
Қизилбошлар олиб вайрон айлади.

Ёки:

Ажаб дostonимдан кўймади нишон.

Ёки:

Кўлэма китобим селга олдириб,
Кўзларим изида тирён айлади...

сингари сатрлар унинг кўз ўнгиди йўк килинган асарлари ху-
сусида маълумот беради. Балки, ўша бой берилган асарлар ҳам
шонр умрининг дастлабки йилларида яратилган ижод намуна-
лари бўлгандир?

3

Келинг, яна шонрининг таржиман ҳолига қайтайлик. Умрининг
дастлабки йилларида, боғалик, ўсмирлик даврида Махтумқулига
хар тарафлама таъсир кўрсатган инсон унинг отаси Давлатмамат
Озодий эди. Отаси онаизор меҳрига қониб улғурмаган фарзанди-
га оналик меҳрини ҳам бера олди, десак хато бўлмас.

Олжаноб, хушфедл, дунё неъматларидан кўнглини жилов-
дай олган, умрини илму маърифатга бағишлаган, ўз даврининг
етук мураббийси, юксак маърифат ва маданият соҳиби бўлиши
Озодий Махтумқули учун наинки намунали ота, балки буюк
устоз, хар жихатдан ўрнак бўлишга арзирли қомил инсон ҳам
эди.

Озодий барча Шарқ халқлари қон-қонига сингиб кетган инсо-
ний ғазилатларга эга, ақлди, узоқни кўра билган оила бошлиғи
бўлганига шубҳа йўқ. Бирок унинг илмга чанқоқлиғи, рухий
эркинликка интилиши оиланинг аввалги вақилларига ўхша-
масди. Одатий ярим хунарманл, ярим деҳқон оилага шонрлик-
ка, олимпикка мойиллиги бор фарзанднинг дунёга келиши оила
бошлиғини, қариндош-уруғларни ноқулай вазиятга тушириб
қўйганди. Чунки, натурал хўжалик ҳушмон бўлган даврларда
оила учун ишчи қучи энг асосий зарурат саналган, зеро, оилани
боқиб, рўзғор тебратиб ана шу ишчи қучига боғлиқ бўлган.

Оила бошлиғи ҳам фарзандининг вақти келиб ёнига қир-
ши, қўлидан ишини олишини истайди. Бирок, табиат инсоннинг
қўндалик заруратларини хоҳиши билан ҳисоблашиб ўтirmайди.
Унинг ўз йўриғи бор. Озодий деҳқоннинг боғаси ҳам истеъдоди
сабабли олим, шонр ёки бахши бўлиб етишини мумкин. Бирок
бундай фарзандлар отакаб билан шуғулланиб турсалар-да, ўзла-
рини бутунлай шу касбга бағишлай олмайдилар. Уларнинг
қалби, руҳияти илохий туйғуларга мойил бўлади. Асосан улар
ўқишга, ижодга берилиб, жисмоний меҳнатдан анча йироқлашиб

қолади. Ақлий меҳнатга зўр бериб киришиб одамни анчайин
заниф, қасалманл қилиб қўйиши ҳам кўп кузатилган.

Бу сифатлар хўжалик юритувчиларга хос эмас. Кейин, «ов-
чита дуч келган қийиннинг икки кўзидан бошқа нуноҳи йўқ», дей-
дилар. Бағрингда унган болангги ташлаб кетолмайсан, бора-бо-
ра тақдирга тан берасан...

Бундай оталар аввалгига, «Эй худойим, иккита мулла ўғилдан
кўра, битта деҳқон ўғил берганинг яхши», дея ичларида тавалло
қилгандилар. Чунки, меҳнаткаш оила бошлиғи ўз қасбини ўғилла-
ри ҳам давом эттиришини истайди.

Ривоятларда айтилган, таджикотлар натижасида топилган
маълумотларга кўра, ушбу авлоднинг бошланғич нуқтаси Мах-
тумқули эгарчига бориб тақалади. У тахминан 1654 йилда ту-
тилган. Эгарчилик билан шуғулланган. Етимлик, муҳтожликда
ўсиб улғайган, мардикорчилик билан кун кўрган. Уйи, рўзғори
бўлмаган. Бир бойнинг уйида хизматкорлик қилгани, шонрлик-
дан бироз хабари борлиғи айтилади.

Профессор Мати Кўсаевнинг маълумотларига кўра, ундан
бизгача жуда оз шеърлар етиб келган. Махтумқули эгарчи қирқ
ёшта қирганда фарзанди бўлган ва ўз отасининг хотирасини
ардоқлаб, гўдакка Давлатмамат исмини қўйган. Бола 12 ёшта ет-
ганида отаси дунёдан ўтади. Катта Махтумқули ҳақидаги маълу-
мотларнинг бор-йўғи шу, ҳолос.

Давлатмаматнинг боғалик йиллари, онасининг қим бўлган-
лиги ҳақидаги маълумотлар бизгача етиб келмаган. Аммо у даст-
лаб ўба (овул) мактабиди, сўнгра тоғаларининг кўмағида Хива
мадрасаларида ўқигани айтилади. Албатта, отанинг қони фар-
занднинг ҳам томирида оқиши бор гап. Атоқли шарқшунос акаде-
мик Самойловичнинг ёзишига кўра, Давлатмамат нафақат ҳассос
шонр, балки олимпик даразасига ҳам етишган эди. Бир пайтлар
отаси — катта Махтумқулининг қалбиди туғилиб, учқунланмаган
олов энди Давлатмаматнинг қалбиди аланга олади.

Унинг фикрлари ўз даври учун, туркман халқининг ўша
пайтдаги ҳаёт тарзи учун катта туртки бергани шубҳасиз.
Хўжалик муаммолари Махтумқули эгарчининг истеъдодлини юза-
га чиқаришга имкон бермаган бўлса-да, ўғлининг олимпик ва
шонрлик иқтидорига монелик қилолмади.

Шу тариқа бу авлодда шонрлик истеъдоди юзага чиқди. Дав-
латмамат қишлоқ мактабиди болаларга сабоқ ҳам берад, шунинг
ортидан тирикчилик қиларди. Унинг чорвачилик ва хунарманд-
чиликдан ташқари деҳқончиликдан ҳам хабари бор эди.

Аждоларимиз азатдан нанки чорвачиликда, деҳқончиликда ҳам юкори натижаларни кўлга киригиб келишган. Ўтмишда яшаб ўтган, она заминимизга кадам ранжиди қилган сайёҳлар ўз асарларида бу ерларнинг мўл-кўл хосил манбаи эканини қайд этишган. Араб сайёҳи Ибн Хавқал Х асрда ёзган саёхатномаларида бу ерда кўрганларини шундай тасвирлайди: «Туркистондаги сингари кўй-кўзилар бошқа ҳеч қаерда учрамайди. Совликлари ҳар йили 6—7 татача кўзилари мумкин» (МИТТ, I, т. 181 сах.). Қадимий Машҳад Мисриёндаги деҳқончилик излари ҳам кўп нарсадан хабар беради. Балакан (болта, асалга кон) сўзи ҳам беқорга танланмаган.

Демак, «Ҳар бир янгиланган унутилган эскиликдир» нақлини деҳқончиликда ҳам кўлдаса бўлади.

Давлатмамат ҳам турмушнинг қийинчиликларини анча эрта бошидан кечиради. Ривоятларда айтилишича, кунларнинг бирида Давлатмамат туш куради. Тушга Пайғамбаримиз Мухаммад (с.а.в.) кириб, «Сен дўзахдан озодсан» деган эмишлар.

Шу сабабли Давлатмамат ўзига Озодий тахаллусини танлаган экан. Албатта, Давлатмамат Озодийнинг илк тушунчалари, дунёқараши, маънавий олами отасининг кўмагида шаклланган бўлиши эҳтимолга анча яқин.

Бошқа бир ривоятларга кўра, Давлатмамат аввал кишлоқ мактабида, кейин эса, тоғаларининг кўмагида Хива мадрасаларидан бирида тахсил олган. Бундан эса, Давлатмамат хийла эҳтиёжманд оилада ўстани сабабли, тоғаларининг кўмагида муҳтож бўлгани аниқлашади.

Шу ўринда қизик бир ҳолатга эътибор қаратиш лозим. Давлатмамат Озодийнинг, Махтумқулининг ва бошқа кўпгина туркман мумтоз шоирларининг ижоди ўтган асрнинг 30-йилларида келиб чуккур ўрганида бошланди. Бу даврда эса сталинизмнинг каттол камчиси халқ бошида ўйнаб туради. Илмий ишларнинг мукаддимаси «Фалонийнинг камбағал-деҳқон оиласида туғилиб ўстани» билан бошланади. Шу боис туркман шоирларининг деярли ҳаммаси зўр бериб «ғариблагштирилди», «бечораҳо» қилиб кўрсатилди.

Ўсмир Давлатмамат кишлоқ мактабига хавас билан қатнай бошлайди. У муқом ўз фикр-хаёллари билан юртгани учун бошқаларга унчалик эътибор ҳам бермас, нималарнидир ўйлаб, бошини куйи солиб, ерга кўз тикиб юради. Кўпчилик унинг ота касбидан кўра ёзув-чизувга ихлоси баланд эканини айтишди. У даврнинг мактаби, хусусан, туркман кишлоқларидаги

истидоний ўқув муассасасида нималарни ўрганиши мумкин? Табиийки, ХVII асрнинг иккинчи ярмида, ХVIII асрда ҳам туркманларнинг кишлоқ мактабини Самарқанд, Хирот, Машҳад, Хива шаҳарларидаги мактаб-мадрасалар билан тенглаштириб бўлмасди.

Ўба мактабларида бошланғич билимлар бериладди, ҳолос. Бу мактабларда фақат ўғил болалар ўқитиларди.

Ақл қосади тўлишган Давлатмамат камолот ёшида оила курач, унинг турмуш тарияда ҳам ўзгаришлар кўзга ташлана бошлайди. Бирин-кетин фарзандлар дунёга келади. Энг қичик ўғлининг исмини отасининг хотираси ҳурматида Махтумқули деб қўяди. Шу тарика бу авлодда иккинчи Махтумқули дунёга келади.

Қичик Махтумқулининг қулоғига уч нарсанинг мукаддаслиги, уни кўз қорачиғидек асраш лозимлиги қатъий ўқитилади. Булар — от, яроқ ва аёл эди. Улар фақат ўзингники бўлиши керак. Бошқаларнинг даҳл қилишига асло йўл қўймаслигинг лозим! Сен уларни асрай билмасанг, эл ичида обрўйинг пасаяди, сени ҳақиқий эркак ўрнида кўришмайди.

Таълим-тарбия борасида юқорида тилга олинган масалалар, шунингдек, яна бир катор инсоний фазилатлар жамланиб, туркман менталитетини яратган десак адашмаймиз. Айнан ана шу туркманчилик миллатни парчаланиб кетишдан асраб қошган ва унинг яхлитлиги ва бирдамлигини таъминлаган.

XX асрнинг 30-йилларида қадар ана шундай тарбия услуби ўзгармай келган. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг от билан яроқ туркманнинг кўлидан кетди. Шукурки, Аёл хозирга қадар туркман элининг ор-номуси тимсоли бўлиб келмоқда. Оилапарварликка оид азалий анъана туркман хонадонидида ажралишларга йўл бермайди. Бироқ, сўнгги йилларда бу борадаги кўрсаткичлар сонининг сезиларли даражада ўстани кишини ташвишга солади. Ҳар қандай вазиятда, ҳар бир миллат оила мукаддас кўрғон эканини унутмаслиги, уни асраб-авайлаши лозим. Зотан оила — ҳар бир жамиятнинг, давлатнинг асосий таъинидир.

Муқла Давлатмамат болага қимнинг исми берилса, шу инсонга ўхшаб улғайишга ишонарди. Чиндан ҳам у ўғлининг ҳар бир ҳаракатида отасининг қиёфасини кўргандек бўларди. Онаси ўрагул учун ўз юраги остида кўтарган фарзандларининг ҳар бири азиз бўлса-да, оназор қайноғасининг исмини кўтарган Махтумқулига айрича эътибор билан қарарди.

Донишманд Давлатмамат тўрт-беш ёшли ўғлининг вужудда қандай юрак уриб турганини ҳис этгандек бўлар, чулки у акаларига қараганда тапқи оламга бошқача, ҳассос, теран назар билан боқар, ҳамма нарсатга қизиқиш билан қаради.

Шунингдек, катта ўғилларида шerryat ва илмга у қадар тапналик сезилмасди. Деҳқон ўз фарзанди худди ўзига ўхшаш меҳнаткаш бўлишни истаганидек, олим ҳам илмги фарзанд ўстиришни хошлайди. Шу боис у кичик ўғлининг қориш-туриши, дунёқараши, гап-сўзларини кузатаркан, «Шу ўғлим бошқача-да», деб кўярди. Унинг ҳаёлчан, ўйчан, оғир-вазмин юришини ҳам яхшиликка йўярди.

Айтишларича, бир кунги мулла Давлатмаматнинг хузурига икки болани келтиришиб, уларга дарс беришни сўрашди. Шунда мулла болаларга дарс беришдан бош тортади ва: «Аввал уларнинг отасига тарбия бериш лозим эди», дейди. Бу болалар Нодиршохнинг фарзандлари экан...

Умуман, яхшиликдан умид қилишга ҳамма катори мулла Давлатмамат ҳам ҳақли эди. Унинг фикрича, ёмонлик қилмаган, қоратига кири йўқ одамни Аллоҳ ҳам арлақайди.

4

Дунё олатасир ғавво ичида эди. Нодиршох тоҳ у ёқда-тоҳ бу ёқда от чоптириб, қилич ўйнатиб юрган пайтлар... Унинг боскинлари сабаб қанчадан-қанча оилалар вайрон бўлаётган эса-да, Давлатмаматнинг оиласини Яратганнинг ўзи паноҳида асраб келаятган эди.

Фақат ҳар доим ўз ўлжасига беҳато чангал солиб келган ажал бу гал унинг аёли ўразулни олиб кетди. «Ўрта йўлда отинг ташиби бошига тушган Давлатмамат энди фарзандларини ҳам ота, ҳам она бўлиб тарбиялашга мажбур. Бошга тушганини кўз кўради, тангри ёганини бандаси бузомайди. Давлатмамат ҳам тақдирнинг бу зарбасини мардонанвор қарши олди. Бироқ, у ҳам, фарзандлари ҳам олинди ўзларини яна не кўргиликлар қутаётганидан беҳабар эдилар. Фақат у фарзандларига мударом ҳар бир савдони босиқлик ва собирлик билан қарши олишни уқтириб келарди.

Йиғлагил шому саҳарлар баъчавор,
Йиғласа кул, раҳматнинг баҳри жўшар.

Давлатмамат вафот этган аёлининг хотираси хурмати то унинг йили чиккунча ўйланишни ҳаёлига ҳам келтирмади.

Қолаверса, кўпхотинлиликка шаръан руҳсат берилган бир замонда боши очик аёллар кам учради. Бундан ташқари, кўнгил билан ҳам ҳисоблашиш керак. Мулла Давлатмамат фақат ўзи учун эмас, етим қолган болаларнинг бошини сийлайдиган, уларга чин оналик меҳрини бера оладиган кўнгли юмшоқ аёл билан тақдирини боғлашни истарди. «Отасиз етим — гул етим, онасиз етим — шум етим» деб бежиз айтишмаган. У бевалик жабрини неча йил чеккан бўлса-да, болаларидан меҳрини дариё тутмагани, оила ўчоғининг оловини сўндирмагани аниқ.

Бироқ у ҳар қанча ҳаракат қилмасин, оилада аёлининг ўрни бўлак экани, фарзандлар тарбиясида ҳеч қим онанинг ўрнини боса олмастлигини тушуниб етди. Кейин, ёлғизлик фақат Аллоҳга хос. Ер юзиди ҳар бир жонзот ўз жуфти билан ярашган. Кунининг ҳамроҳи ой, эрнинг йўлдоши хотин... Ҳатто, тоғу тошдаги паррандаю даррандаларнинг ҳам жуфти бор...

Ана шундай кунларнинг бирида у кўманчи туркманлардан бўлган бир аёлга уйланди. Аёл хушхулқлиги, саранжом-сарипталиги сабабли бу оилга тез мослашиб кетди. У болаларга ўз фарзандларидек муносабатда бўлгани боис, унинг ўтайлиги асёло сезилмади. Аёлининг ана шу зағу фазилатлари Давлатмаматнинг ҳам эътибори, ихлоси, ишончини ва мухаббатини қозонди.

Шу тарика оилавий ҳаёт ана ўзанига тушиб кетди. Қўл-оёқлари қучли, тўтарақ бошига бўрки ярашиб турган, унинг остидан жинталак сочлари тошиб турган Махтумкули ҳам иккинчи онасига аста-секин ўргана бошлади.

Она қучоғида, оқ рўмол панасида ўтирган бугдойранг Махтумкулини кўз олининга келтиринг: меҳрибон бу аёлининг илқ сўзлари, меҳр билан боқиб турган нитохлари ўз волидасидан айрилган болақайнинг мурғак қалбига ором бахш этарди.

Акаларига қараганда Махтумкули ва синглиси Зубайда анча ёш, айниқса, қизалоқ энлигина атак-чечак юра бошлаганди. Бу хонадонга янги келган аёл болалар тарбияси, уй-рўзгор ишлари, хонадоннинг обрў-эътиборини сақлашни ўз зиммасига олди. Фарзанд тарбияси оилавий анъаналар орасида муқаддас ўринни эгаллаб келган. Бу масалада янги аёл мулла Давлатмаматнинг энг ишончли кўмакчиси айланди. Энди Махтумкули ва Зубайда ҳам ўйнагани уйдан йироқлаб кетишмас, чулки уларнинг те-пасида ўз мураббиялари бор эди.

Оила катта бўлгани учун ҳаракатлар ҳам шунга яраша эди. Мулла Давлатмаматнинг отамерос хунари — зарғарлик ва мактабдорликдан топадиган даромадли ҳам баъзан қиёмат бўларди. Шу

боис катта ўғиллар мол боқиш, деҳқончилик қилишда оталарининг қаватига киришди. Бирок, замона оғир эди. Гоҳида кирда боқилётган моллар кароқчилар қўлига тушар, даладати бўғдой хосили етилиб турганда турли хайвонлар поймол қилиб кетарди.

Шу боис, катта ўғилларнинг зиммасига чорва ва экинни турли хавф-хатарлардан қўриқлаш вазифаси ҳам юкланади. Улар молларини асосан ўз экин майдонлари яқинида боқишарди. Бу пайтда Махтумқули тўрт-беш ёшли бола эди. Баъзида акалари уни отнинг орқасига мингаштириб, далада турган, яйловларга, қирларга олиб боришарди. Болакай ям-яшил кенгликларда қийқириб чопар, тоғ бағридаги булоқлардан тиз чўкиб сув ичар, анхорларда чўмиллиб ўйнарди.

Унинг беғубор нигоҳи хайратга тўла эди: ер қавридан қандай қилиб бундай шаффоф тиник сув отилиб чиқаркин? Анхорларнинг оқими қаердан бошланаркин? Қаергача оқиб боракин?

Махтумқулининг мураккас тасаввуллари, юрак тўла покиза хислари ана шу кенгликларда шаклланиб борди. У ҳар дом отнинг орқасига мингашиб, акаларининг ортидан қолмайдиган бўлди. Ҳар бир янги кун унга чексиз завқ-шавқ бағишларди. Фақат акалари билан эмас, отаси ва иккинчи онаси билан ҳам турли давраларга, тўй-марҳакаларга борадиган бўлди. Улар билан бирга қўшни қишлоқларни ҳам кўрди.

Махтумқули кўрган ҳар бир янги манзарани онгида муҳрлаб борарди. Унинг эҳсини ўтқирлашиб, дунёқарашини кенгайиб бораётганини кўрган Давлатмаматнинг ҳам қувончи ичига ситмай кетарди. Чунки, борлиқни бошқалардан кўра теранроқ назар билан кўра олмасан, сендан олим ё шоир чиқиши қийин. Бунга ота ўз тажрибасидан яхши биларди.

Болалар кун сайин улғайиб боришарди. Мулла Давлатмамат эса, мактабдорликдан, ёзиш-чизилдан бўшамасди. Бўш пайтларда ўтқинчи қарвонлардан, бир пайтлар Хивада бирга ўқиган дўст-ёронлардан олган китобларни тиззаси устига қўйиб, мук тушганча мутолаага бериларди.

Қабба вайрон этмакдин минг мартаба,
Бир кўнгулни йиққан ёмондур, эй дада.

Баъзи пайтлар унинг борлигини илҳом париси забот этар, дунёнинг барча таъшишларини унутиб шеърят осмонида парвоз қиларди. Ана шундай онларда у ўзини энг эркин, бахтиёр ва қудратли ҳис этарди.

Мулла Давлатмамат дунёнинг азалий ва абадий саволларига жавоб излаб, ҳаётнинг мазмуни, диннинг асл моҳияти ҳусусида тафаккурга чўмарди. Бир томондан дунёвий, бошқа тарафдан диний мушоҳадалар унинг ҳаёлот оламига қўшин тортиб келарди. Мулла Давлатмамат қалбидати бу ғалаёнларни узок сақлаб туролмас, туғёнлар туну кун уни беҳаловат этарди. Ана шундай пайтларда мулла Давлатмамат Яратганга илтижо-лар қилиб, гуноҳларига тавба қилиб, яна мушоҳадлар оғушига қайтарди. Шунда дунёвий фикрлар ўз-ўзидан ортага чекинади. Мулла Давлатмамат икки қўлини дуога очиб тавалло қилади: «Ё раббим, мени бундай синовларга солма, ўзинг марҳаматингни дариё тутма!» У кўнгулига кўнган турфа фикр-туйғулардан тезроқ қутулишни истарди. Қалбини бадбин ўйлардан поклаш учун Қуръони каримни кўксига қалқон қиларди. Инсоннинг энг қучли қуроли — сўз, фикр ва туйғулардир. Тўғри фикрлаган инсон ҳамиша тўғри йўлдан боради. Шу сабабдан ҳам Қуръонми, Тавротми, Инжилми — уларнинг ҳар бири инсон тафаккурида тўғри фикрлар учун йўл очиб келган.

Мулла Давлатмамат ўзининг ҳаётий тажрибасига асосланиб ўқувчиларига Қуръони карим ва Ҳадиси шариф, Хожа Аҳмад Нисавий ҳикматлари, Вафойининг «Равнакул-ислом» «Мухтасар», Навоий, Сўфи Оллоёр асарларини ўқитса-да, булар ҳали етарли эмаслигини англаб етardi.

Шарқона қадриятлар, панд-насихат руҳидаги мукаммал бир асар яратиш ғояси ҳам мулла Давлатмаматда худди шу пайтларда туғилган бўлса, ажаб эмас. Унинг назарида дин одамларини юқоридан бошқариш, кўрсатиш ёки жазолаш қуроли эмас, балки интуитик, одамийлик, олижаноблиқни тарғиб этиш воситаси бўлиб қўринарди. У ҳалқни диндан айро ҳолда тасаввур қилолмасди. Мана, у эккан уруғидан мўл хосил олди, чорвасига қут-барақани, ўғли-қизлари соғ-саломат... Буларнинг бари Яратганнинг инонти эмасми? Демак, дин — нажот демак, покланиш демакдир. Энг буюк илм — Ҳалқни танимоқдир. Иймон — сени жабр-сатимлардан, бағдо-қазолардан асрагувчи илоҳий қудрат.

Мулла Давлатмамат миясига қуюлиб келаётган бундай фикрларни китоб қилиб ёзишга киришди. Бу борада ўзидан аввал битилган китобларни мукаммаллаштиришни, уларнинг туркман турмуш тарзига мослашган нусхаларини яратишни олдин мақсад қилиб қўйди. Ўтган умри давомида олган билим ва қўлиқчиларини, ҳаётий тажрибаларини жамлаб ҳалққа етказиб бермаса, ҳаёти беҳуда ўтадигандай ўзини кечиролмаслигини ҳис

этди. Қолаверса, Давлатмамат ҳам ўргатишдан, ҳам ўрганишдан чарчамайдиган энгил инсон эди. Мактаб-малдасида асосий масала ўргатишгина эмас, балки ўрганганларнинг ўргатишдир. Унинг доимо тиник фикрлаши илм-фан билан муттазам шуғулланиб туриши билан чамбарчас боғлиқ эди.

Хўш, мулла Давлатмаматнинг ўз олдига қўйган шу буюк максалларини амалга ошириш учун кучи, идроки, билими етармикин? Балки, бу ишта биров эртароқ киришиб кўйгандир? Халққа нафи тегмайдиган китоб ёзиб, бор обрўини тўкиб қўймасмикин? Унда атроф-жавонидоги мулла-эшонларнинг кулгисига қолиб кетмайдими? Булар жиддий мулохазалар эди.

Йўк! Ахир мулла Давлатмаматни китоб ёзишга ундаган, унинг қалбига ана шу максалларни уйғотган ҳам билим ва тафаккур эмасми? У туркий тиллар билан бир каторда, форс ва араб тилларидан ҳам яхши хабардор эди. Шарқ дostonларини, буюк мутафаккирларнинг асарларини, пайғамбарлар ҳақидаги ривоятларни, диний мазмунадаги китоблару панднома асарларни, хусусан, «Қобуснома»ни чуқур ўрганиб чиққан эди.

Давлатмамат Озодий ўзининг «Ваъзи Озод» китобини ёзишда Шарқнинг буюк шоирлари бўлиш Фирдавсийнинг «Шохнома», Низомийнинг «Маҳзан ул-асрор», Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулiston», Навоийнинг «Хайрат ул-абсор» сингари асарларидан, халқ дostonларидан баҳра олганлиги шубҳасиз.

1948 йилда қабул қилинган Инсон Хуқуқлари умумжаҳон декларациясига оҳангдош фойдалари бундан етти юз йиллар муқаддам ўртага ташлаган турк-туркман файласуфи Хожидан Бектош Валийнинг ижоди ҳам Давлатмаматнинг диққат-марказида бўлганига шубҳа йўқ. (Хожидан Бектош Валийнинг «Мақолот» асарлар тўпламини қамини 1999 йилда туркман тилига ўтириб, чоп эттирган эдим — О.Я.)

Шу ўринда бу улў сиймо ижодига хос айрим ўтигларини эслаб ўтсак:

ХОЖИ БЕКТОШИ ВАЛИЙ ЎТИГЛАРИ

Ранжисанг ҳам, ранжитма.

Келинг, азизлар, бир бўлайлик, йирик бўлайлик, тирик бўлайлик.

Душманингиз ҳам инсон эканини унутманг.

Хотин-қизларни аёвдланг.

Ҳеч бир миллатни ва инсонни айбламанг.

Хар нима кутсанг, ўзингдан кут.

Буюклик тожда эмас, балки бошдадир.

Кўрганнинг яшир, кўрмаганингни еширма.

Кўлингга, тилингга, бешигга эҳтиёт бўл.

Илмсизлик билан бошланган йўлнинг охири зулматдир.

Илминг биринчи шарт одобдир.

Ўзингга овер туюлган ишни бошқага юклама.

Иймон бир хазинадир.

Раҳмоннинг асли иймон, шайтоннинг асли шубҳадир.

Кўнги — кенг бир шаҳарга ўхшайди.

Кўк йиеласа, ер кулар.

Жон — бўстон, маърифат эса — булоқдир. Чанкаган бўстон сузга қанчалик эҳтиёж сезса, жон ҳам маърифатга шунчалик ташнадир.

Маърифатли қалб Аллоҳнинг буюк хазинаси ва назаргоҳидир.

Ҳидир.

Хар бир инсоннинг қуфрдан-да шиддатли уч душмани бор: биринчиси — баднафслик, иккинчиси — тамағирлик, учинчиси — ёлмончилик.

Энг катта давлат — адоб, ақл ва гўзал ҳулқдир.

Дарастининг тик туриши — илдиридир.

*Ўз айбини кўрган одам бошқаларнинг айбини айтмиша йи-
мандир.*

*Жонини нафитдан уйғотган ва ўз ҳолини билган киши —
делатмандир.*

Ақл — ойга, маърифат — кунга, илм — юлдузга менгайдир.

Маҳсадада сабр билан етилади.

*Оёққа қалқсанг — хизмат учун қалқ, сўзласанг — ҳурма-
тининг билдиб сўзла, ўтирсанг — иззатинг билдиб ўтир...*

*Эътибор қилсангиз, ўтмишда илмга, шевриятга меҳр қўйган
инсонларнинг кўпчилиги тиб илмидан ҳам хабардор бўлишган.*

*Қолаверса, ўша пайтдаги вазият шуни такозо этарди. Зотан, илму
риёзат, ижодий меҳнат кишисидан ҳам руҳий, ҳам жисмоний са-
ломатлиқни талаб қилади. Демак, олиму шоирлар саломатлик
мисалларига жиддий эътибор қаратишлари ўз-ўзидан тушунар-
ли. Табиб эса, ҳар доим ёнингда бўлавермайдир. Бинобарин, бу
борда етарли тажриба ва тушунчага эга бўлишнинг қадри бебаҳо.*

*Мулла Давлатмамат кўпгина буюк мутафаккирларнинг асар-
лари билан танилиш асносида уларнинг тиб бораидаги пурмаъно
фикрлари билан ҳам ошно бўлади. Ўтмишда Шарқ халқларида
тибобат анча тараққий этган. Абу Али ибн Синонинг бетақро-
р*

асарлари юз йиллар давомида бутун жаҳон тиббиёти учун муҳим қўлланма сифатида ўрғаниб келинган.

Ўз даврида мулла Давлатмамат ҳам тибб илмидан етарлича билим олган, тажриба ортирган эди. Шунингдек, Туркман саҳроси шифобахш гиёҳларга тўла бир макон эканлиги ҳам қадимдан маълум. Тонгги шабнамга чайилган хилма-хил гиёҳларни этагига йиғиб юрган мулла Давлатмаматни кўз олдидингизга келтиринг. Унинг эрта оқарган соч-соқоли, нузли киефаси, оқ бўздан тикилган ақлати ошпоқ туманликлар бағрига сингиб кетаётгандек...

(Бизнинг замонларда академик Вавиловнинг уюштирган экспедициясини, қўллаб қалимий гиёҳларни кашф этганини, ҳатто бугуннинг ёввойи навларини ҳам топангани шу ўринда эслаб қўйинг.)

Ақл қосаси лиммо-лим тўлган мулла Давлатмамат далам-дала кезаркан, бўлғуси китоби ҳақида фикр юритар, янги китобдан жой олажак байтлар миясига изма-из қуйилиб келаверарди. У инсон сингари жонзот йўқлигини, ҳар бир инсоннинг вужудлида бир ажлаҳо яшириниб ётишини, ана шу ваҳшийни маҳв этиш ҳар бир инсоннинг бир умрлик вазифаси эканлигини яхши тушунарди.

Аллоҳнинг инсонга берган асосий хислатларидан бири — ўзини танимоқ, ўзини ўрғанмоқ, ўзига эга чиқмоқдир. Шу тарика, Давлатмамат бу катта ишнинг улдасидан чиқа олишинга ишонч ҳосил қилди. Ана шу оруз китобга бадиият, ўзига хос нафосат рангини бағишлади, ўқувчининг ҳам қалбини юмшатиб, унда эзгу фикрлар уйғотишга хизмат қилди. Ўзининг юксак инсоний фазилатларини, эзгуликка ташналик руҳини Озодий ана шу китоб орқали ўқувчига етказа олди.

Албатта, панднома асарни назмда ёзиш учун ҳам алоҳида бир иктидор, бекиёс куч-ғайдат керак бўлади. Буюк асар ёзилиши учун таралдул ҳам катта бўларкан. Шу боис, бу ишга катта ишонч ва катъият билан киришиш лозим эди. Мулла Давлатмамат ўзининг илмига, шеърый салоҳиятига, иктидорига ишончи қомил эди. Ана шу ишонч — куч-қувват манбаларидан бири бўлиб хизмат қилди. Қолаверса, мулланинг иймон-эътиқоди ҳам бу ишни охирига етказишда катта таянч бўлди.

Мулла Давлатмаматнинг бу асарни ёзишга қачон киришгани аниқ бўлмаса-да, бу ишга кирк беш ёшларда киришган бўлиши эҳтимолга яқин. «Вазъи Озодий» асарида Нодиршоҳнинг номи ҳам, у ҳукмронлик қилган давр ҳам тилга олинмайдди. Бу асар

2319 байт, 4638 мисрани ўз ичига олади. Бинобарин, айтиш мумкинки, Озодий бу асарни тахминан 1740 йилларда ёзиб тугатлаган бўлиши ҳам мумкин.

Махтумқули бу пайтларда чоқкилиб юрган болакай, қамчисидан қон томадиган Нодиршоҳ эса юришларда от чоқтирарди. Мулла Давлатмамат зolim ҳукмдорнинг ҳаракатларига муносив боҳо бериб, уни ўтмишдаги бошқа қўллаб тождорлар билан қиёслаб кўрарди. Балки, асарнинг шохларга тегишли бобининг ёзилишига, Нодиршоҳнинг саноксиз талончиликлари, беомон жанглари, элатларни ўз юртидан мажбуран қўчиришлари сабаб бўлгандир? Нима бўлганда ҳам, мулла Давлатмамат сарасофликни қўлдан бермади, асарида Нодиршоҳнинг номини тилга олмади, бироқ шохларнинг қандай хислатларга эга бўлиши, ўз элига озор берган ҳукмдорларни қандай қисмат қуттиши борасида мулоҳаза юритиб, бир қатор мисоллар ҳам келтириб ўтди.

Асар ёзишга кирилиши билан мулла Давлатмаматнинг миясига тиник ва ёрқин фикрлар қуйилиб кела бошлади. Илгарилари ойда-йилда бир унинг қошида меҳмон бўлиб, битта-иккита шеър ҳада этиб кетадиган илҳом парилари энди унинг бошида парвона эдилар.

Ана шунда мулла Давлатмамат ўз ботинида яшириниб ётган қувват борлигига, энди у уйғониб ўз соҳибига мадад бера бошлаганига, шонир орузсига, албатта, етажагига ишонч ҳосил қилди. Аммо, ҳали йўл йироқ эди. Олдинда ҳали не-не довлонлар, тўсик ва ғовлар борлигини, манзилга етиш учун қанча машаққатларни бошидан кечирш лозимлигини мулла яхши биллаб турарди. Айни дамда, у Аллоҳдан ўзига мадад ва куч-қувват тилар, унинг изнисиз бир сатр ҳам ёзолмаслигини яхши тушунарди.

Ғарчи асарнинг муқаддимаси осон бошланса-да, турмуш икпир-чикирлари муллани тез-тез қалғитиб турарди. Ўша пайтларда Нодиршоҳ гўжлангларнинг жанговарлигига алоҳида эътибор билан қарар, турли юришлардан енгиб-енгилиб қайтганида, сийриқлашиб қолган кўшин сафларини ушбу туркман қавмининг йиғилари ҳисобидан тўлдирлишни истарди. Кўпни кўрган Нодиршоҳ бу халқнинг бўйин эгмаслиги, қайсарлиги ва марбурлигини асло унутмасди. Шу сабабди уларни қўшинга зўрлаб олиб келинган, кучли назорат остида сақларди. «Туркман ўжар келади, бир кун келиб ўзимга қарши ярок ўқталмасин», деган кўркув унга

¹ Сарасофлик — синъковлик, хушёрлик.

тинчлик бермасди. Мулла Давлатмамат Нодиршоҳнинг кўшинида хизмат қилиш ёшидан ўтган эди, бунинг устига, эл-юрт ичида боғули оқсоқолга айланганди. Шу бонс, ҳеч ким унга ҳалал бермасди. Бирок, халқнинг мард йигитлари шох кўшинида хизмат қилиш учун унинг ёнига оқ фотиҳа сўраб келганларида, шонининг ичидан нимадир узилигандек бўларди. Кўшин сафида сафарга отланиб, ном-нишонсиз кетган бўз йигитлар тақдирини ҳам қаттиқ ташвишта соларди...

Ҳаёт ана ўз маромига тушганда, мулла кўлига қаламини олиб, ижод дунёсига шўнгирди. Ҳаёлотига чарх урган фикрлар шеърини сатрларга айланиб, оқ қозоғга қуйиларди.

Ана шундай кунларнинг бирида мулла ёзишдан боши ҳумдек шишиб, хужрасидан чиққанида, тошлардан уй қуриб, кўзичоғини унга киргизмоқчи бўлаётган кичкинтой Махтумқулини кўрди. Кўзичок уйчага киришни истамай, тижирлик қилар, болакай эса, уни ерга ётқизиб, уйчасига киритишга уринарди. Махтумқули ўзича: «*Менинг кўзим ётибди, қизил гулга ботибди*», дея шеър ҳам айтиб кўярди. У тепасида турган отасини ҳам кўрмасди. Отаси ўғлининг шеърини кизиклини илк бор ўшанда сезди. Болакай бу мисраларни завқ-шавққа берилиб, қайта-қайта айтар, тўё ўз фикрини тилсиз жониворга ҳам ўқитишмоқчидай бўларди.

Болга бу шеърни қаердан олдиёқини? Ўзи тўқидимкин ё бирортаси ўргатдимкин? Нима бўлганда ҳам, унинг мурғак қабирда шеърга, оҳангга, қофияга мойиллик борлиги сезилиб турибди. «Шу ўғлимдан бир нима чиқса керак», деган ҳаётга борди Давлатмамат.

Ўша алфозда ёзаётган китобини шу ўғлига бағишлаш фикри туғилди. Тарчи бундай асарга бутун халқнинг эҳтиёжи бўлса-да, бу китоб, энг аввал, ўз оиласи, ўз зурриётлари қамолоти учун хизмат қилмоғи керак. Мулла Давлатмамат ўғлига аввалгидан ўн хисса жўшқинроқ меҳр билан боқди. Болакай эса, бу пайтда кўзичоғини ҳавфдан асраш учун амаллаб ўзи қурган уйчага киритган, энди унинг эпинини ёпишга уринарди. Унинг назаридан энди кўзичоғига ҳеч қандай ғаним ҳужум қилолмасди. Аммо, шу пайт жонивор бир уринишда эпкини бузиб, ташқарига отилди. Махтумқули эса унинг ортидан чошиб кетди.

Мулла Давлатмаматнинг кўнглини шу онда хуш-нохуш фикрлар қуршаб олди. Ахир, бундай таҳликали замонда ҳамма иш кўнгли равайи билан битвермаслигини у яхши англади. «Бу замонда олим ё шоир ўғил ўстиришсанми, ёки Нодиршоҳга аскар тайёрлашсанми, ўзинг ҳам билмайсан!»

У ана бир ҳақиқатни сезиб туради. Дарғазаб, золим шохларнинг ҳукмдорлиги узокка бормайди.

Пошохким жабуру зулм этса, билинг,
Баракати кетгай бу олам аҳлининг.

Ёки:

Элга жабуру зулм қилса подшоҳ,
Ўз оёғи остига қазғуси чоҳ... —

сингари байтлар ана шундай туйғулар ҳосиласи ўларок ёзилган бўлса ажабмас.

5

Ҳар қалай, мулла Давлатмамат ўғлининг тилидан эпиттан мисраларни анчагача унутолмай юрди. Балки, унинг хавотирлари ўринсиздир? Ўғли бағоғатга етгунча, Нодиршоҳнинг ҳам давронини тутар? «Аллоҳ золимларнинг гуноҳини кечирмайди. Ё раббим, содиқ куллариңга адолатни подшоҳ юбор!»

Аммо мулла Давлатмаматнинг оҳлари Ўратганга дарров етиб бормади. Нодиршоҳ кундан-кунга қучаяверди. Мана, у ана бир юртни талаб, халқини хонавайрон қилиб келмоқда. Қарвон йўлларида ҳам савдо учун олис манзилларни кўзлаб чиққан тожирлар эмас, юришга қолибона отланган лашкарлар ёҳуд ўз уй-ошиёнидан мажбурий кўчирилган ночор халойиқни кўриш мумкин эди.

Кул бозорлари ҳам турли ўлкалардан келтирилган кул ва чўриларга тўлиб-тошганди. Бутунги ўқувчи «эрта ўзи ҳам кул бўлиши мумкинлигини ўйлаб турган одам бозордан кул харида қилармикин?» дея киноя билан қулган бўлиши мумкин. Ҳа, аллақачон ўтмишга айланган ҳодисотлар бутуннинг нигоҳи билан қаралса ғалати, ҳатто, қулгилар бўлиб туюлади. Ким билсин, келажак наслларга ҳам бизнинг аҳволимиз хийла ғайриоддий кўринар?

...Нодиршоҳ энди Эрон, Турон, Хуросон, Хива ва Бухоро билан қаноатланмай, Кавказнинг ҳам бир қисmini қўлга киритди. Усмонийлар салтанати, Хиндистон, Хитой мулкларига ҳам кўз тикиб, кўшин ва захира тўлашга киришди. Ваҳоланки, золим Нодиршоҳнинг ҳатти-ҳаракатлари одамларни умидсизликка туширар, дунёнинг фонийлиги ва ҳаётнинг самарасизлигига ишонишга ундарди. Шу ҳолатларни мулла Давлатмамат китобининг бошида айтиб ўтган:

Дунёнинг орти билан қўйим қалам,
Истадим соатга-соат, дам-бадам,
Жон билга чекдим жафосин, во дариг,

Истагу завку сафосин, во дариф,
Фоний эрмиш, кўрмадин, бундин сафо,
Чўх жафогин бевафомини, бевафо.

Ўзини дунёга устун бўлиб қоламан, деб ўйлаган Нодиршоҳни, умуман, тождорларни шонир китобдаги бошқа бир бобида «туртиб» ўтали. Бу бобда тўғридан-тўғри Нодиршоҳ номи тилга олинмаса-да, турли ривоятлар, ҳаётий мисоллар, авалги подшоҳларнинг фожиялари, қисмати, тож-тахт учун курашларнинг аянчли низоъси ҳассослик билан кўрсатиб берилган.

Ўша вақтларда Махтумқули отасининг шогирдлари қатори унинг мактабига катнай бошлаганди. У ҳар бир сабоқни бир ўқиндаёқ ўзлаштирар, берилган вазифаларни вақтида адо этар, ўтқир зеҳни ва қувваи хофизаси билан бошқалардан ажралиб турарди. Мактабдан ташқари пайтларда, уйда отасининг ёнида ўтирган кезларда ундан олган билимларни янада мустаҳкамлар, билмаганларни сўраб оларди. Бу суҳбатлар Махтумқулининг камолотида катта ўрин тутди. Бирок, Махтумқулининг онгидати саволлар четара билмасди. Ота ҳам ўғлининг ҳар бир саволига ҳафсала ва кут билан жавоб қайтаришга ҳаракат қиларди. Хуллас, Махтумқулининг илк ва улғуе устози, ўз отаси, мулла Давлатмат бўлди.

Махтумқули миктидан келган, кент елкали, бакуват ўсмирга айланди. Унинг ҳаракатчанлиги, катъияти ҳам отасининг эътиборидан четда қолмасди. Ўғли улғайиб, ҳудо юқтирган улғуе истеъдодидан оқилона фойдаланишга ишонарди.

Ана шундай кунларнинг бирида, далада кўй боқиб юрган Махтумқули сурувни кўра томонга хайдаб кела бошлади. Шу пайт йўл бошловчи серка подани бошқа ёкка бошлаб кетди. Махтумқули подани қайтараман, деб анча овора бўлди.

Ундан ҳадеганда дарак бўлаверматгач уйдилар уни қутиб хавотирга туширди. Махтумқулини кўрдим-билдим деган одам топилмади. Уни қидириб, бутун қишлоқни тит-тит қилишди. У мол боқиб юрган ерларни ҳам бориб кўришди, бу ерларга қароқчиларнинг қадами етмасди. Махтумқули қаерга кетган бўлиши мумкин? Қимдир уни кунботар маҳали сурувни қайтариш учун унинг ортидан кетганини айтди.

Негалир мулла Давлатмат ўғлининг йўқолиб қолгани ҳақидаги таҳликали хабарни хиёл босиқлик билан қабул қилди. У кўзларини юмганича бир нималарни ўқиб, узоқ тахайюлга берилди. Охири:

— Махтумқулини охири марта қаерда кўришган бўлса, ўша ерда кутинг! Туну кун ўша ерда пойланг. Узоғи билан етти кунда қайтади. Иншооллоҳ, топилади. Қайтиб келса, уни қаттиқ уришиб, кўнглини оғритманг. Ўйга қайтиб келганидан кейин ҳам кўни-кўшнилар «қаерда эдинг» деб сўроқ-саволга тутмасин, болани уялтиришмасин, — дея катта ўғилларига тайинлади.

«Воҳ, ўразул, қадринг ўтди, агар тирик бўлганингда, ўғлинг йўқолмасмиди?!» дея пешонасини муштира тиради. Махтумқулини қидириб юрганлар уч кун ўтиб уни бир овлоқ ерда оғзидан кўпик келиб, беҳуш ётган ҳолда топишди.

Тезда уни отасининг ёнига олиб боришди. Ота етти кунлаб унинг бошида ўтириб, аллақандай дуолар ўқиб, дори-дармо қилиб, ўғлини ҳушга келтирди. Ҳеч қим Махтумқулининг шунча вақт қаерга кетиб қолганини, унинг бошига не таъвишлар тушганини билолмади. Махтумқули бу ҳақидаги саволларнинг ҳеч бирига жавоб бермасди. Шу тарика, Махтумқули ҳали ёш бўлса-да, катталардек оғир-вазмин, босиқ одамга айландиқолди. Кейинчалик Махтумқули ўшанда бошидан кўп сирли ноқалар ўтказгани ҳақида ёзди, талай шеърлар битди, тапириб берди, аммо... барибир, асл воқеа — воқеалигича, сир — сирлигича қолаверди.

Бу воқеа ҳақида икки ярим аср мобайнида тилдан-тилга кўчиб келган миш-мишлар ана шу. Аммо, бу халқ тилидан тўқилган ривоятми ёки ҳақиқатда бўлган воқеами — буниси номаълум. Яхшиси бор ҳақиқатнинг тафсилотларини шонир асарларидан қилдрмоқ керак.

Мулла Давлатмат ўз китобида ёза олмайдиган фикрларини ўғлига сингдириши мумкинлигини англаб етди. Зеро, ҳаётнинг ўзи китобдан-да кент камровли ва тушунарлироқдир. Шундан сўнг мулла барча оруз-умидлари, максадларининг рўёбни ўз ўғлининг қамолотида кўриш мумкинлигига ишondi. Билганларини ўғли билан баҳам кўрди. Хатда, битикда ифодалаш қийин бўлган ҳисларни ўз зурриётига сингдиришга интилди. Ҳали замонасининг зайли сабабди юратига тўлланган ғамлардан қандай қалос бўлишини билмасди.

Ҳа, бу ҳаётда фақатгина сўз билан ёки ёзув билан тушунтириб бўлмайдиган ҳолатлар ҳам учрар экан.

Одамзод бу дунёнинг таъвишларига қанчалик бепарволик билан қараса, яшаши шунчалик осон кечар экан. Аслида ҳамма

ташвишлар одамнинг миясини сарик чумолга ўхшаб емириб боради. Нодиршоҳнинг жабру зулмидан тўйиб, дунёда фароғат борлигидан умид узган мазлум халқларнинг ҳам қалбида умид шамчироғи ёна бошлади. Дунёга устун бўлишни, жами тирик жонни ўзига тобе этишни истатган қудратли ҳукмдор энди йўқ. Бирок, бу ғавғоли оламда ҳеч нарса исиз йўқолиб кетмайди. Кетганнинг ўрнига янғиси келади. Фикрлар ҳам шунақа. Эски фикрлар ўз ўрнини янғисига бўшатади.

Сабр косаси лиммо-лим тўлган Эрону Турон халқлари Нодиршоҳни йўқотиш йўлини излаётган бир пайтда, шох тумашталарининг ўзбек уни биратўла тинчтиб қўя қолишди. Шу тариқа, яна бир қаттиққўл тож соҳиби тарих саҳнасидан тушиб қолди.

Ётенинг: «Бир муаммонинг ечими бошқа бир муаммонинг ибтидосидир», деган сўзлари ёлға келади. Эҳтимол, Нодиршоҳдан жабр чеккан кўштина халқлар учун унинг ўлими айнаи муллоа бўлгандир? Асрлар бўйи одил шохни оруз қилиб келган халқ бу орузлар ижобати учун қутилган фурсат келганига ишонтанди, дунёнинг тулдарга бурканишига умид қилганди. Шу сабабдан юракларнинг туё-туёбиди яшириниб ётган фикрлар ҳам юзага қалқиб чиқа бошлади.

Шарқда бир анъана бор: агар бир сулола насл-насаби билан тахтдан, хокимиятдан четлатилса, унинг ўрнини тамоман бошқа бир сулола эгаллайди. Янги тахтта чиққан ҳукмдор ўзидан аввалгисининг авлоди, қавм-қариндошлари ўзига қарши чиқмаслиги учун уларни ё кириб битиради ёки ўзга юргларга қувғин қилади. Қадимий дoston ва қиссаларда ҳам бу каби ҳолатлар кўп бора тилга олинган.

Аввалги шохдан қаттиқ азият кўрган фуқаро янғисига умид ва илғинж кўзи билан боқади. Бунинг бир сабаби, халқнинг одил шох ҳақидати оруз-истаклари жуда узоқ тарихга эга эканлиги билан изоҳланса керак.

Мана, Нодиршоҳнинг қилич қучи билан тиклаган салтанати парчаланиб кетди. Эроннинг ўзи ҳам бир қанча майда хонликларга бўлинди. Афғонлар Аҳмадшоҳ Дурроний бошчилигида ўз давлатларига асос солишди. Хива ва Бухоро хонликлари ҳам энди эркин нафас ола бошлади. Фақат ўртадаги туркманлар тарқоқлигича қолиб кетаверди. Устига-устак, ўша пайтларда шиа-сунний можаролари авжга минган эди.

Хабарингиз бор, туркманлар ислом динининг сунний оқимида эътиқод қилишар. Уларнинг кўпчилиги шиа оқимида мансуб форсларнинг таъкиби ва таъйки остида яшаб келишарди. Ҳеч қим-

га бош этмаган, тобеликни истамган туркманларни ўзига қаратиш истаги форсларнинг ҳам, туркманлардан ажралиб чиққан қизилбошларнинг ҳам, Бухоро ва Хива хонларининг ҳам асосий максалларидан бири эди. Улар ана шу илғинж билан узоқ вақт яшадилар. Чорвачилик учун жуда қулай ҳисобланган туркман саҳроси ҳаммани қизиктирад, айниқса, қизилбошларнинг асосий мақсади — жангари ва жасур туркман суворийларига эга чиқиш эди. Бундай отлик аскарларга эга бўлган кўшиннинг енгилмаслиги ҳам барчага қундек равшан эди.

Гарчи форслар ҳам, ўзбеклар ҳам бундай жасур аскарларга эга бўлишга уриниб келсаларда, бу уринишлар маълум муддатгина самара беради, ҳолос. Чунки, улар туркманлар билан умумий тил топиша олишмасди. Кечатгина Нодиршоҳнинг кўшигида хизмат қилиб қориб, бутун афғон давлатига асос солган Аҳмадшоҳ Дурронийнинг туркманлар билан иттифок тузиши ҳам бежиз эмасди. У Нодиршоҳ кўшинида хизмат қилиб юрган-да, туркманларнинг фельд-атворини жуда яхши билиб олганди. Туркманни қучи ишлатиб ўзига бўйсундира олмаслигини у яхши биларди. Шу сабабли у туркман халқининг тарихий анъаналари, жўғрофий жойлашуви, уларнинг афғонлар сингари сунний эътиқодга эгалиги, форсларга, қизилбошларга нисбатан норози қайфиятини, энг асосийси — туркманлар ўз давлатини қура олишмас-да, уларнинг қучи бир давлат билан иттифок тузишга майли борлигини Аҳмадшоҳ яхши тушунарди. У наники халқ, балки шу халқ яшаётган ҳудудлардаги ички вазиятни, турли қабилалар ўртасидати муносабатларини ҳам пухта ўрганиб чиққанди. Ташки ва ички омилларни етарлича билиб олган Аҳмадшоҳ туркманлар орасига қайси тарафдан кириб боришни ҳам режалаштирганли.

Шундай экан, Аҳмадшоҳ туркманнинг така, ёвмут, салир сингари йирик қабилаларини бир тарафта қўйиб, нисбатан кичикроқ макёсга эга бўлган тўқланг қабиласига юзланиши ҳам бежиз бўлмаса керак. Чунки, Аҳмадшоҳнинг бошқа бир туркман қабилалари билан алоқа ўрнатгани ҳақида тарихий манбаларда бирор маълумот учрамайди.

У тўқлангларга икки мартаба мактуб билан мурожаат қилган. Юқорида айтилганидек, туркман уруғлари орасида тўқланглар ўта жасурлиги ва довораклиги, доим олдинги сафларда бориши билан ажралиб туради. Жанглардаги жасурати, кўрқмаслиги, шунингдек, Нодиршоҳнинг қўли остида бошқалардан кўра айнан мазкур қабила вакиллари кўпроқ эзил-

гани Аҳмадшоҳнинг ана шу танловига тўртки берган бўлиши ҳам мумкин.

Асли мақсадини николашнинг улдасидан чиқкан шох туркманларнинг кучидан усталик билан фойдалана олди.

Шоҳнинг бу номалари халқнинг руҳини бирмунча кўтарди. Одамларда ватанпарварлик туйғулари жўш урди. Аммо, Аҳмадшоҳга ёрдам бериса, ўз уйларида тинч ва хотиржам яшай олишларига улар ортқича ишониб юборилди. Ишонмасликнинг ҳам илжи йўқ эди. Аҳмадшоҳ ўз мактубларида тўқлангларни кўкка кўтариб мактаган, бу қабилянинг ҳар бир фаол аъзосининг исмини ҳурмат билан тилга олганди. Эҳтимол шох бу дипломатия билан «Туркманга ер бер, икки кўлгига бел бер» деган нақлнинг ҳаётий тасдиғини кўргандир?

Фойда қаерда-ю, энди қаерда эканини яхши англаб етмаган тўқланглар Аҳмадшоҳга умид кўзи билан боқдилар. Оғлик йигитларини қурол-яроғ билан таъминлаб, Аҳмадшоҳга хизматга жўнатишга қарор қилдилар. Тўқланглар Аҳмадшоҳга кўшин бўлса бас, бошқасининг кераги йўқ экан. У туркманининг кент саҳросига ҳам, чорвасига ҳам кўз тикиб тургани йўқ экан. Қолаверса, Аҳмадшоҳ ўз кўшини аранг кўриб юрган туркманларни эмас, бой-бадаллат, олтин-кумушчи ошиб-тошиб ётган халқларни талашни кўз остига олган экан, деб ишондилар.

Асосийси, душманинг туркман бўлмаса бас. Ҳар қандай йўл билан бўлса-да, туркманини кўлдан бермаслик керак, у билан орани бузмаслик лозим. Орада адоват келиб чиқмаслиги шарт. Фиримизча, Аҳмадшоҳнинг туркманлар борасидаги сиёсати ана шундай эди.

Тарихчиларимиз бу даврнинг мураккаб аҳволини, ўтмишдаги турк-афғон муносабатларини ҳали тўла-тўқис ўрганиб улуғлишмаган.

Аҳмадшоҳ афғонларнинг аёдол қабилясидан эди. Диккат қилинса, туркманларнинг ҳам аёдол уруғи бор. Номини бир хил бўлган бу икки қабиля ўртасида қандай боғлиқлик борлиги ҳақида ҳам кўлимизда етарлича маълумот йўқ. Аммо Аҳмадшоҳнинг қайси миллатга мансублиги ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Айримлар уни афғон деса, баъзилар туркман эканига далил келтиришади. Ҳар қалай, у туркманларга асосий маънада кучи сифатида қаратгани, туркманлар ҳам ундан кўмак кутганлари бор гап.

Дарҳақиқат, Махтумқулининг Аҳмадшоҳга бағишланган «Арши аълога» қасидасида «Олдинг Эрон бўлса, ортинг Турондур» мисрасини учратамиз. Аҳмадшоҳ туркманларга йўллаган

мақтубида қабиля бошлиқларини, уруғ оқсоқолларини номданом санаб ўтади. Шох уларни қаердан таниди экан? Ким унга бундай маълумотларни берди экан? Тахтта ўтиришдан аввал Аҳмадшоҳнинг туркманлар билан алоқаси қандай эди? Тарихчиларимиз бу саволларга ханузгача жавоб топганлари йўқ.

Нодиршоҳ ўлдирилганди, Махтумқули ўсинрини бола эди. У даврнинг шу ёшдаги боғаларини хозирги пайтдаги тенгдошлари билан солиштириб бўлмаса керак. У пайтларда ҳам табиий, ҳам ижтимоий муҳит туфайли ўсмирлар тез вояга етишгани ҳеч кимга сир эмас.

7

Ривоятлар Махтумқулининг жуда эрта шеър ёза бошлаганидан дарак беради. Уларнинг бирида шундай дейилади:

Мулла Давлатмамат ёз кунлари Тўрайит далаларида хирмон кўтариш билан банд эди. Бу пайтларда Махтумқули қирда пода боқар, ўзи тўқиган байтларни куйга солиб, хиргойи қилиб юрарди. У билан бирга юрган бошқа чўпонларга шеърларини ўқиб бериб, чўпонлик сир-асрорлари борасида улардан маслаҳатлар оларди. Ёш шоирнинг ғайирроқ оналаридан бири мулла Давлатмаматнинг ёнига келиб, чақимчилик қилди:

— Ўғлингизга «хўв» деб кўйинг, поданинг кетидан юриб, деноналардек варсақиларни айтиб, ҳаммага култи бўлиб юрибди.

Шундан сўнг Давлатмамат ўғлининг нималарни айтиб юрганини ўз қулоғи билан эшитмокчи бўлди.

Кунларнинг бирида Махтумқули кўйларни эртарок кўрага қамаб, отасига ёрдам бериш учун далага борди. Хирмонжойда отаси йўқ эди. Махтумқули ўзинча хирмонни совуриб, ҳар доимгидек хиргойисини бошлади. Орқадан келиб қолган мулла ўғлининг хиргойисига жим қулоқ солди. Қараса, байтларида бинийиндек сўзлар, фикрлар бор. Кўнгли жойига тушган мулла Давлатмамат ўғлининг ёнига бориб томоқ кирди:

— Ўғлим, одамлар сени шоир бўлти дейишпти. Қани, отанг ҳақки-хурмати, янги ёзган шеърларингдан ўқиб бер, мен ҳам эшитай-чи?

Шунда Махтумқули бироз қизариниб олди-да, «Отан Давлатмамат ҳақки-хурмати» деб туталланувчи шеърини ўқиб берди.

Мулла Давлатмамат:

— Баракалга, ўғлим, бемалол шоирлигингни қилавер, — дея унинг елкасини қоклаб қўйди.

¹ Варсақи — фольклорда, халқ достонларида ишқий ғазал жанри.

Аммо Махтумкулининг хозирга қадар нашр қилинган асарларида боғалик йилларида ёзилган бошқа шеърлари учрамайди. Буни стилистик-хронологик тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Шундай экан, бизгача етиб келган шеърларнинг қай бири энг аввал ёзилганини аниқлашнинг имкони бормикин? Балки, «Сўнгу тоғи» деган шеъри шундай асардир? Бу шеър кофияларнинг соддалиги, ички пафоснинг устуңлиги, мисралардаги фикр ва туйғунинг ҳаётга энгилгина теран назар ташлай бошлаган йигитчанинг кифасини кўз ўнгитмизда жонлантиради.

Яна бошқа бир муаммоли масала бор: Махтумкули асарларининг хронологияси, ёзилган вақти хозирга қадар илмий жиҳатдан тадқиқ этилмаган, шу боис шoirнинг хозирга қадар чоп этилган китобларидаги шеърлари даврий тартиб асосида берилмаган. Шунинг учун унинг қайси шеъри қачон битилганини аниқлаш мутахассислар олдидagi мураккаб вазифалардан саналади. Аввало, ўша давр воқеаларини аниқ, очик-ойдин баён этиш (бу борада академик Мурот Аннанасовнинг «Махтумкули ва унинг замонаси» номли асари бизга муҳим қўлланма бўла олади), шoirнинг ўз даврита муносабатини, кейин эса, ҳар бир шеър матнини синчиклаб ўрганишга тўғри келади. Шундан сўнг қайси шеърнинг қачон дунёга келган вақтини аниқ ёки тахминан белгилаш мумкин бўлар.

Махтумкулининг ҳаёт йўлини ўрганишдаги қийинчиликнинг сабаблардан бири ҳам юқоридagi вазифаларнинг чала қолганлиги билан боғлиқ.

Халқнинг Нодиршоҳ ўлдирилгандан кейинги ҳаёти Давлатмаматни ҳам, Махтумкулини ҳам бефарқ қолдирмади. Мулла Давлатмамат анчадан бери ёзиб юрган китобининг биринчи бобини тутатган эди. У мазкур бообда шохлар ҳақида айтган сўзлари ҳаётда ҳам ўз тасдиғини тошганини кўрди. Энди бу борада ўз фикрларини бемаълум баён этиш имкони туғилди. Кўнглидан кечгандарни яна қозоғга кўчира бошлади. У ҳар қанча уринмасин, барибир, халқ тилига яқин, соф туркманча ёзининг улдасидан чиқолмасди. Гоҳида ўзидан-ўзи қуйилиб келган, боғаликдан бери онгида ўрнашиб қолган араб, форс сўзлари унинг истағига бўйсинмай, шеърга кириб келаверарди. Унинг фақат айрим рубойлари, кичикроқ ғазаларигина бошқа тилдаги сўзлардан тозаланган ҳолда битилган. Аслида эса, халқ форс сўзларидан зада бўлиб кетганди, чунки эроний шохларнинг зулми туфайли одамлар, хатто, бу тилнинг ўзидан-да безиб қолган эди.

Буни мулла Давлатмамат анча олдин англаб етганди. Аммо нима қилиш керак? Бирор йўли бормикин? Оғ изини той босар, дейдилар. Агар яхши тарбия беролсанг, ўзинг қила олмаган ишни фарзандларинг улдлаши мумкин экан. Бу борада мулланинг ўғлига айтиб берган, соф туркман тилидаги эртақ ва достонлари, мақол ва маталлари муҳим аҳамият қаёб этди. Махтумкули ижодининг илк босқичидаёқ шеърларини халқона тилда ёза бошлади. Мулла Давлатмамат ўзига муносиб вояси дунёга келтирганидан бир севинса, ўғлининг соф туркман тилида ёзаётганини кўриб, боши осмонга етарди.

«Халқка яқин тилда ёзсанг, ишнинг ҳам ривож топади», дерди у ўғлига насихат қилиб. Махтумкули бу насихатни эшитмаганида ҳам отасининг ана шундай фикрдалитини хис қиларди. Ўша даврлардан бошлаб, ота ва ўғил ўртасида бир-бирининг сўзини англаш, қалбон яқинлик юзага келганди.

Отасининг мактабида ўқиб юрган пайтларида ҳам Махтумкулининг ҳаёшпарастлиги йўқолмади. Шу боис, тенг-тушлари билан ҳам тезда тил топишиб кетолмади. У ҳар доим ёлғиз қолишни, ўз ҳаёллари уммонига фарқ бўлишни истарди. Унинг ёлғизлиқдagi ажралмас ҳамроҳи — китоблар эди.

Инсон ўқигани сари ўзидagi илм қанчалик оз эканини англаб бораверди.

Тентқурлари эса, Махтумкулининг одамовилиғини, бир нуктага тикилиб юришини кибр-хавога йўйишарди. Ёшликда тезда бирор хулосага келиб, сўнг шу хулосадан тез қайтиб қолшлар кўп учрайдиган ҳодиса. Фақат Човдур исмли бир йигит улардан ажралиб турар, бу камгап, ўйчан йигитчага ўзини яқин олипшга тиришар, имкон қадар у билан гаплашишга, кўнглига йўл топишга уринарди. Индамас ўғлининг битта бўлса-да, ўртоғи борлигини кўрган, орадаги дўстлик узок йилларга татишини сезган мулла Давлатмамат ҳам хисл таскин топили.

8

Човдур жуда довжорак, кучли, баҳодир йигит эди. У чакконлик ва аъжирликда ҳам Махтумкулидан илдамроқ эди. Бу устуңлик бирга тоққа чиққандарида, чўққиди туриб тош иргитгандарида, овга боргандарида аниқ сезиларди. Бинобарин Махтумкули ҳам, ўз навобағида, Човдурга ишонар, унга суянардди. Гоҳида Човдур билан отасининг заргарилик устахонасида ҳам ул-бул юмушларни бажариб туришарди.

Човдур шеър ёзмаса-да, шеър ўқиб ва тинглашни ёқтирар, бу ҳам Махтумкули билан тил топилишида катта ўрин тутганди.

Хар сўзининг қадрини билган, сўзининг рангини, соясини, унинг ботиний томонини кўролган инсон шоир учун энг яқин дўст саналади.

Икки дўст эндигина ўн тўртдан ошган бўлсалар-да, ҳаётнинг кўпгина тотли дамлари оғриқ қолганди. Тошдан-тошга сакраб, у дарадан-бу дарага чопкиллашиб, оқар сувга нон окзиб еб юрган беғам-беғубор дамлар энди ўтмишга айланганди. Кипш қўнларда музлаган ариқ сатҳида пинчоқча билан ёзилган сўзлар эриб кетган эди. Кечалари биргалашиб, бир-бирларига эртак айтиб ётган окшомлар ҳам энди ривоятга айланганди. Боғалик пайдалари Хива, Хирот, Бухоро тарафлардан келатган қарвонлар кўринганда, икки ўртоқ бу янгиликдан ҳамкишиқларини хабадор қилиш мақсадида овўлга қараб чопишарди. Овўдлагилар савдогарлардан турли матоғлар, ширинликлар, уй-рўзгор буюмлари сотиб олишарди.

Тоҳида эса, овўдларга беомон қароқчилар хужум қилиб туришар, уларнинг қўлида қул бўлиб кетишдан кўркан боғлар бирор хавфни сезишса, тумтарақай бўлишарди. Уй-ўйларига бориб, оналарининг қучовида нафасларини чиқармай ўтирган пайтлари ҳам бўлган. Мана, энди боғаликнинг у дамлари ўтди-кетди. Агар юртга душман хужум қилган бўлса, қўлга қилич олиб, «урхо-ур» дея майдонга тушадиган пайт келди.

Ана шундай савашларнинг бирида Човдур ҳам қатнашган. Махтумқулнинг ота-онаси у билан худди катта одамлар билан муомала қилгандек гаплашишарди. Катталардан талаб қилинадиган ишларни ундан ҳам кўтишарди. Албатта, отта миниб, от ўйнатиш — ҳар бир туркманнинг бурчи. Буни Махтумқули ҳам, Човдур ҳам яхши билгншарди. Буни уйдлашарди ҳам. Човдурнинг отаси ўғлининг тарбиясига жуда қатъий қарарди. «Агар сеннинг юрагинг минган отингнинг юрагидан бакуватроқ бўлмаса, от бир кунмас бир кун сени доғда қолдиради. Оғлар довюрак одамларни миндириб юришни исташарди», дейишли улар. Шундан сўнг отаси Човдурга узангини босиб, отта минибни тақиклаб қўйди. «Ҳақиқий мард йитит ҳар қандай асов жийроннинг ёлтига осилиб, тирмашиб минибни уйдлаши лозим!» Човдур ана шундай руҳда тарбия топди. Махтумқули эса бошқача тарбияланганди. Унинг отаси мулла Давлатмамат ўғлини, асосан, ўқиб-ёзишга, назмга, илмга мойил қилиб ўстирганди.

Биз Човдур тарбияланган услубни шартли равишда «юррак тарбияси» деймиз. Умуман олганда, туркманлар «юррак» сўзига жуда катта урғу берадилар. Кўп нарсани юрак билан боғлашарди.

«Юрак тарбияси» деганда ҳам бадан тарбияси, ҳам ахлоқ тарбияси, асосийси эса, асаб тарбияси назарда тутилади. Жангларда керак бўладиган чапдастлик, аажирлик, ўзини йўқотмаслик, энг оғир ҳолатлардан осонликча чиқиб кетиш ҳам юрак тарбиясининг баъзи бир кўринишларидир.

Жангдagi ҳодисаларни сен ҳам билгиб турасан, отинг ҳам билгиб туради. Кўркув ҳаммада ҳам бўлади. Ана шу кўркувни енга олган одам — ботирдир. Кўркувни енгнш асносида отинг сендаги кўркувни сезмаслиги керак. Бу ҳам юрак тарбиясининг бир жиҳати.

Одам лошга, одам қонига, қон исига қўнқиш ҳам юрак тарбиясининг бир шаклидир. Ҳатто, отларни ҳам қонга ўргатиш талаб этилган. Бусиз жангга кириб бўлмайди.

Човдур ана шундай руҳда тарбия топди. Шу боис у кўркумас, жасур, ўжар, довюрак бўлиб етишди. Ўша даврдаги вазият ҳам айнан шундай тарбияни тақозо этарди. Бироқ, Махтумқули табиат инъом этган феъл билан қолди. Қайтагга китоблар унинг юрагини янада қомшатарди. Отаси ҳам ўғлини софдил, меҳрибон, оққўнғил қилиб тарбиялаган, чунки у ўғлининг етук шоир бўлишини истарди (бу ҳақда кейинроқ яна тўхталамиз). Махтумқули баъзан дўстига хавас қиларди. Уникидек юраги бўлишини истарди. Човдур эса, Махтумқулники сингари ҳассос, олижаноб, меҳрга тўла қалб орузида эди.

Юқорида айтганимиздек, Нодиршоҳнинг ўлими кўпчилик халқларда катта умид уйғотди. Чунки, унинг жабуру зулми оддий халқнинг суяк-суютига бориб етганди. Нодиршоҳ ўлимидан кейин Аҳмадшоҳ исмли яна бир шалдоқ ҳукмдор тарих сахнасига чиқди. Даставвал халқ унга умид қўзи билан боқди. Албатта, Махтумқули ҳам у ҳақда кўпчилик сингари яхши фикрда эди. Эҳтимол, мулла Давлатмамат бу борадаги мушоҳадасини дарров юзатга чиқармаган, воқеалар ривожини вазиинлик билан кузатиб борадигар? Хар қалай, у Аҳмадшоҳга бағишлаб бирор мисра шеър ёзмаган ё ёган бўлса ҳам, бизгача етиб келмаган. Аммо, ёш Махтумқули ҳамон одил шох ҳақидаги халқ эртақлари, ривоятлари таъсирида юрарди. У Аҳмадшоҳ тимсолида ана шундай ҳукмдорни тасаввур эта бошларди:

Ё Аҳмадшоҳ, Ерда ёйилиб човинг,
Отинг осмон кетар арши аялота! —

Доб бошланувчи шеъри ҳам ана ўша умид, орузлардан дарак берарди. У ўз халқининг узок вақтдан бери қизиқиболган ва форс-

ларнинг босимидан қутулишга айнан Аҳмадшоҳ ёрдам беришга умид қўзи билан қарарди. Шу боис у шеърда Аҳмадшоҳга қарата «шоҳларнинг шоҳи» дея мурожаат қилади. Махтумқули Човдур билан бирга Аҳмадшоҳ ҳақида, унинг адолати ҳусусида қўп мусохаба этишган. Икковлон тоҳо ҳаёл денгизига чўмишар, тоҳ орузлар осмонида парвоз этишарди. Айниқса, паҳлавонсифат, кучи билатига сиёмай, ўткир қилчинни қайси тошга урарини билмай юрган Човдур ўзи қуттан давру даврон келатганидан хурсанд эди. У мардона савашлар, ҳаёло ғалабалар шавкида ёнарди. Ахир, отаси унга ана шундай тарбия берган-да. Човдур туркманлар ва туркийларнинг тарихига назар ташлар экан, шоир ва ботирлардан кўра шуҳратлироқ инсонларни кўрмади. Шуҳрат ўз либосини ҳаммага ҳам кийдиравермайди, бироқ у Човдурнинг қифига ўз либосини ташлаб ўтди.

Эътибор беринг: ҳар икки дўст эсини таниши билан ўзини сиёсатга урди, ҳали қалблари илк мухаббат туғени билан тегиш-та улғурмаган ўспиринларни давр тағатўпи ўз гирдобига тортиди. Шу боис бизгача етиб келган шеърларнинг энг дастлабкилари худди шу сиёсат, ҳалқ тақдири, даврнинг энг нозик жиҳатларида бориб тақалади. «Ўқланг», «Арши аълога» шеърлари шундан далолат беради.

9

Юсак қадриятлар руҳида тарбия тошган Махтумқулидан бошқа нарсани қутиб ҳам бўлмасди.

Туркманлар, шу жумладан ўқланглар ҳам Аҳмадшоҳ асос солган давлатга хизмат қилиш учун бел боғладилар. Нодиршоҳ ўлдирлигунга қадар ҳам Аҳмадшоҳ Дурроний унинг қўшинида хизмат қилар, туркманлар эса, Нодиршоҳ қўшинининг энг жангари қисмини ташкил этарди. У пайтда туркманлар форсларга, қизилбошларга қарши турган ҳар қандай кучга қўшилишга тайёр эдилар. Шу тариқа янги афғон давлати билан алоқаларнинг яхшилланиши ҳалқ орасида бу давлатга нисбатан иллик тасаввурлар уйғонишга, аҳолини яхшиликка умид боғлаб, Афғонистонга юз бўришга ундади. Ўзлари сингари тарқоқ, мазлум ва бечора афғон элатларининг бирлашиб, ягона давлат тузиши туркманлар учун ҳам ўрнатқ бўлди. Афғонларнинг бу ҳаракати анча пайтдан бери туркман халқининг онгига яшаб келатётган ва пишиб етилган, қамол тошган бирлашиш ровсига улкан тўртки берди. «Биз ҳам бирлашсак, афғонлар сингари давлат курсак, улардек бахтли бўлардик», деган гап ҳар бир туркманнинг қалбидан жой олди.

Ана шу руҳий жўшқинлик, Нодиршоҳ даврида чўккан кўнгилларнинг парвози мул्ला Давлатмаматга ўз асарини, ундаги сўнгги саҳифаларни ёзиши учун, шунингдек, Афғонистон масаласида сабоқ олиш учун тўртки берган бўлса ажабмас. Афғон давлати дунёга келган илк замин — Хиротда афғонлар билан бирга ўқланглар ҳам яшаганлиги тарихдан маълум. Демак, афғон ва туркман халқларининг алоқалари илгизи анча олинларга бориб тақалади.

Туркман овулларига келиб-кетувчилар Аҳмадшоҳ ҳақидаги иллик гапларни кўп гапиришар, бу эса, халқнинг унга бўлган умид ва ишончини янада оширарди. Фақат Давлатмамат у ҳақдаги фикрларини рўй-рост айтишга ошқмасди. Чунки у шоҳларнинг тарихи ҳақида кўп ўқиганди, ўзи ҳам уларнинг феъл-атворини шаҳсий тажрибасидан яхши биларди. Ўтмишда ҳукмдорлар кўп бўлган, аммо уларнинг орасида одиллари жуда кам эди.

Шу боис, одамларнинг Аҳмадшоҳ ҳақидаги хомхаёллари биздан унинг асабига тегарди. Бу хурсандчилик узокка чўзилмаслигидан хавотирда эди. Бу ҳам етмагандек, ўғли Махтумқули ҳам Аҳмадшоҳга қаттиқ ихлос қўйганлигидан ташвишланар, бу унинг кўнглини хижил қиларди.

У хужрасида ёлғиз қолган пайт ўғлини ёнига чорларди.

Ана шу суҳбатдан сўнг ота-ўғилнинг «Ўғлим — Озолим» номли шеърый мусохабаси юзата келди. Бу пайтларда ўн тўрт-ўн олти ёшлардаги Махтумқули маънавий жиҳатдан ҳам бир қадар қамолга етган эди, унда ўзига хос маданиятчилик, қомил инсонийлик, илм — билимга мойиллик яққол кўзга ташланарди. Мазкур шеър Махтумқулининг отаси билан тенг мушоҳада юрита олганидан дарак беради:

Ота:

Қароқчилар йўллар, ҳездир, харомдир,
Ҳаётмасан-йўқми, кетмагин, ўғлим.

Ўғил:

Қасд этиб жонимга, етса ажалим,
Бу ерда ҳам бўлса, топар, Озолим.

Бу сафарти саёҳат ҳақида икки хил фикр мавжуд. Биринчи фикр: Махтумқули дарвиш киёфасида йўлга чиққан. У дарвишлик хирқасини кийишдан аввал отасидан изн сўраган. Бу фикр тарафдорлари шеърдаги:

Жилвадори бўлай Ёзирхон пирининг,
Кўнглил қуши парвоз урар фақирининг,

Бу кун етти кундир, «Алхамд» ўқурман,
Шод айла кўнглимни, кўйвор, Озодим! —

каби каторларни далил сифатида келтирилади.

Иккинчи фикр: Махтумкули ўз ҳамюртлари, тенг-тушлари билан бирга Ахмадшоҳнинг хузурига йўл олиш олдидан отасидан ижозат сўрайди. Бу фикрнинг далили сифатида куйидаги сатрлар келтирилади:

Жафота берилма, чакир мавлони,
Оруз этма хонни, бекини, султонни,
Басдир бизга аввал тангри бергани,
Олдирма кўнглингни, кетмагини, ўғлими!

Хар қалай, Махтумкули ёшлигида қандайдир мақсад билан Афғонистонга кетганини ҳеч ким инкор этмайди. Айтишувнинг тўлиқ мазмунидан келиб чикиб айтилган бўлсак, Махтумкулининг Афғонистонга кетиши айнан сиёсий характер касб этган дейиш мумкин.

Шунингдек, бу ҳолат Махтумкули ўз даврининг сиёсий сурунларига анча эрта қўшилиб қолганидан ҳам дарак беради. Бу айтишув биографик нуктаи назардан қимматли маълумотларга эга бўлган асарлардан бири саналади. Байтлар Махтумкулининг ёшликдаги хатти-ҳаракатлари, шунингдек, унинг отасига бўлган бекиёс хурмати, мулла Давлатмаматнинг фахм-фаросати, оталик меҳри, ўғлининг тақдирига жиддий ёнлашуви, ота-ўғил ўртасидаги нозик муносабатлар, ўша даврдаги сиёсий вазият ҳақида етарлича тушунча беради. Бу айтишувни узок сафар олдидан ўғлининг отадан олган илк оқ фотиҳаси, део ҳам айтиш мумкин.

Имларнинг энг буюми — саяҳат. Ҳа, ватандан илк бор ташқарига чиқиш. Бу факат Афғонистон сафари билангина интиҳо топармикин? Тақдир унинг манглайига яна қай юртларни нима мақсадларда кезишни битиб қўйган экан? Факат эзулик билан тепган юрак ҳали не кунларни бошдан кечиришини ҳеч ким билмасди...

10

Махтумкулининг Афғонистонга бориши, Ахмадшоҳ билан учрашиши тахминан 1750—1752 йилларга тўғри келади.

Ахмадшоҳ бир пайтлар Нодиршоҳнинг ишонган саркардаларидан бири бўлиб юрган кезларида, Арманистонда, Туржистонда, Доғистонда кўнлаб буюноҳ кишиларнинг қонини тўкканиди. Албатта, бу пайтларда у туркманларни ҳам азб ўтирмаган. Шу боис давлат теңасига келгач, илгарти кирдиюрларини

хаспўшлаши керак эди. Ўзини Нодиршоҳ сулоласига, Эронга қарши қилиб кўрсатиши керак эди. У шундай қилса, Эронга тобе бўлган халқларни ўзига тез оғдириб олишини яхши тушуварди. Ахмадшоҳ мақсади йўлида одамларнинг диний эътиқодидан ҳам усталик билан фойдаланди.

Ўрни келганда эслатиб ўтиш жоняки, Нодиршоҳнинг ўзи ҳам туркманлардан эди, ўзи босиб олган юртларга туркманлардан ҳоким тайинлаб келарди. Афғонистонни эгаллаган пайтида 16 ёшли Ахмад зиндонда эди. Нодиршоҳ уни ўзи билан олиб қайтди. Бир қатор жангларда баҳодирлик кўрсатган Ахмад Нодиршоҳнинг ишонган одамларидан бирига айланди. Ҳатто, Нодиршоҳ ўзига қарши фитна тайёрлаётганини аниглаган пайтда ҳам фитначиларни жазолаш учун Ахмаднинг кўшинини ёрдамга чакиради. Нодиршоҳ ўлдирилганидан кейин, унинг хазинасини таламоқчи бўлган талончиларга ҳам факат Ахмадшоҳнинг ўзи қарши туради. Унинг ўз ҳукмдорига солиқ эканини аниглаган Нодиршоҳнинг хотинлари Ахмадга «Кўхнур олмоси» ва «Товус тахт»ни совға қилишди.

Нима учун Ахмадшоҳ аввалига ўзини Нодиршоҳга солиқ этиб кўрсатди экан? Балки, Ахмадшоҳнинг ўзи ҳам чиндан турк ёки туркман бўлгандир?

Хар қалай, Нодиршоҳнинг ўлиmidан сўнг туркманларнинг, шу жумладан гўжланг қабиласининг Ахмадшоҳга умид кўзи билан қараши бежиз бўлмаса керак.

Ҳозирги пайтда Ахмад Дурронийнинг қайси қабилга мансублиги борасида кўпгина маълумотлар тўпланган. Бу маълумотларнинг бирида Ахмадшоҳ афғонларнинг сядозай тоифаси (қабилда, уруе)га мансублиги айтилади. Унинг туркманлиги ҳақидаги тахминлар тахминлигича қолмоқда.

Шу ўринда Нодиршоҳ ўлдирилгандан кейин, туркманларнинг, жумладан, гўжлангларнинг биратўла Афғонистонга ишониб қолшларининг, шу томондан яхшилик кутишларининг жууда кўп сабаблари, далиллари борлигини ҳам айтиш лозим. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун Нодиршоҳ ўлдирилгуна қадар рус-туркман, эрон-рус муносабатларига назар ташлашнинг ўзи ки-ффов. Маълумотларга қараганда, ўша VIII—X асрлардаёқ Ўғиз саркардалари Киев Руси князлари билан иттифок тузиб, хазарлар ва булғорларга қарши юришлар уюштиришган экан. Ўғиз саркардалари қадимий анъаналарга кўра Киев Руси князлари билан қудда-андачилик муносабатларига ҳам киришганлар (А. Ёзиев маълумотлари). XI асрдан рус-туркман савдо алоқалари да-

вом этиб келган. Бу алокалар баъзан замона зайли, урушлар, босқинчиликлар, талон-торожлар туфайли тоҳ заифлашиб, тоҳ яна тикланиб, янги-янги шакл-шамониларда давом этиб турган. XIV—XVI асрлардан кейин, яъни туркманларнинг қон-қариндошлари — озарбайжонлар, ўзбеклар билан алокалар, умуман олганда, биров бўлашиб қолган асрларда рус-туркман муносабатларида яқинлашув жараёндари кучайган. Алжисса, 1667 йилда денгиздан кечиб ўтган Степан Разин казакларининг Каспийбўйи туркманлари устига бостириб келишлари ҳам бу алокаларга салбий таъсир ўтказганлиги бор гап. Бу босқинчиликларга давлат томонидан расман изн берилмаган бўлса ҳам, бу воқеанинг ўзи халқ хотирасида сақланган. Бундай воқеалар қайта-қайта такрорланган, уларга қарши жавоб юришлари уюштирилган бўлиши ҳам эҳтимолга яқин.

1713 йилда туркман фарзанди Хўжанас Каспийдан ўтиб, тинчлик миссияси билан Пётр I нинг хузурига боради. 1714 йилнинг ёзида Пётр I — буюк ва қудратли рус подшоҳи ўз давлати ва ҳукмдорига эга бўлмаган туркман халқининг элчисини қабул қилади. Элчи туркманларнинг рус фуқаролигига қабул қилиниши масаласини Пётр I нинг олдига қўндаланг қўяди.

Ана шу музокаранинг натижаси ўларок, Пётр I А. Бекович-Черкасский миссиясини Марказий Осиёга юборади. Туркманлар бу экспедицияни яхши қабул қилишгани ҳақида маълумотлар бор. Хива хони Шерғозихоннинг махфий бўйруғи билан экспедиция аъзолари кириб ташланади. Бу ҳодисани туркманлар қаттиқ надибат билан кутиб олишади.

Албатта, Хўжанаснинг Пётр I билан қилган музокараси ҳақидаги хабарлар туркманларнинг турли қабилаларида этиб келади.

1723 йилда Пётр I Боқуни эгаллайди. Ўша йилдаги рус-эрон шартномасига кўра, Тургон агрофлари ҳам русларнинг қўл остига ўтади. Аммо бу ҳудудларда сиёсий вазият бекарорлигича қолади. Руслар бу бекарорликни бартараф қилолмадилар. Бунни туркман сардорлари ҳам тахмин қилишган эди. Нима сабабдан Пётр I уларни афғон, эрон зулмидан қутқариб, ўз химояси остига олмаган?

Айнан шундан сўнг рус-эрон-туркман учбурчатидаги воқеалар қандай тус олди? Албатта, булар салбий ҳодисалар эканлиги аниқ. Маълумки, 1726 йилдаёқ Нодиршоҳ йirik жанг сахналарида кўзга ташлана бошлаганди. Шу тарика эрон-туркман муносабатлари аввалгидан ҳам ёмонлашди. Бошбошдоқ-

лик, босқинчилик ва талончилик, оммавий қувғин ва қўчишлар даври бошланади. Туркман халқи Нодиршохдан кўранчаллик азиятни ҳали ҳеч қимдан кўрмаган эди. Кейинчалик тарихчиларнинг орасида «Шарк Наполеони» деб ном олган Нодиршоҳ Эронни афғонлар ва турклардан тозалашда қизғин иш олиб бориб, ўзини форслар орасида танитди. Ҳақиқатда бу суннийларни четлаштириб, шиалар ҳокимлигининг тикланишини аниқлабди. Бу ерда нозик ва мураккаб ўйинлар намоёишлари бўлиб ўтганини ҳам назардан қочирмаслик керак: Нодир ўзи туркман бўлганлиги учун ҳам форслар орасида обрў қозонишни ўйларди.

Тарихчилар Махдихон, Мухаммад Козим, Хонвей, Мамматсун Кулдусий, Ризозода Шафак асарларида ҳамда кўпгина риоятларда Нодиршохнинг тарих сахнасида чиқишида туркманларнинг роли катта бўлганлиги таъкидланади. Ҳатто, Нодиршоҳ Хивада турт йил тутқун бўлиб ўтирган пайтида ҳам, туркманлар уни кулликдан қутқариб, Қорақум орқали қочириб юборган эканлар. Кейинчалик у бу вқисчиликларни шундай тарзда «қайтарди»ки, бутун халқ унинг туғилганига даъватлар ўқиб, хар лаҳзада ўлим тилаб юрадиган бўлди.

Эрондаги рус резиденти И. П. Калущкин Нодиршох ҳақида қуйидаги маълумотларни юборган: «У аввалгидек ҳукмдорлиги давомида жабр-зулмин ҳаддан оширмоқда, эл ичидagi обрўли одамларни сабабсиз ва аёвсиз ўлдирмоқда. Мойирхондан бошқа одамларни ҳам, ҳатто ўзига хайрихоҳ кишиларни ҳам қилчидан ўтказмоқда. Шу сабабли халқ, ҳатто кўшин ҳам унинг ўлимини тиламоқда».

Нодиршох форс ва туркман халқлари орасида шундай денор ўрнатиб билан икки ўртадаги муносабатларни факат уруш орқали ҳал бўладиган даражага келтириб қўйди. Шундай вазиятда туркманлар учун «Душманимнинг дўсти ҳам менинг душминимдир», деган иборага юз бурадиган пайт етган эди. Ўқувчиларга маълумки, бу қадимий ибора сиёсатда хато йўл бўлиб, у кўп асрлар бўйи бир қанча давлатларга зарар етказган. Биз сўз юритган даврда рус подшолигининг Эрон борасидаги сиёсати туркманларда ана шундай ҳавотир уйғотганди. 1730 йилда Нодиршох Кавказдан туркларни сикиб чиқарганида, унга генерал Левашов ёрдамлашиб юборган экан. Нодиршох Ганжа шаҳрини қамал қилганида рус инженерлари ва уларнинг артиллериясидан фойдаланади. Бу маълумотлар русларнинг Нодиршохни қўллаб-қувватлагани ҳақида иккиланиб гапирадиган одамларнинг шубҳаларини тарқатиб юборади. 1732 йилдаги рус-эрон

шартномасига биноан, туркманлар эч жойлашган Гурон тумани расман Эронники деб тан олинди.

Бу ҳаракатларнинг бари ўша пайтда русларнинг туркийларга, шу жумладан, туркманларга қарши сиёсат юритганини кўрсатади. Кези келганда айтиш лозимки, ўша даврларда туркий қавмлар ўртасида низолар мавжуд бўлса-да, қон-қардошлик алоқалари тамомилга йўқолиб кетмаганди. Бу омиг уларнинг ҳаётий дастурларидан мустахкам ўрин олган эди.

Шу тарика, XVIII асрнинг биринчи ярмида Россия Эрон билан ҳам қизика бошлайди. Эронни Усмонийларга қарши қўйиш мақсадида туркманлар ва улар сингари қичкина халқлар борасида совуқ сиёсат юртиза бошлайди. Натижада, бўйсунмас, ўжар туркманлар ўз чоригини ўзи судрашга мажбур бўлади, ўзини ўзи асрашга тўғри келади. Бу томонда туркманлар афшар қабиласининг зулмига ҳам дош беришлари керак эди. Ўша пайтларда Арманистон, Озарбайжон, Грузиянинг катта қисми, Афғонистон, Туркистон, Ҳиндистоннинг бир қисми, Баҳрайн ва Уммон Нодирнинг қонли қангалга тушганди. Нодирнинг қанчалик раҳмсизлигини ўз ўғли Ризоқулиннинг кўзларини ўйдириганидан ҳам билиш мумкин. Шох Марвада қўшин тўплаб, олис Чин мулкига юриш қилишга хозирлик кўрарди. Унинг ўзи бу юришни «Чингизхоннинг Эронга қилган қонли босқинлари учун қасос», деб изоҳлаган эди. Зеро, Нодиршох ваҳшийлик ва талончиликда Чингизхондан қолишмас, унинг «қаерни босиб олсанг, ер билан яқсон қил» тамойилига амал қиларди. Шу тарика, Сафавийларнинг сўнгги хукмдорлари пайтида бирмунча заифлашган давлатнинг обрў-эътибори Нодиршох даврида янада пасайиб кетганди.

Турли исёнлар, кўзғолонлар, ички низолар мамлакатда тант вазиятни келтириб чиқарганди. Нодиршохнинг куч ва зўрлик билан тузган давлати унинг ўлиmidан сўнг ҳоликларга тарқалиб кетган бўлса-да, аслида бу таназул анча олдин, муз остидан оққан дарё сингари, зимдан ҳаракатга кела бошлаганди. Маданият ҳақида тапиралитган бўлсак, бу борада «Эрон тарихи» номли китобдан олинган ушбу иқтибосни ўқийинг ўзи қифов:

«XVII асрнинг охирилари — XVIII асрнинг бошларидаги улуксиз урушлар, ички низолар ва чуқур иқтисодий бўҳрон Эрон маданиятининг ҳам таназулга юз тутишига сабаб бўлди» (Москва, 1977, 208-бет.)

Эроннинг туркманлар билан барйбир муросата келмаслигини, устига-устак, русларнинг бу давлат билан жуда қизика

бошлаганлигини туркман катхудолари, айниқса, гўклантлар ва ёвмулар яхши англаб етдилар. Натижада, ҳали ҳам рус ҳокимиятидан умид узолмаётган туркманлар Хива ва Бухоро билан ҳам яқинлашишдан хавотирлана бошлагач, уларда Афғонистон томонларга юз бурмасиксан бошқа илож қолмаган эди! (Руслар билан яқинлашиш учун диний жиҳатдан фарқлар, айирмачиликлар ҳам ўзига хос тўсиқ бўлганлигини унутмаслик лозим).

Бинобарин янгидан дунёга келган Афғон давлатининг дини ислом, мазҳаби суннийлигини, энг асосийси, бу давлатнинг ҳам Эронга қарши эканлигини бағрикон туркманлар хис қилмай, қим хис қилсин? Хуллас, «Душманимнинг дўсти ҳам менинг душманимдир» деган нақл қуча қира бошлаган эди.

Махтумқули Афғонистонга юзланган пайтдаги вазиятнинг қисқача баёни шундан иборат.

Шу ўринда савол туғилади: Махтумқули Афғонистонга таркок туркманларни бирлаштириб, худди афғонларники сингари давлатни тиклаш фикрида бормаликин? Зотан, Афғонистон давлатининг барпо этилиши илгор фикрли туркманларни ҳам ана шундай ғояларга унлаши турган тап. Фикримизча, туркман халқида бу ғоя Нодиршох замонасидан ҳам анча олдин бор эди. Асрлар давомида турли хукмдорлар зулми остида яшаб келган туркман уруғлари бу ҳақда ўйлаб кўришгандир? Ахир, туркманлар анча аввал ўз марказлашган давлат тузумига эга бўлгандарку? Бир тарафи Ҳитойга, бошқа томони Сурия ва Мисрға бориб тақалган Салжукийлар давлатини эста олайлик.

Юқоридати ҳолатларга қарамай, ҳар бир ишнинг натижасини аввалдан кўра олувчи, фаросатли мулла Давлатмаматнинг маслаҳатларига сиполик билан қарши турган Махтумқули, сиёсий жиҳатдан тажрибасиз, ҳақиқий вазиятни тўла-тўқис кўз олганга келтира олмайлиган Махтумқули, воқеалар қай томонга оқилини англашга идроки етмаган ёш Махтумқули Афғонистонга йўл олади. Унинг назарида барча муаммолар ва мушкулотларнинг ечими айнан ўша ерда эди.

У бир олам орзу-умидлар билан йўлга чиққанди. Ҳамроҳлари ҳам асосан ўзи тенги ёшлар эди. Улар орасида Махтумқулининг энг яқин дўсти, паҳлавон Човдур ҳам бор эди. Мантқан мушоҳада юритсак, Махтумқули Афғонистонга учта мақсад билан кетган бўлиши мумкин.

Биринчи мақсад: Ахмадшох билан кўришиб, унинг айтган сўзларини ўз қулоғи билан эшитиш, ўз халқининг, ўз қабиласининг шохдан қай даражада умидворлиги ва юртдошлари ҳам шох

билан ҳамкорликка тайёр эканини шахсан билдирди. Бу сиёсий мақсад эди.

Иккинчидан, Эрон билан уруш ҳолати, Хина ва Бухоро билан савдо алоқаларининг чекланганлиги, ёвмўтлар билан келиш-шолмаслик, денгиз орқали тижоратнинг муваффақиятсизлиги Туркмансхорода яшовчи туркманларни иқтисодий танг вазиятга солиб қўйганди. Шу боис, улар Афғонистон орқали савдо йўлларини кенгайтиришга мажбур эдилар. Ҳиндистонга олиб борадиган қарвон йўлларининг ҳам бир тармоғи Афғон давлати ҳудудидан ўтardi.

Махтумқули кўшилиб борган гуруҳнинг учинчи мақсади — Афғонистонда яшайдиган, эҳтимолки, алақачон Аҳмадшоҳ Дурроний хизматига кирган қариндошларидан хабар олиб келиш бўлгандир?

Мулла Давлатмамат гарчи ўғлига ноилоҳ фотиҳа берган бўлса-да, Афғонистон ҳақиқати фикрида собит қолганди. Лоқақал унинг қаршисида ўз таҳминининг тўғри ё нотўғри чиқишини си-наб кўриш имкони бор эди:

Озодий дер, бирга сафо сурайлик,
Ёки жўнатайлик, синаб кўрайлик...

Шу ўринда яна бир савол туғилди: мулла Давлатмамат Махтумқулидан катта икки ўғли — Абдулла ва Мухаммадса-фолар бўла туриб, нега кенжатойини олис ва хатарли сафарга юборди экан? «Катталар бошлайди, кичиклар ишлайди», тамо-йилга амал қилиб яшган Шарқ халқларида ҳар доим ўзидан катталарга йўл бериши удуми бор. Нега Махтумқули ва отаси бу тамойилни унуттиди экан?

Маълумки, Махтумқули илм ва сиёсат бобида, одамлар билан муомала қилишда акаларидан кўра ўқтамроқ бўлган. Балки, шу боис, отаси айнан унинг сафарига оқ йўл тилагандир? Қолавер-са, ўзининг келажакги акаларидан кўра кўпроқ Махтумқулини қайғуга солган бўлиши ҳам мумкин.

Махтумқулининг Аҳмадшоҳни мадҳ этиб ёзган шеърини йил-лар, асрлар ўтиб одамлар қандай қабул қилишаркин? Ҳақўй шоир ҳаминша халқ билан ҳамнафас бўлиши кераклигини билган ҳолда, Аҳмадшоҳга ён бостанидан пайти келиб афсусланмасми-кин? Махтумқули айни дамда бу ҳақда ўйламасди.

Ким билсин, Махтумқулининг элчиларга кўшилиб Аҳмадшоҳ ҳузурига боришининг бошқа, биз билмаган сабаблари ҳам бор-дир?

Ҳуллас, қарвон Афғон мулки томон алақачон йўлга тушган-ди. Юрда қолганлар эса, элчиларнинг ой бориб омон қайтишла-рини, кўзланган натижаларга эришишларини сўраб, дуо қилиш-ди, кўрблар етганича хайр-эхсон қилишди. Оқсоқолларнинг хайри-дуолари аёлларнинг йиги-сигисига кўшилиб кетди. Бола-қайлар уларнинг ортидан анча йўлгача оёқланг чошиб боришди. Овул бошидаги бир ховлида тўпланган бўй етган қизлар ҳам йўлга чиққан йигитларнинг ортидан ўғринча қараб қилишди.

Қизларнинг боқишларида бир ҳадик, бир нигоронлик, бир оғузманглик намоён эди. Агар мўъжиза юз бериб, ҳар бир қиз-нинг узуи сочлари арконга айлansa, бир йигитнинг бўйинига чир-машиб, уларни бу муҳамал сафардан қайтармасмиди? Бу қизлар олис сафарга отланган ўқтам йигитларнинг йўлини умрбод пой-лашта ҳам тайёр эдилар. Бирок, йигитларнинг ҳеч бири, ҳатто Махтумқули билан Човдур ҳам бу ўтли нитохлар таъкибидан беҳабар кетаб борад, турфа оғуз-умиллар осмонида сархуш су-зишарди.

Махтумқули бу қарвон сафида йўлга чиқиб, кўзга кўринмай кетди. Айни шу чоғда даврадаги қизларнинг энг латофатли, энг кўҳли, энг дилбари бўлган бир қизнинг кўзларидан беихтиёр икки томчи ёш чиқиб, қирмизи ёноқларидан пастга юмалади. Қиз буни сезмай ҳам қолди.

— Ҳа, юраккинанг эриб оқли-ёв, — дея унинг биқинидан турт-ди шўх бир дутонаси. Бирок, қизнинг хаёли бу пайт Махтумқули билан бирга олิสлаб кетмоқда эди.

Унинг кўзларига дунё ҳам кафасдек торайиб кетганга ўхшар-ди. Қизнинг кўзларидан томаётган марварид доналарининг оқими тезлашди. Рўмоли билан жикка нам мужгонларни ар-таркан, боғгина унга тегишиб турган дутоналари энди таскин бе-ришга тушдилар. Ўзгал қиз юрагидagi түгён урган муҳаббатнинг пинҳон бўлиб қолганидан, ўзига ҳар қанча оро берса-да, йигит унга қайрилиб ҳам қарамаганидан афсусда эди. Қиз анча пайт-гача қарвон кетган томондан умидсиз кўзларини узоқмай турди.

Аҳмадшоҳ Махтумқулидан бор-йўғи ўн ёш катта бўлса-да, ҳаётда кўп нарсани кўрганди. Мана, Махтумқули етти дарё-нинг сувини ичган, илоннинг ёғини ялаган ана шу одамнинг ёни-га кетиб бормоқда.

Аҳмад Нодиршоҳ хизматига юрган кезлари руслар билан ҳам махфий алоқада бўлгани тахмин этилади. Ўша пайтларда

Рус дипломатлари, сиёсатчилари Эронга алоҳида эътибор билан қараганлар, дипломатик муносабатлар билан бирга, мамлакатлараро савдо-сотиқ ҳажми ҳам ортиб борган. Ҳатто, айрим манбаъларда Нодиршоҳнинг Россиядаги император хонимга ошиқ бўлиб, унга совчи юборгани ҳақида ҳам маълумотлар бор.

Нодиршоҳнинг кўл остида юрган Аҳмад инглизлар билан ҳам алоқа ўрнатганди. Англиялик Жон Элтон ўша пайтларда шохнинг кemasозлик ишлари бўйича маслаҳатчиси эди. Француз Баен ҳам у билан тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб турарди.

Баен 1741—1747 йилларда Нодиршоҳнинг шахсий табиби бўлиб хизмат қилган. Кўйлаб юришлар пайтида унинг ёнида бўлган.

Аҳмадшоҳ ўз валинеъмати Нодиршоҳнинг диний қарашлари ва бу борадаги сиёсатини ҳам зимдан кузатиб юрди. Нодиршоҳ мусулмонлар орасида фитна кўзатишда, уларнинг орасида низо уруғини сочишда, мазҳаб можароларида ҳам ном чиқарган, унинг айрим қарашлари диний уламоларда ҳам норозилик уйғотарди.

Айтишларича, Нодиршоҳ барча динларни бирлаштириб ягона дин яратмоқчи ҳам бўлганди. Ҳатто у: «Мен ҳам Мухаммад (с.а.в.) ва Али (р.а.)дан кам эмасман», дейишгача бориб етган экан. Бу борада рухонийлар орасида унга қарши чиққанлар эса, шохнинг чексиз азобига дучор бўлишлари тайин эди. Шу боис, дин арбоблари унга тик боқиб, ҳақиқатни айтишга кўркишарди.

Аҳмадшоҳ эса, бу ҳодисаларни зийраклик билан кузатиб юрарди. Шу боис, у Нодиршоҳдан қилиш эмас, қилмаслик лозим бўлган амалларни ўргана бошлаганди.

Мана, Махтумқули ҳам жисмонан, ҳам руҳан чиниккан, қуч-та тўлган ана шу инсоннинг қошига бораётди.

1747 йилда Афғон давлатини яратиб, бу вақтга қадар Эронга ҳам бир марта юриш қилиб, омадсизликка учрагач Аҳмадшоҳ бедуждлар юртини икки марта талаб, қатта ўлжани кўлга қиритган. У Хиндистонга илк бор 1738—1739 йиллар оралиғида Нодиршоҳ билан бирга босириб борган, бу юртнинг талон-торож қилиш учун қулай ва бой эканини ўз кўзи билан кўриб қайтганди.

Аҳмадшоҳ ҳақидаги бу маълумотлардан Махтумқулининг хабари бормиди? У ким билан иш бошламоқчи бўлётганини ўзи яхши билармиди? Бунга қатъий «ха» ёки «йўқ» деб жавоб бериш қийин. Махтумқули Аҳмадшоҳга бағишлаб битган шеърининг бир нусхасини ўзи билан олиб кетганди. Мана, шу шеърдан бир парча:

Фироний дер, қувватлантир сен динни,
Шоҳларнинг шохсан, исломнинг зайни,

Амрингта мутев эт Эронзаминни,
Рўзу шаб нолишим будир Худога.

Англаганимиздек, бу сатрлардан Махтумқули Аҳмадшоҳнинг қучини Эронга қарши йўнаттирилишини истаётгани кўриниб турибди. Сергак Аҳмадшоҳ улар Қандахорта келиб тушган кунёк, бу туркманлар нима мақсадга келганини билиб олади. «Кўйдан-кўп айғоқчи ва хуфийлар давлат ичидаги аҳолини тезкорлик билан Аҳмадшоҳга етказиб бериб туришарди». (Мир Ғулом Мухаммад Ғубар. «Аҳмадшах — основатель афганского государства». — М. 1959. 197-б.).

Аммо, қизилбошларга қарши музокара юритиш учун борганида, Аҳмадшоҳнинг кўшини сафида ёлланма қизилбошлар ҳам хизмат қилишини Махтумқули нахот билмаган бўлса?

Ха, «Арши аълога» шеърини Махтумқулининг илк қасидаси десдик. Махтумқули хон ва шохларга бундан бошқа яна қасидалар битганими? Шoirнинг ҳаёт йўлини кузатиш асносида бу саволга ҳам жавоб топамиз.

Шундай қилиб, Махтумқулиларнинг қарвони Қандахорта келиб тушгач, вакиллар Аҳмадшоҳнинг хузурига боришди. Қадимги истилоҳ билан айтганда, «улар ҳазрати олийларининг муборақ назарларига ноил бўлишди».

Аҳмадшоҳ уларни қандай қабул қилгани ҳақида ёзма маълумотлар йўқ. Ҳар қалай, Аҳмадшоҳ туркманларга қалбидагини бутунлай очиб-сочмаган бўлса керак.

Бирок, Махтумқули шох билан юзма-юз келганидан бахтиёр эди. У отасининг «орзулама хонни, беқни, султонни» деган пандини ҳам унутмасганди.

Аҳмадшоҳ Махтумқули умри бино бўлиб кўрган илк хукмдор эди. У Аҳмадшоҳни ҳар қанча мактамасин, ўзини ҳам ерта уриб юбормаган. Зеро, шoirнинг руҳи шохниқидан асло паст эмасди. Бу маррурлик ва сарбагандлик умр бўйи шoirнинг ҳамроҳи бўлди.

Махтумқули умри давомида яна қанча шох, қанча султон билан юзма-юз келаркин? Махтумқули алҳол ҳозир бу ҳақда ўйламасди. Аҳмадшоҳнинг илтифоти, туркманларнинг Эрон ҳақидаги фикрлари унинг тарафидан кўйлаб-қувватланиши нафақат Човдур билан Махтумқулини, балки улар билан келган барча ҳамроҳларини севинтирган, сархуш қилган эди. Асрлар давомида уларга қон юттириб келган қизилбошлардан, форслардан ўч олганидангидан фурсат етиб келганидан уларнинг қалбларида умид ёлқинлари порлай бошлаганди.

«Охири, бизнинг ҳам кўксимизга шамол тегаркан-да!» деган умид уларни сархуш этиб кўйганди. Махтумкулининг ҳам покиза калбида «ажаб айём» ҳақидаги илк, ёрқин таассуротлар жўш уради.

«Ажаб айём!» Нақадар чиройли, нақадар умидбахш ва... нақадар алдамчи сўзлар!

Бу сўз биргина Махтумкулини эмас, унинг ҳамроҳларини ҳам жодулаб олгандек эди. Тинчлик, фарвонлик туркман элаларининг асрий орузларидан бири эмасмиди? Ёўзал, ажойиб кунларни ким ҳам оруз этмайдди, дейсиз?

Юз йиллардан бери давом этиб келатган босқинлар, талон-торожлар, урушлар туркман халқининг тинка-мадорини қуритган эди. Хусусан, XVIII асрда туркманлар урушлардан тамомила беэиб кетган эди.

Кейинги асрларда туркманларнинг ўз давлатига эга бўлолмай келганлигига айнан мана шу жанговарлик сабаб бўлмаганикин? Айнан ана шу хусусият бу халқнинг бир ёқадан бош чиқаришига ҳалал бергандир?

Махтумкули ўз халқининг тарихини яхши биларди, тарих ҳукмига бўйсунарди. Ана шу тобеллик ҳам уни Аҳмадшоҳ ҳузурига бошлаб келганди.

Аҳмадшоҳ билан музокаралардан руҳланган туркманлар бу хушхабарни ўз уйларида етказишга ошиқдилар. Човдур келгуслидаги музаффарона юришлар, улкан ғалабагар ҳаёли билан маст эди.

Аҳмадшоҳ эса, меҳмонларини кузатиб қоларкан, унинг кўнглидан: «Ҳей, солда туркманлар! Хали менинг совуним-та кир ювиб кўрмабсанлар!» — деган истехзоли ўйлар кечгани эҳтимолидан холи эмас.

Аҳмадшоҳ туркманларнинг мардлиги, тўғрисиқлиги, жасурлиги, қизилбошлардан аламзада эканлигини яхши билар, булардан ўз манфаати йўлида фойдаланишни максад қилганди. Хива, Бухоро ҳукмдорлари ҳам бу воқеани юрак ютиб кузатиб туришарди. Қизилбошлар ҳам ўзларига қарши музокаралар бошланганидан хавотирга тушиб қолганди. Ўрни келганда айтиш керакки, туркманларнинг бирлашувидан теварақдаги барча давлатлар хавотирда яшардилар. XVIII аср ўрталарида бу масала янада долзарб тус олди. Аммо туркман қабиладарининг барчаси ҳам бу масалага жийдий ёндашмаган. Мулла Давлатмамат сингари узоқни кўра олган, донишманд кишилар ўша пайтда у қадар кўп эмасди. Тарчи қарвон Қандаҳордан хушха-

барлар билан қайтган бўлса-да, олиндида кўплаб мушкулотлар кўтиб туради.

12

Мулла Давлатмамат ўғли ва унинг сафдошлари хатарли сарфадан қароқчи ва йўлғўсарлар ҳужумига учрамай, эсон-омон қайтганидан бениҳоя хурсанд эди. Аммо, уларнинг Аҳмадшоҳ ҳақида оғзидан бол томиб айтган сўзларига у қадар ишонмасди.

«Орузлама хонни, беқни, султонни!»

У ичида ана шу мисрани такрорларди. Ўғли эса бошқача фикрда. У Аҳмадшоҳни ўз халқи манглайидаги умид қолдузи деб билар, у ҳақда умидбахш шеврлар битар, юртдошларини ёруғ кунлар яқинлигига ишонтиришга уринарди.

Бирок, Махтумкулининг Аҳмадшоҳга атаб битган барча шеврлари бизгача етиб келмаган.

Ўқланглар Аҳмадшоҳ билан тил бириктириб, Эронга қарши юришга ҳозирлик кўра бошладилар. Давлаталихон, Авазгелди сингари етакчилар бу ишга бош бўлишди. Кучи биланга сўғмай турган Човдур сингари паҳлавон йигитлар бу ҳаракатга жондилари билан қўшилидилар. Ўн олти-ўн етти ёшгача Махтумкули қон кўрмаган, уруш кўрмаган эди. Буни шеврларидати ички руҳ, жўшқинлик ҳам тасдиқлайди.

Махтумкули Афғон мулкига йўл олган пайтда, унинг ортидан юм-юм кўз ёши тўкиб қолган қиз эсингизададир? У кизнинг кўз ёши тўкиб қолиши бежиз эмасди. Бу гўзалнинг боқира қалби Махтумкулининг исмини тинмай такрорларди...

Мана, Махтумкули қайтгач, бу шахло кўзлар ҳам қувончдан порладди. Аслида Махтумкули ҳам унга бефарқ эмасди. Гоҳ-гоҳида юзма-юз келиб қолишганда, кизнинг юзлари дов-лов ёниб, соҳибасининг қалбидати ёрқин ҳақиқатни аён этиб кўярди. Аммо дилдати мухаббат тилга кўчганича йўқ. Қолаверса, қайси бир қиз ўз дардини биринчи бўлиб ошкор эта олади?

Айнан шу сафардан қайтгач, бу жоду кўзлар Махтумкулининг қалбини тезкорлик ила банди қида олди. Шунда... Махтумкулининг кўзларига дунё бошқача кўринди. Қалбида ўзга бир олам юз очганини англади. «Ишк мени ёлдириб, ёқиб борадур». Ишк лаззати дунёдаги барча неъматлардан ҳам лазизроқ эканини Махтумкули ўз қалби тимсолида хис этди.

Ҳа, ҳамма нарса ўзгарганди. Унинг кўз олиндида саҳронинг сарсари шамол ҳам, оқ қулоҳли тоғлар ҳам, зилол чашмалар ҳам, бепоён далалар ҳам, қушлар ҳам, булутлар ҳам, одам-

лар ҳам — барча-барчаси бошқача, гўзал, жозибали киефа касб этганди.

Кечагина Аҳмадшоҳни мактаб сиёсий сатрлар биттан шоирнинг қалби энди ишқий мисралар яратиб иштиёқида ёнади. Унинг ҳаёлидаги фикр дарёси, қалбидати илҳом чашмаси Менгли исмли гўзал томонга оқарди.

Махтумқулининг кўзи билан боққанда, Менглини севмаслик мумкин эмасди. У Менглининг шаънини осмон қадар кўтарар, унинг сурати ва сиёратини шундай завқ-шавқ ила тасвирлардики, ҳар қандай ўқувчи бу мухаббатнинг мафрунгида айланарди. Бейхатёр бу шеърни ўқиганлар Махтумқулининг пок, бевараз, жўшқин мухаббатига ҳавас қилардилар. Бу ўтгли мисраларда қандайдир илоҳийлик, сирли бир қудрат яширин:

«Кўнгли кўзусида ёринг отини,
Ишқ хомаси ила ёғим келади»...

«Ишқ олди кўнглимни, тилга сўз берди»...

«Боқибон меҳринга тўйсам, боғу бўстон нистамам»...

Бу сингари мисралардан ана шундай жозибани, сеҳрни топиш мумкин.

Бир дилбара дуч келдим, ғамзази ўк, қоши ёй,
Қун хайрондир кўркидан, хижолатга тўлган ой...

Яна ошқ Махтумқули бу хисларни тарашлаб, шеърта солса-да, бундан кўнгли таскин топмас, сабри чидамай, маҳбубасини янада кўкларга кўтаришга, унга бўлган мухаббатини янада авж пардаларда қуйлашга интиларди:

Икбोलим, диним-иймоним,
Қулман қомат, бўйларингга,

Ёки:

Муқдмоннинг дин-иймони,
Умнатдир қаро кўзларинг.

Ана шундай мисраларни ёзишга ундаган севги қудрати ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Бу қудратни тоғнинг барқорлиги, селнинг қучи билан тенглаштириб бўлармикин? Балки, унинг қудрати чакмоқдан-да қучлироқдир? Ахир, ҳеч бир чакмоқ Менглининг қалбини ёриб қиролмаган бўларди-ку? Айнан Махтумқули, унинг Фарҳод сингари бувоқ ошқларга сабоқ бўла оладиган мухаббати ана шундай қудратга эга чикди.

Туркманлар Махтумқулининг Менглига бўлган мухаббатига ўхшаш севги қиссаси билан бу яқин орада тўқнаш келишмаган. Эҳтимол, бошқа халқлар ҳам...

Шарқда «Лайли ва Мажнун», «Тоҳир ва Зухра», «Ошқ Гариб ва Шохсанам», «Фарҳод ва Ширин», «Гул ва Наврўз» каби ошқ-маъшуклар ҳақидаги ишқ қиссалари асрлар оша оғиздан-оғизга, элдан-элга ўтиб келади. Бу мухаббат қиссаларининг қаҳрамонлари ҳаётда чиндан ҳам яшаб ўтган ўлмаганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Аммо, ана шу сингари ғамгин қиссалар сафига ўз реаллиги билан фарқланадиган Махтумқули Менглининг ишқ достонини кўнсақ, хато бўлмас, назаримда. Бу икки ёшнинг мухаббати ҳам ширин дамлар билан бошланади. Махтумқули ўйлангунча қадар ва ундан кейин севги кижронига учраган пайтларигача бўлган даврда ёзган шеърлари бизгача ё тўлиқ етиб келмаган, ё бундай байтларнинг ўзи қамчинлики ташкил этади.

«Бўйларингдан», «Қоши ёй», «Қора кўзларинг», «Гулзор ўйнашар», «Бутун», «Гўзалсан», «Ҳаё айлаюр», «Нозли дилдор», «Менгзар ҳукми» каби порлоқ асарлар Махтумқулининг мухаббатидан нишона бўлиб қолган ўлмас шеърлар жумласидандир.

Тўғди осмоннинг Зухроси,
Чин ошқка даврон бўқун,—

Аёб бошланадиган шеър улар орасида алоҳида ажралиб туради. Бу шеърни Махтумқули ёш қувғилик пайтида ёзган, дейиш мумкин. Чунки айни шундай кезларда ёш йигитнинг кўзига бутун олам гўзал, тароватли, бахт ва сарҳўшлик маскани бўлиб кўринади. Ана шу жўшқинлик унинг сатрларига ҳам қуйилган бўлса, ажаб эмас.

Туркман заминига азалдан баҳор эрта келади. Туркман ёшларининг тез вояга етишлари шундан. Шу боис қатталар бағоят оғинасига етган йигит-қизларнинг бошини тезроқ қовуштириш илминжида бўлишади. Агар бирор йигит қайсибир қизга кўнгли кўнса, унинг ошқлиқ даври узок давом этмаган. Бунинг сабабини туркманларнинг азалий ҳаёт тарзидан излаш керак. Орада никоҳ ўқилмагунча йигит ва қизнинг учрашиб юришига ҳам изн берилмаган. Оилада қатта қиз узатилмагунча қизига совчи қўйилмаган. Қолаверса, ўша пайтдаги нотинч, беқарор вазият қизларни тезроқ ўз ҳасмига топиришни тақозо этган. Махтумқули Менглининг ишқига мутоғлаю бўлган пайтда неча ёшда эди? Бу саволга

Махтумкулининг ўзи кейинчалик ёзган шеърларида жавоб бериб кетган:

Ўн еттидан ошганда шуҳрат уйига кирдим,
Олдим бир нозанинни завк ила сафо сурдим,
Бу гунчан гулзорнинг алвон гулини тердим...

Демак, Махтумкули ўн саккизга қадам кўйган пайтида оила курган. Ёшлар ишк дарёсида сархуш сузиб юрган кезлари Давлатмамат китобининг охири боёбини ёзаётган эди. Катта ўғиллари Мухаммадсафо билан Абдулла эса, аллақачон уйланиб, рўзгор таъшиллари билан банд эдилар. Ёш оилалар учун илгарити эски бостирма атрофида янги уй қурилди. Мулла Давлатмаматнинг оиласида Махтумкулининг ўрни бошқача бўлгани учун акалари унинг уйини ўзлариникидан ҳам баландроқ, шинамроқ қилиб солишганди. Мулла Давлатмамат хунарандларга айтиб, Махтумкули учун чиройли сандиқ ҳам ясаттириб берганди. Бу эса, ўша пайт учун ҳам уй мебелли, ҳам китоб жавони вазифасини ўтарди. Қимматбаҳо китоблар, қоғозлар, кўлёмалар, сиёҳ ва қалам ана шу сандиқ ичида авайлаб сақланарди.

Айни дамда Махтумкулининг хаёллари бир муддат шеърят оламини тарқ этган, у ҳозир мутлақо бошқа бир оламда сархуш парвоз этарди. Ҳар окшом дилсўз бир парияш майин, нозик бармоқлари ила Махтумкулининг қалин жингалак сочларини силарди. Махтумкули севикли дилдори билан соҳир ишк оламининг кент самоси ўзра беармон парвоз қиларди. Ҳаёт улар учун ўз нафосати, чексиз гўзаллигини намён этаётган эди.

Назарида бу сирли оламда Махтумкули ва унинг маҳбубасидан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Унинг энг содиқ, тепишиб катта бўлган дўст-оғайниларининг ҳам бу хонадондан қадами узилган эди. Улар ҳам Махтумкули ўз муҳаббатига эришгач, унинг ҳаловатини бузишни истамасдилар...

13

Йўқ, бунинг бошқа сабаблари ҳам бор эди. Келган-кетгандарнинг, ўткинчиларнинг ёлгон-чин турунглари вазиятнинг кескинлигидан дарак беради. Афғонистондан келган хабарларга кўра, тез кунларда кўшин Эронга юриш бошлаши мумкин. Эрондан эсаётган шум экинлар эса, афғонлар билан тил бириктирган туркманлардан шафқатсиз ўч олинишидан огоҳ этарди. Дўстлари эса бу нохуш янгиликларни айтиб, Махтумкулининг дилини оғритишни, бахтли кунларига соя ташлашни истамас эдилар.

Дано Давлатмамат бу ғавғолар осонликча ниҳоят тоғмаслигини яхши англади. Аммо, у ҳам чорасиз эди. У эронликларга, қизилбошларга ишонмаганидек, афғонлардан ҳам яхшилик чиқишини унча кўзи етмасди. Афғонлар ёрдам беришга ҳозир эканми, демак бу «маддакор»ликнинг ортида қандайдир илгинч ёғараз бўлиши муқаррадлигини у ички ҳассослик ила ҳис этарди.

Тўғри, у ҳозирча Аҳмадшоҳнинг қимлиги, қандай ҳукмдор эканлигини яхши билмайди. Аммо, унга шохларнинг умумий феъл-атвори яхши маълум. Шу боис, мулла бир том остида Аҳмадшоҳга нисбатан пайдо бўлган икки фикрнинг биттаси мутлақ нотўғри эканига амин эди. (Махтумкули Аҳмадшоҳдан яхшилик чиқади, деб умид кўзини тиккан, отаси эса, буни худди кўксидан сўт кутиш билан тенг деб биларди.) Шунингдек, у ўзининг умидлари пучга чиқишидан ҳам кўрқарди. Ана шундай ҳолат юз берса, Махтумкули қай аҳволга тушишини, қандай йўл тутишини ота билмасди.

Ҳозирча эса, ҳамма ўз фикрида қолгани маълум. Давлатмамат афғонлар билан бўлган музокаралар туфайли ёвмугларни гўжлангларнинг боши қовушишидан умидвор. Бу қабилаларнинг ушбу ҳолисаларга хавотир билан қарагани, шу боисдан қабилла бошлиқлари ўз мушоҳадаларини сир сақлашган бўлиши ақлимолдан холи эмас.

1752 йил. «Аҳмадшоҳ Нишопурни қамал қилибди», деган хабар етиб келганида, унга умид кўзини тикиб турган гўжланглар жуда қувонишди. «Ниҳоят, Эроннинг танобини тортадиган шох тоғини, Аҳмадшоҳ энди бу ўлканинг қулини кўкка соғурди!»

Аҳмадшоҳ ўз давлатини курган вақтлардан бошлаб, у ҳақда атрофга турли овозлар тарала бошлаганди. Уни бою фақирининг кўзда кўралиган, адолатли, олижаноб, куч-қувват ва жанг-жадалда тенги йўқ тождор сифатида тилга олишарди. Қолаверса, Нодиршоҳ Хиндистондан олиб келган, Бобурийларга тегишли бўлган «Товус тахт» ҳамда «Кўҳину» олмоси ҳам Аҳмадшоҳ Дурронийнинг қўлига ўтганди. Нодиршоҳнинг ўлимидан сўнг унинг аёллари бу қимматбаҳо тошларни Аҳмадшоҳга ҳадя қилишганди. Ўша пайтларда «Товус тахт» ва «Кўҳину» олмоси қимда бўлса, ғалаба ва омад ҳам у томонда бўлади, деган ақида кент айланганди. Ҳамма даврда бўлганидек, бу пайтларда ҳам одамлар орасида ёйилган овозлар жуда катта аҳамият касб этарди. Овозлар борган сари кенгрок, йирикрок доирада ёйилиб боради, бу ҳол, Аҳмадшоҳнинг обрў-эътибори янада юксалишга хизмат қиларди.

Нишопурунинг камал қилингани ҳақидаги мактуб туркманларга етиб келгани ҳақида аниқ маълумотлар бўлмаса-да, тўқланглар ҳам, ёвмўтлар ҳам Аҳмадшоҳнинг бу қоршига бефарқ бўлишмаган. Бу қоршида туркманлар қаҳрамонларча жасорат кўрсатишмаган бўлишса-да, ҳар қалай ҳақиқатда томошабин бўлиб туришмаган.

Аммо Нишопур бу сафар Аҳмадшоҳга таслим бўлмади. Шохнинг Эрон тарафга қилган бир қанча қоршилари ҳам қутилган самара бермади. Нодиршоҳ даврида Эрон жуда оғир вазиятга тушиб қолганди. Фақир фуқаронинг ҳам елкасидан ўпкаси кўриниб қолган, босиб борган билан тайинли ўлжани кўлга қиритолмаслигини Аҳмадшоҳ яхши биларди.

Бирок, «Аҳмадшоҳ Нишопуруни олмай қайтибди», деган гап-сўз ҳам унинг обрўйига соя солиши мумкин эди. Афғон давлатининг фарбий четараларини кенгайтириш ва ҳавфсизлигини таъминлаш мақсадида Аҳмадшоҳ 1753 йилда Нишопур ва Машҳадга қайтдан кўшин тортади. Шу фурсатдан фойдаланган ҳолда у тўқлангларга иккита нома юборади. Бу номалар бутунги кунда ҳам жуда катта тарихий аҳамият касб этиб келаётир. Мазкур номаларнинг биринчиси хижрий 1167 йил зулҳижжа ойининг 16-сида (милодий 1754 йил 6 август) ёзилган бўлса, иккинчиси хижрий 1168 йил жумодайлавад ойининг 14-куни (милодий 1755 йил 28 март) санаси билан битилган. Бу номаларда Аҳмадшоҳ туркманларнинг суннийлик оқимига эътиқод қилишларидан усталик билан фойдаланмоқчи бўлгани яққол кўринади.

Аҳмадшоҳ, Нишопурга, Машҳадга кўшин тортгани ҳақидаги хабарни эшитиб, шунингдек, унинг қабиладошларига йўллаган иккита номасини ўқиб, Махтумқулнинг кўнгли тоғдек кўтарилди. Бейхитёр қасидасидаги бир мисрани шивирлади:

Амрингга муте эт Эронзаминини!

Мана, унинг шу истаги ҳам рўёбга чиқмоқда. Бирок, бу истақ қандай ҳаракатлар ва қурбонлар эвазига юзата чиқаётганидан унинг хабари йўқ эди. У ғалабанинг факат зоҳирий кўринишидангина хабардор. У ҳали Аҳмадшоҳнинг найрангги ўйинларидан огоҳ эмасди. Унинг сиёсат бообидати тажрибаси ҳали ҳамин қадар. Ҳавойи ҳаёллар уни ҳали ҳам кўтаринки руҳда байтлар битишга ундарди.

Менглига уйлانганидан сўнг Махтумқулнинг қалбиди бирмунча сўнган сиёсат иштиёқи қайта жонланди. Ўз халқининг тақдири унинг қалбига ана ўт ёқаётган эди. У тезроқ Аҳмадшоҳнинг бутун Эронни кўлга қиритишини, қизилбошлар-

ни ер тишлатишини истар, ўз халқининг, ҳамюртларининг кўксига тезроқ шамол тегишини оруз қиларди.

Ана шу туйғулар таъсирида унинг «Гўкланг», «Олди-орти билинмас» сингари шеърлари дунёга келди. «Бизнинг фикримизча, Махтумқули биринчи шеърини қабиладошлари — тўқланглар кўшин тўплаб йўлга тушган пайтда, иккинчисини эса, ёвмўтлар билан бирлашиб, ҳаракатни давом эттираётган фурсатда ёзган бўлиши мумкин» (А.Бекмуродов. «Махтумқули ва Аҳмадшоҳ Дурроний». «Совет адабиёти» журнади, 1988 йил, 11-сон).

«Гўкланг» шеърисида:

Буюк даргоҳга юз суртиб,
Ишларинг, давлатинг ортиб,
Фиронгй дер, кўшин тортиб,
Борарсан Техрона, гўкланг! —

қабл сатрлар бор. Махтумқули бу қоршида туркманларни бирлаштириш билан бирга, Эронни бўйсундириш истаги ҳам борлигини яширмайди.

Бирок, қисмат чархпалаги ўз билганидан қолмай айланарди. Тақдир унинг қалбиди жўш ураётган истақлар билан ҳисоблашадими-йўқми, буни ҳам вақт кўрсатади.

Хуросон юриши узоққа чўзилса-да, ниҳоят ғалаба билан якунланди. Албатта, бу жангда қанча туркман қатнашгани, уларнинг қанчаси ана шу жангга ўз жонидан кечгани ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Бирок шуниси аниқки, бу ғалаба туркманлар учун қимматга тушди.

Махтумқулнинг «Оли сизники» шеъри унинг ўша пайтдаги ижтимоий ҳолатини яхши тасвирлаб беради:

Форста теккан давлат Сизга ўтрилди,
Энди бу дунёнинг майли сизники!

Хуросон таслим бўлди.

Кейин нима бўлди?

Кейинги одим қай томон ташланади?

Туркманлар бу фидойиликлари учун қандай наф кўрдилар?

Аҳмадшоҳ нима қилди?

У нима қилишни яхши биларди. У Нодиршоҳнинг кўзи ўйилган невараси Шоҳрухни (у 1748 йилдан бери Машҳаднинг ҳокими эди) ана аввалги ўрнига ўтказиб, кўшини билан ортига қайтди. Унинг эндиги мақсади Афғонистоннинг яхлитлигини таъминлаш ва Ҳиндистонга босқин уюштириш эди. Қаерга бормасин, нима қилмасин, Аҳмадшоҳнинг бир кўзи ҳар доим

Ҳиндистон томонда эди. Аҳмадшоҳ Дурронийнинг Нодиршоҳ кўшини сафиди хизмат қилган давридиги юришларини ҳисоби олмаганди, унинг ўзи Ҳиндистонга уч қарра — 1748, 1750, 1752 йилларда юриш уюштирган.

Туркманларнинг тақдир эса, яна муаллақ бўлиб қолди. Ҳар қалай Эрон юришидан улар анча-мунча йўқотишлар билан ўз юртларига бўшашиб қайтишди. Махтумкули ва унинг икки акаси — Абдулла билан Муҳаммадсафо бу юришда қатнашганлари ҳақида ҳам аниқ маълумотлар учрамайди. Бирок, бу юришда Човдур иштирок этганига шубҳа йўқ. Чунки, ерта урса кўкка сапчидиган абажир йигитнинг бу юришдан четда қолганига ишониб қийин. Хуросон юриши уни синовдан ўтказган илк юриш бўлди. Чунки, мардона жанг — мард йигит учун энг қатта сабоқ, энг ишончли тажрибадир.

14

Вақт ўтиши билан ҳар бир воқеани синъовлик билан кузатиб бораётган ҳассос қалб эгаси Махтумкулининг безовталиги ҳам ортиб борди. Шу билан бирга, қалбнинг туб-тубиди бир тугун пайдо бўлди. Отасининг кўзларига боққан пайти юратидиги мунг янада ортандек эди. Муллонинг кўзларида ҳар доим шу фикр намоён бўларди:

Орзулама хонни, беқни, султонни...

Ота ўз халқи ва фарзандлари тушган тушунарсиз вазият учун ўзини айбдор ҳис қилар, уларга ҳеч қандай ёрдам беролмаслигини ўйлаб ўқинарди: «Тақдиримиз шу экан-да!».

Ҳа, отанинг тақдирга тан беришдан бошқа чораси қолмаганди. Махтумкули эса, ҳамон Аҳмадшоҳга ишонарди. Бу ишонч бошқаларникига қараганда анча кучли эди. У Аҳмадшоҳга олдий фуқаро бўлиб эмас, ҳиссиётларга бой шoirнинг нигоҳи билан қаради.

Бирок, воқеалар ривожини кузатиб бориш асносида унинг ҳам қалбиди бир шубҳа уйғонди: Аҳмадшоҳ бутун туркманларни алдаб юрган бўлса-чи? Шу фикр миёсига урилиши билан кўз олди қоронғилашиб, қулоқлари остида муттасил чинқирик турди. Ўзининг ёрқин келажак ҳақидати тасавурулари бир зум йўқка чиққандек бўлди. Бенихтиёр Аҳмадшоҳга бағишлаб битган сатрларини эслади. Йўғ-э, Аҳмадшоҳ, унчаликка бормас? Яна ким билсин, «одам оласи ичида» дейишадиган-ку.

Махтумкули ана шундай қарама-қарши фикрлар исканжасида қолганди. Қолаверса, бу «ошни унинг ўзи пиширган». Энди

айланиб ҳам, ўргилиб ҳам ичишта мажбур. Отасига ҳам дардини айтмайди. Чунки, бир пайтлар унинг шох хузурига кетишига мулла Давлатмамат қарши турганди.

Менглига ҳам кўнглини ёра олмайди. Аслида-ку, Менгли ҳам ёш бўлишга қарамай, фаросатли, мулоҳазали аёл. Шу боис, Махтумкули у билан кўп сирлашарди. Аммо, бу масалада гап очиб, аёлининг тиниқ фикрларини лойқалатишни истамади...

Муҳаммадсафо билан Абдулла жулда содда, жайдари йигитлар эди. Улар аллақачон тақдирга тан бериб, пешонамизга тушганини кўрамиз, деб ўтиришибди. Човдур-чи? У шамирига ишонади. «Туркман ҳар доим жанг-жадал билан яшган, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолсин», деб тураверди. Бундан бошқасини ҳаёлига ҳам келтирмайди. «Ким кучли бўлса, ҳақиқат ҳам у томонда». Човдурнинг фалсафаси шу.

«Ўлим пешонасида наптар тираб турганини ҳаёлига ҳам келтирмаяпти, шекилли, — ўйларди Махтумкули, — ёки жони кўзига ширин кўринмасмикин?»

Мардлик, жасурилик Махтумкулида ҳам бор, лекин бу ҳислати ҳали синовдан ўтмаган. Мен ботирман, мен доворакман, деган гапни ҳамма айтиши мумкин. Аммо, сўнгги ва ҳаққоний бахони тақдирнинг ўзи, ҳаёт синовлари беради. На илож, турли тўқнашувлар, олишувларда чиниккан, Машҳад юришида пишиб етилган Човдур олдиди Махтумкулининг тажрибаси йўқ даражада. Махтумкули Аҳмадшоҳнинг иккиозламачиликка мойил бўлишига ишонгиси келмай юрганда, Човдур аниқ бир қарорга келиб бўлганди. «Шоҳ тахтда ўтираркан, ундан тўлақонли шoir чинмайди», деган аниқлада юрган Човдур ҳақ. Амал, мансаб шoirнинг азалий ғаними. Ҳар қанча иқтидорли, нозиктаб, зийрак бўлмасин, амалдор шoir бирда бўлмаса, бирда амалшарастлик чоҳига тушади ва шеъриватдан чалғийди. Бу кўҳна ва ўзгарибмас ҳақиқат. Бу ҳақиқатни Махтумкули ҳам билар, Аҳмадшоҳ билан учрашганидан сўнг, бу ишончи бирмунча ортганди. Шу тариқа, эртами-кечми Аҳмадшоҳ Эронга юриш қилар, деган умид унинг ҳаёлидан кетмасди. Яхшиликка ташна, хушхабарга нинтик бўлиб турган халқнинг асосий қисми ана шу умид билан яшарди.

Махтумкули ўша кунлари зарғарлик билан ҳам машғул эди (унинг ўзи ясаган ва ёри Менглига соғва қилган узук айни пайтда музейда сақланади). Бирок, Махтумкулининг мудом зарғарлик билан шугулланиши учун имкони йўқ эди.

Эронликлар Машҳад, Нишопур урушларидати иштироки учун туркманлардан, хусусан, гўкжанг қабиласидан ўч ола бош-

лайдилар. Улар гўжлангларнинг Аҳмадшоҳ хузурига борганидан хабар тошган, уларга ким бошчилик қилгани ҳақида етарли маълумотга эга эдилар.

Бунинг устига, Махтумқулнинг Аҳмадшоҳга бағишланган «Арши аълога», «Сизнингдир» сингари шеърлари кўпчилик орасида тарқалган, шу жумладан, душман кўлига ҳам тушиб қолган эди. Шундан сўнг улар мулла Давлатмаматнинг оиласини ишидан-итнасиғача ўргана бошлади. Бу борада овул ичидан айокчилар ҳам белгилалди. (Махтумқули шеърларида ҳам ана шу ҳолатга ишора бор.)

Шу тарика бу оила тегасида, хусусан, Менглининг боши устида ҳам қора булутлар туллана бошлади. Бунга ҳаммадан аввал Махтумқули аниқлади.

Бу ҳиёнат қандай юзата чиққанини ҳозир аниқлаш қийин. Аммо, қуйилати сатрлар дунё найранглари Махтумқулнинг жонидан ўтиб кетганидан кейин ёзилгани аниқ:

Ким кўрар бўлса харидор ўлди, ҳам шох, ҳам тадо,
Марду номард ҳамда нокас сўз отибдур ёрима.

Ёки:

Кўймарам асдо тирик, ким тегса ному-орима.

Қизилбошлар ниҳоят қабила ҳудудларига етиб келиб, қирғинни бошлади. Кўлта тушган туркман хотин-қизларини чўри, йитиларини қул қилиб, тоғдан ошириб кетишди. Туркманлар ҳам қараб ўтиришмади. Улар жавоб ҳужумига ҳозирлик кўришди. Кейин қизилбошлар юртига бориб, улар ҳам бир қанча асирлар билан қайтиб келишди. Туркманлар азалдан ўз уйларида қул ёки чўри сақлашга ишқибоз бўлишмаган. Шу боис, асирларни Бухоро, Хива ва Ҳиротнинг қул бозорларига олиб боришган. Шу тарика бир-бирини маҳв этиш, ўч олишнинг ўта кескин, шайқатсиз усуллари ёйила борди. Ана шундай бир вазиятда Махтумқули учун ўз оиласи, яқинларининг хавфсизлигини асраш у қадар осон бўлмаганини тасаввур этиш қийин эмас. Ҳар сонияда ўлим хавфи даҳшат солиб турган бир пайтда...

Гўжланг ва ёвмўтларнинг иттифок тузиши ҳам қизилбошларнинг қонини қайнатиб юборганди. Улар яна бу икки туркман қабиласи орасида низо уруғини сочди: бу икки қабила ер ва сув учун бир-бирига тиш қайрашга тушди.

Бошқалар қатори Махтумқулилар оиласи ҳам турди хавф-хатарга ҳозир турмоқ учун бир кўзларини очик қолдириб ухлайдиган бўлишди.

«Ҳамма бағо Махтумқулнинг энг сулув қизга уйланишида! Бу келин эмас, жонга офат!» Одамлар орасида бу тахлит тап-сўзлар тарқалганига анча бўлган. Чиндан ҳам, Менглининг гўзаллиги тилларда дoston эди. Буёқ Шарк донишманди Унсур ул-маолий Қайковус «Қобуснома»сида айтганидек, «Ҳаддин зиёд хушрўй аёлга уйланмағил!...»

Лекин кўнглига бўйруқ бериб бўлмайди. Менглининг гўзаллигини буғун эл-юрт тан олиб турганида, у Махтумқулнинг кўзларига қандай кўринганини тасаввур этиш қийинмас. Воқеалар қизгин тус олган қунларнинг бирида тақдир Махтумқулнинг рафлагда қолдирди, Менглини унинг кўлидан юлиб кетди. Менглини у қай йўл билан йўқотгани номаълум бўлса-да, унинг номинисиз қойиб бўлгани айни ҳақиқат.

Махтумқулнинг бошига илк бахтсизлик тушди. Бу мулла Давлатмаматнинг оиласи бошига тушажак нохуш воқеаларнинг дастлабкиси эди. Сўраб-суриштиришлар натижа бермади. Қўрдим-билдим, деганлар ҳам йўқ, одамлар тоннинг орқасини — Эрон тарафларни кўрсатишарди.

Ёки:

Кўзи ёшли Менгли хоним
Юрагим ичра нор қилди.

Кўлдан олдинг қароримни,
Келиб сен ногаҳон, фироқ,
Опкетдинг Менгли ёримни,
Кўйиб жонга армон, фироқ...

Менглининг ўтирланиши ҳақидаги хабарни Махтумқулига синглиси Зубайда етказган бўлиши ёки аксинча бўлиши мумкин. Чунки шонр ана шундай аламли дамларда Зубайдага қўй бора қозлангани шеърларида акс этган:

Зубайда, очорим, тингла, қалбимда армоним қолди,
Зубайдам, кўзларинг ёшга, харидсиз дўконим қолди.

Ўша пайтлардаги туркманлар анъаналарига кўра, қай йўл билан бўлмасин, аёлини кўлдан бериш, уни душманга олдириб қўйиш эркак учун номул ҳисобланган, эл ичида унинг тилини қисқа қилган, мардонавор сифатларини гумон остида қолдирган. Бинобарин, Махтумқули ҳам бу айрилиқ ҳақида қайта-қайта эслайдиган:

Тупроғи бор зарга тенгли,
Зилол сувли, кўк ўлангли,

Эли гўшланг, оти Менгли,
Нозли дийдордан айрилдим.

Менглисиз қолган қушларда бошидан кечирган уқубатлар шопир сағрларида яққол ўз аксини тошган. Унинг Менглига бўлган муҳаббати ҳар қандай далли-девона ошиқнинг севгисидан, ҳатто, асрлар бўйи тилдан-тилга ўтиб келаятган ишк қиссалари қаҳрамонларининг ҳис-туйғуларидан ҳам юксак эканлига шубҳасиз ишониб мумкин.

Маҳбубадан айро яшаш — азобнинг ўзи экан. Ундан хат-хабар йўқ. У гоҳ тушида, гоҳ ўнгиди Менгли билан ғойибона сирлашади:

Қайси кун сен ўтга солдинг мен фароғат бағдани.

Ёки:

Сен ғарибсен, мен факирмен, сенда-менда чора йўқ,
Севгим, тақдир ҳақдир айирган сендин мени.

Ёки:

Асрасин тантрим паноҳида ёмон кўздан сени.

Тоҳо Менглининг дарағи чиқмагани учун шопир унинг ўзини айбдордек кўради. Минг хил шубҳа-ғумонлар ичида қолган шопир баъзан маъшукасининг ўзини ҳам бевафолликда, алдамчиликлда айбонлайди:

Айтадур Маҳтумқули, аҳлинг ёлон, йўқдур вафонт,
Бевафолар хўп совитмишлар ахир биздан сени.

Аммо Маҳтумқули ҳар қанча жаброу жафого дойик кўрилган бўлса-да, унинг ёридан кўнгли совимайди. Менглини қайта-қайта кўмсайди, унга интилади, қорақдан ёлворади.

Жон туғёна келди, ёндим, ёрилдим,
Бағишласанг найлар ёрим, ё Аллоҳ!
Ўйламай севилдим, кўрмай айрилдим,
Бағишласанг найлар, ёрим, ё Аллоҳ!

Маҳтумқули Менглидан айрилганида йигирма ёшда эди.

Йигирма ёш кетди мenden,
Ҳаз этмадим, дунё, сендан.

Ёки:

Йигирмага етганда, фалак жабрини кўрдим,
Фалак олди ёримни, ажал ғамхона келдим.

Биз Маҳтумқулининг 18—20 ёшлар оралиғида Менгли билан бирга ҳаёт кечирган деган фикрга шубҳасиз ишонамиз. Шу пайтгача айтиб келинган ривоятларни, турли одамлар берган маълумотларни Маҳтумқулининг шеърларидан ҳам кўра ишончлироқ деб бўлмайди.

Шеърларни бир тарафга суриб турганда ҳам, Маҳтумқули ҳақида фикрларни XVIII аср ҳаёт тарзига солиштириб кўришга, кўп наара ойдинлашади.

«Маҳтумқули севган қизни унга беришмаган, бошқа одамга узатишган», деган фикрни олиб кўрайлик. Шундай бўлган ҳам дейлик. Унда, нахотки, Маҳтумқули армонга айланган муҳаббатини эл-юртга овоза қилиб юрган бўлса? Бу туркман аъналарига умуман ёт-ку? Қолаверса, бировнинг хасмига айланган аёл ҳақида бундай ўтти, армонли байтлар битиш Маҳтумқулидек олижаноб, қалби дарё шопирнинг шавнига тўғри келармиди? Унинг шеърлари ўз даврида қанчалик шухрат тошганини эътиборга олсак, Менглининг оиласи аллақачон бузилиб кетган бўларди. Яна, XVIII асрда-ку, бу тахлит ҳаракатлар ҳам, ижод ҳам қонгли яқун топиши қундек равшан эди.

У даврларда севги одамлардан пинхон тутиларди. Марҳум адабиётшунос Сайлов Муродов «Асрларнинг жунбуши» номили китобида Маҳтумқули билан Менгли ўртасидати муносабатларни кенг таҳлил қилди ва ишонарли далиллар келтиради.

Маҳтумқулининг Менгли билан бирга яшаганига шу китобнинг сўнгги саҳифаларини ўқиган ўқувчи ҳам амин бўлади. Бунга шопирнинг йигирма яшар пайтида битган шеърлари ёрқин далилдир.

Менглининг ўғирлаб кетилиши ва Маҳтумқулининг ҳаётдан кўнгли совиб кетиши туғишганлари Мухаммадсафо, Абдулла ва Зубайдани, шунингдек, бошқаларни ҳам ғамга солди. Мулла Давлатмамат учун-ку, бу жуда катта зарба бўлди. У ўғлининг Менглини кўмсаб битган шеърларини ўқиганида юраги сув бўлиб оқар, кўз ёшларини тиёлмай қоларди. Бирок на илож, Тангри битган қисматга чора йўқ. Ҳамиша Яратгандан ўғлига — таскин, қолганларга — инсоф, ёмонларга — жазо сўради. Мушкулларнинг осон бўлиши учун хайр-садақалар беради.

Аммо, бу билан дардлар енгиллашиб қолмади. Менглининг дарағи чиқмади. Маҳтумқули эса, адоий тамом бўлганди. Айни шу дамларда Аҳмадшоҳ ҳақидаги хомхасёлларнинг ҳам туби кўриниб қолганди. Қизилбошлар қасос олпишта астойдил ки-

ришландилар, улардиги кўрқув, чекиниш, ўтган ишга саланот туйғулари тамомила йўқолганди.

Бир ердан мадад етиб келмаса, қабиладар биргалашмайди, қабила ахли учун энди бу худудни ташлаб қочилдан бошқа чора қолмайди.

Кўпгина туркманлар аллақачон Аҳмадшоҳдан умидларини узиб бўлишганди. Мулла Давлатмаматнинг авалгидай илҳомига тўлиб-тошган дамлари ҳам оғда қолганди. У ўз ўғлига аталган китобини тутатиб ҳада қилолмади. Чала қолган кўлэма шу ҳолича сандикка солинди. Кўлга қалам олишга отада ҳафсала қолмаганди. Ҳамманинг кўзи Махтумқулида эди. Номушта чи-долмай, ғазабини босолмай ўзини бир нима қилиб қўймасин ёки юртдан бошини олиб кетмасин, дея эртаю кеч унга кўз-қулоқ бўлардилар.

Ҳамон келган-кетганлардан Менглини сўрашар, аммо ундан ном-нишон топилмади. Махтумқулининг дори-дунёдан умиди кесилди, худди куруқ кўланкага айланди-қолди. Юрагиди ловуллаб турган ҳаёт ишқи сўнгган, баҳордек борлигига кириб келган йиғитлиқнинг қизгин тафти совиб бўлганди.

Агар у Менглининг жон берганини билса, ҳозирок бу дунёдан кетишга тайёр турарди. Уни бу ҳаётга севар ёрининг тириклиги ҳақиқати «топила-ов» деган умид-иллиж боғлаб турарди.

Юраги қайғута лиммо-лим тўлган дамларда аламини қалам ва қоғоздан олар, дарду хасратлари шеър бўлиб қуйиларди. Атрофдиги ҳамма нараса — ёри юрган йўллар, унинг заарин ли-бослари, ҳарир рўмоли, қумуш тақинчоқлари — барча-барчаси юрагига тиг бўлиб ботарди. Тоҳида қулоғи остида Менглининг эхтиросли пичирлашлари эшитилгандек бўларди.

Шундан кейин юрак тоқат қила оладими? Яхшиям шеър бор, қалам ва қоғоз бор. Улар шoirнинг дардини оз бўлса-да енгилатади.

На иш қилсам хабар тошум, кароқўз, Менгли ёримдан.

Ёки:

Ёнар ўтда Махтумқули, ўтдан либос кийиш бўкун,
Фоний жаҳонга ўт кетар, кўнгида ёнган норингдан.

Ёки:

Андалибдан айрилган шул бахти қора қул манам.

Ёки:

Махтумқули, бўлдинг хароб,
Излаб топмай ёринг сўраб,

Ўлтиришинг йўлга қараб,
Йўл топмаган кўрга менгзар.

Менглидан айрилган дастлабки йилларда Махтумқули ёзган шеърлар бизга етиб келганидан ҳам кўпроқ бўлиши мумкин. Чунки бу қучли соғинч, изтироб, ғам-ғусса тошиб, шеърларга қўчмаслиги мумкин эмасди. Балки, ҳозиргача топилмаган шеърларда Менгли билан боғлиқ қизик маълумотлар ҳам бўлгандир?

15

Нима қилиш керак?

Хар қалай, халқ тақдирига бир чора топиш лозим. Акс ҳолда, тўқланг қабилиси таг-тути билан қирилиб, йўқолиб кетиши ҳам мумкин.

Ана шундай мураккаб бир вазиятда, бизга маълум бўлмаган бир шароитда, Махтумқулининг икки акиси Абдулла ва Муҳаммадсафо унга қўмак бериш учун қаяққадир йўл олишди. Уларнинг не мақсад билан сафарга чиққанлари Махтумқулининг бизгача етиб келган икки шеърда тўла очиб берилмаган.

Дуъа келдим бир дўлга, йўлиқди борон,

Бирин юрти билан айтади вайрон,

Бирисининг ёри изида хайрон,

Кўзлари йўлдадур, булар келмади.

Агар ҳақиқатга элгувчи йўллардан бири тахминдан бошланишни эътироф этсак, шу тахминларимизни келтириб ўтамиз:

Махтумқулишunosларнинг бир қисми Абдулла билан Муҳаммадсафо Аҳмадшоҳдан хабар олиш учун Афғонистонга кетишган, деган тахминни илгари сурадилар. Чунки, у қизилбошларга қарши қурашда туркманларга тиргак бўлишга ваъда берганди. Ана шу сафар пайтида ака-ука бедарак кетишган. Чунки, бу пайтда Афғонистонга бораялган йўлларнинг бари қизилбошлар назорати остида эди. Бундан чиқди, улар қизилбошларнинг кўлига тушган бўлишлари мумкин.

Иккинчи тахмин. Ака-ука хожилик умидида Қабба зиёратига отланишган. Йўлда қандайдир ҳолиса рўй бериб, улар ана шу муқаддас зиёрат йўлида қурбон бўлишган. Чунки, Қаббага элгувчи йўллар у пайтлар жуда олис ва хатарли эди. Зиёратчиларнинг аксарияти ана шу йўлда турли сабабларга қўра вафот этарди. Бунга ҳам инкор этиб бўлмайди. Яна ўша шеърдан:

Кўч-кўрони билан кетди Абдулла,
Ҳамма кетган келди, булар келмади.

Маммадсафо кетди кўмак бермакка,
Кузатганлар келди, булар келмади.

Кўриниб турибдики, уларнинг ҳар иккиси бир пайтда кетмаган. Абдуллага аксинининг қандай ёрдами керак бўлгани ҳам бизга қоронғи.

Биз юкоридаги тахминларни инкор этмаган ҳолда яна бир фаразни илгари сурмоқчимиз. Бизнинг фикримизча, Абдулла билан Мухаммадсафо Касийи денгизи оша ё озарбайжонлар, ё Астрахан туркманлари орқали рус давлати билан музокара олиб бориш учун бирор тўрух тарқибда кетган бўлишлари ҳам мумкин.

Ё чўкиб кетганимни тўбсиз уммонга?

Ёки:

Кечар бўлсанг ул уммондан,
Хамроҳ бўлсин Нухи набий...

сингари минералар шундан далолат беради. Шойир, хатто Нух пайғамбарга ҳам юзлангани. Бу бежиз эмас. Ахир Нух (а.с.) киссаси бевосита денгиз, сув билан боғлиқ эканини яхши биламиз.

Қолаверса, бу сафар ўта махфий бўлганини ҳам пайқаш мумкин. Ушбу шеърларда ҳам Махтумқули атайин кўп нарсаларни яширган кўринади. Афғонистон сафари пайтида кўрилган жабр-жафолар уларга етарлича сабоқ бўлганди.

Албатта, бу сафарга ҳам мулла Давлатмамат рўйхушлик бермаган, аммо эл-юртнинг раёйига қарши боровлмаган кўринади. Ҳар нима бўлган тақдирда ҳам, бу мавҳум сафарга отланган ака-ука ўз элига қайтиб келмаган:

Ойлар, йиллар кечди, булар келмади...

Келиннинг гамида анча чўкиб қолган мулла Давлатмамат икки ўғли, онгасининг икки устунни ном-нишонсиз кетгач, тамоман мункиллаб қолганди. Дунё унинг кўзига қоронғи кўринди, уйдати аёлларнинг ох-фигони фалакка ўрлади. Менгли, Абдулла ва Мухаммадсафонинг дарагини кеттирадиган одам бўлмади. Бунинг устига, атроф-жавонидан ҳар кунни турфа хил ёқимсиз хабарлар келиб туради.

Эртати ёруғ кундан умид қолмаганди. Ҳаммасини ичнга ютиб, сир бой бермай юрган Махтумқулининг ҳолатини тасаввур қилаверинг. Тарҳи у бошқалар сингари Аллоҳга ишонса-

да, тақдирга тан бериш истаги йўқ эди. Қалбининг туб-тубидан тақдирнинг ноҳақ ҳукмларига қарши исён ҳиссини туйғарди.

Суюкли ёрининг фироғига аранг чидаб юрган Махтумқули учун икки акасидан айрилиш, дард устига чиққан чипкон бўлди.

Унинг энди бир пайтлар орзу қилган «Ажаб айём» ҳақидаги тасаввурлари йўққа чиққанди. Бу ғам, бу ҳасрат, бу айрилиқ уни янада қамолотга чорлар, она халқининг тақдирини, умуман, юрт истикболи ҳақида ўйлашга мажбур этарди.

У дунёга юкоридан назар ташлаш учун арпшта қадар юксалган риёзат зинаповларидан кўтарилга бошладди. Бу зиналарнинг ҳар бири интихосиз фикрлар, қалин-қалин китоблар, отасининг мунававар суҳбатларидан иборат эди.

Дунёга иборат назари билан боқингга ундовчи шеърлар ҳам ана шу пайтларда ярагган. Аммо, айни дамда дунё ташвишлари билан бош оғритишга имкон йўқ эди. Кундан-кун ортиб бо-раётган айрилиқ азоби уни ҳолдан тойдиради. Бир кўзи билан Менглини кутса, иккинчи кўзи акаларининг йўлига ни-тон. Хатто, ухлаганда ҳам бир кўзи очик ётарди. Ўтаётган ҳар бир кун Махтумқулини ўз қондошларидан, севимли ёридан узоқлаштиради.

Махтумқули, дарди кўймас ётмоққа,
Йўл топмасдан суғаб-суғаб кетмоққа,
Ердан жавоб чикмас хабар тутмоққа,
Кўрган-билган борми, булар келмади.

Менглининг соғинчи ҳам унинг сатрларига кўз ёш билан сингипмоққа эди.

Кўркаман, ёр бизни чиқарса ёдан,
Ўзга ерда маскан тутиб, юрт олса...

Ёки:

Гул қизина парвонаман, ғайри райхон истамам.

Махтумқулининг ўша вазиятдаги ёлғизлиги, бошига тушган ҳасратларни фақат отаси мулла Давлатмамат ва дўсти Човдур-хонгина теран ҳис эта оларди. Фақат уларгина шоврининг дард-манд қалбига малҳам бўла олишарди.

Човдур ҳам гоҳида турли сафарлар, жангу жадалларга йўл олар, ойлаб кўринмай кетар, кейин дўстининг ёнига келиб, кўрган-кечирганларини жўшиб хикоя қиларди. Махтумқули унинг ҳамма гапларини тинглаб ўтирар, аммо бир оғиз ҳам гапирмасди. Чунки у бу қаби юришлар, ҳарбий ҳаракатлардан аллақачон умид узганди.

У ана шу ноҳушликларнинг туб моҳиятига етиб боришни ис-
тарди. Менгли хозир каерда экан? Кимнинг кўлида, қандай аша-
япти экан? Нахотки уни чўри қилиб сотиб юборишди? Хозир
аҳволи нечук? Агар тинч, омон бўлса, Махтумқулини ҳам эста
олимикин? Ё аллақачон ўзга бир кишининг ёрига айландими?
Балки, бир ноқасининг кўлида номусли топталиб, ўз жонига қасд
қилгандир? Нахот, энди дийдор қиёматга қолса?

Ана шундай саволлар лашкар тортиб, Махтумқулига бир
лаҳза бўлсин омонлик бермасди. Бу жавобсиз саволлар таъ-
кибидан қутулдим деганида, бошқа тарафдан акаларининг ғам-
хасрати хужум қилиб қоларди: Абдулла ва Мухаммадсафота
нима бўлди? Улар манзилга ета олдиларми? Мақсадга-чи?
Ё қароқчилар кўлига тушиб қолишди? Балки, уларни қул
қилиб сотишгандир? Жонлари омонмикин? Ё денгизга фарқ
бўлиб, баллиқларга ем бўлишди? Агар тирик бўлишса, бир
илож қилиб Ватанга қайтишмасиди? Бирор таниш-билиш то-
пиб, ўз яқинларига мужда юборишармикин?

Оиланинг бошига тушган бу мушбатларни у фалакнинг тар-
лишидан деб билди. Ҳа, фалакнинг зулми ҳаддан ошди, аммо
унга қарши исён этмоқдан не маъни?

Шўрлик отаси ҳам кўз ўнгига қартайиб, қуч-қувватдан қолиб
бораётди. Олдинги барваста, бақувват мулла Давлатмаматнинг
кўлинкаси-ю, бир ховуч суяги қолганди, холос. Кўзлари хира-
лашиб, қадди дол бўлиб қолибди. Анчадан бери боғаларга ҳам
сабоқ бермай кўйган. Эртаю кеч Аллоҳга муножот қилиб, фар-
зандларининг эсон-омон бағрига қайтишини сўрайди. Фақат
тоҳ-тоҳида яқкам-дуқкам шёрлар, байтлар битишини айтмаган-
да, кўлига қалам ҳам олмай кўйган. Саг нарсата кўнгли бузи-
либ, кўзига ёш олади.

Энди бутун хонадоннинг тирикчилик таъвишини Махтумқули
ўз елкасига олди. Кундузлари устахонасида ўтириб, заргар-
лик қилар, кечалари қораламаларини окка кўчириб, китоб
хोलига келтирарди. Аввал ёган шёрларини кўздан кечи-
рар, таҳрир қилар, ёқмаганларини эса, йиртиб оловга отарди.
Бирок, яқинларидан жузюлик изтироби уни бир лаҳза ҳам тарқ
этмасди. Вақт ўз оқимида давом этарди.

Тоҳида Махтумқули боши оқкан томонга кетиб қоли-
си, Мажнундек саҳрога юз туттиси, паррандаю даррандалар
билан ҳамроҳ бўлиб, уларга дардини очтиси келарди. Ма-
на, Махтумқулининг еру кўкка сиймай кетган пайтлари битил-
ган мисралар:

Саҳар туриб дуо қил, омин десин фаришта,
Не борки гофил ётар, беҳуда ўлтиришда,
Мулки жаҳон боқиймас, минг айласанг саришта,
Қийиб абдол жандасин, бўл девона юришда,
Йўкса қоласан танҳо, сарғайтаю гўмашта.
Айтган сўзингга феълинг бўлмасин ёлгон, кўнглим.

Ёки:

Махтумқули, Мажнун бўлиб, кетсам керак чўллар билан...

Аммо у ўз оиласини, бечора, кўнгли ўқсик отасини ташлаб
каерга кетарди? Ўзи-ку, хилватга чекиниб, дард-ҳасратларидан
узоқлашар, аммо ортда қолганлар-чи? Улар нима қилсин? У
ҳар қанча машаққат, мушкулот бўлса, ўз отаси билан бирга
чекишга қарор қилди. Яқинларига бўлган меҳри тарки дунё
этиш истагидан устун келди. Эртага нима бўлиши фақат Ярат-
гангагина аён.

16

Ана шундай кунларнинг бирида бу оиланинг бошига яна бир
фожиа тушди. Юқумли касаллик сабабли, бахтсиз ҳолдаси
туфайлими, қизилбошларнинг қонли босқинлари сабабми, ҳар
қалай, мулла Давлатмаматнинг қизи Хонменгли, кенжа ўғли
Жонҳасан ва келини Байрам бир кунда вафот этишди. Сон
жихатидан бундай кўп фожияни бир вақтда кўтариш — қанча-
лар азоб эканини тасаввур қилиб кўринг. Бундай бахтсизлик-
ни кўтариш учун озмуңча бардош керакми? Ахир, бутун бошли
оила қирлиб кетаёзди-ку? Бу фожияни ҳам мулла Давлатмамат
тақдир тақозосига йўйди. «Ё раббим, агар гуноҳим шу қадар
кўп бўлса, боғаларимнинг ўрнига мени олсанг бўлмасмиди?»
деи тавалло қилди. Махтумқули ҳам бу қутилмаган айрилиқ ол-
лида нима дегирини билмай қолганди. Хаёлига, хатто шаккоқона
фигурлар ҳам келарди:

«Ё раббим, битта оиланинг бошига шунча офат кўплик қил-
масмикин? Барибир олар экансан, дунёга юбориб нима қилар-
динг? Ўзи инсонни нима учун яратдинг? Фақат тинимсиз азоб-
уқубат чекиши учунми?»

Кейин эса, бу таъналари учун ичида истиффор айтарди.
Дардини дўсти Човдурга очганида, у ҳам таскин берган бўлди:
«Яратганинг ўзи билгучидир»

Кунларнинг бирида тенг-тушлари мулла Давлатмаматга:
«Алани тўй билан қув», деган нақл бор. Менгли қайтиб келма-

ди. Келса ҳам энди у ўғлининг маҳрами бўлмайди. Яхши-си, Махтумкулини ўйлантир. Шунда бу кунларинг ҳам унут бўлар, иншооллоҳ!» — деб маслаҳат беришди.

Маслаҳат муллага макбул кўринди. Аммо бунга ўғлини кўндиролармикин? Бу жуда қийин масала. Ахир, бу кетишда бутун бир авлод таг-тути билан назиз йўқолиб кетмайдими? Бунни Махтумкули ҳам тушуниши керак!

Мулда икки ўт ичида қолганди. У Махтумкулининг Менгли фироғида бўзлаб ётган шеърларини кўп ўқиган. Қай тил билан ўғлига бу гапни айта олади?

Ўзига кўйиб берса, ўғлининг ўйланиш фикри йўқ. Мулда эса, тезроқ набира кўришни истайди.

Ана шу фикр миёсида айланиб юрган кунларда мулда Давлатмамат ўғлининг саз бўлса-да чиройи очилиб қолишини кутди. Шундай вазият келгач, таваккал қилмоқчи бўлди ва ўғлини ёнига чақирди. Бир муддат гапни нимадан бошлашни билмай турган мулда ниҳоят тилга қирди:

— Энди шундай юрaverасанми?

— Нима қилай, ота?

— Умр ўтиб кетяпти. Отангни ҳам сенга боғлаб бермаган.

— Нафасни иссиқ қилинг, ота!

— Ўлим кош билан қовоқнинг ўртасида, болам. Шу пайтга-ча, тирик йўқолгандарни ҳисобламаганда, уч жонни қурбон бердик. Назора, Яратганининг амри шу экан. Азани тўй билан қувиш керак, деган гаплар ҳам бор.

— Тўйга сабаб керак, ота.

— Ўлганларни Аллоҳ раҳмат қилсин, тириқлар эса ўз кўни-ни кўриши керак. Ҳаммасини мenden яхши тушуниб турибсан. Ўзинг биласан, кетгандлар қайтиб келмайди.

Мулда Давлатмаматнинг овози бўғилиб, кўзлари ёшланди. Махтумкули юратганининг ғамгин зарбларига чидаммай, кўксини чангаллаганча ўйга тоғди. Унинг қалби Менглидан сўнг бўшаб, совиб қолганди. Нахотки, энди у қайтиб келмайди? Нахотки, унинг ўрнини бошқа биров эгаллай оласа?

Энди унинг жолу кўзларини ҳеч қачон кўролмайдими? Ҳинди ҳолли юзларига юзини босолмайдими?

Парда тортиб юзларини,

Оро бериб ўзларини,

Махтумкули, кўзларима

Ўша Менглихон кўринур.

Махтумкулининг дард-ағамлари яна ўгли мисраларга кўши-либ чиқа бошлади:

Ғалак, сенинг бу давлатни гарданнинг

Биз тарафга ўтирилиб кўймасми?

Лошин ерға солдинг неча мардоннинг,

Замин инсоф айтамасми, тўймасми?

Махтумкул шу пайтга қадар Менглидан бошқаси билан яша-ши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтириб кўрмаганди, шу пайт-га қадар отасига тик боқмаган Махтумкули, энди бошини азот кўтарди:

— Адабсизлигини кечиринг, ота, кўнглига буюриб бўлмас экан, нима қилай? Тушунаман, ешим ўтиб кетяпти. Менгли то-пилмаса, тоқ ўтолмайман. Яна озроқ кўтишга изн беринг. Агар шунда ҳам қайтмаса, сиз нима десангиз шу бўлади.

— Бошимизга шу кунлар битилган экан, ўғлим. Наслимиз қирлиб битали бу кетишда. Шунни ўйлаб кўрапсанми?

— Ўйладим, ота.

— Ҳаммамиз хом сут эмган бандамиз, болам. Сен ҳам бўр-кингни ерга кўйиб, яхшилаб ўйлаб кўр. Яна бир маслаҳат. Билим олишининг эрта-кечи йўқ. Ниёзкули охун жуда билимдон, дониш-манд одам. Бориб шундан сабоқ ол. Билимингни чуқурлаштир. Ҳам бироз чалғийсан, ҳам кўнглинг очилади. Балки, ўша тараф-ларда пешонангта битилганини топарсан?

Мулда Давлатмамат ўғлининг жангари йигитларга кўпилиб яна бирор номаъқулчилик қилишидан ҳавотирланиб ана шунини тақлиф қилганди. Бу пайтда Ҳалаж атрофлари қизилбошлар қаламрави остида бўлиб, нисбатан тинч ва осойишта эди. Гар-чи мулда Давлатмамат ўзи ҳам илмли одам бўлса-да, ўғлининг ўзидан-да маърифатлироқ бўлишини истаб, ана шу сафарга йўллади.

Махтумкули сафар тарадудини кўриб, қарвонлардан бирита кўпилиб йўлга тушди. У овулдан чиқаркан, бу гап ҳеч қим де-вор тирқишидан мўраёлаб, кўз ёш тўкиб қолмади. Бир пайтлар уни йиғлаб қузатган қиз, қим билсин, ҳозир дунёнинг қай бир тўшасида умргузаронлик қилаётир? Эҳтимол, аллақачон бу тел-ба дунёдан ўтиб ҳам кетгандир? Бунни Аллоҳдан бошқа ҳеч қим билмасди.

Афшон сафарига отланган фурсатдаги куч-ғайрат, бир олам оруз-умидлар ҳам уни аллақачон тарқ этиб кетганди. У бўм-бўш қалб билан кетиб борарди.

Яна кадрдон овулидан чикиб бораркан, акалари минган отта мингишиб мовий кенгликларга хайрат билан боққан дамларини, қоялар устига чикиб пастта тош думалатган пайтда гумбурлаган дараларнинг акс садосини эслади. Менглининг мухаббати билан сархуш юрган, унга шербар битиб, узун сочларини эхтирос ила сийпалаган онларни ёдга олди. Қани ўша масъуд дамлар? Бари тонг чоғидаги ширин тушдек ўтмишга айланди.

Не завқу сафодлар йиғитлик билан
Баҳор бўлиб кечди, биздан таш қолди.

Энди унинг ғамли кўзларида армон ин кўранди, маҳзун юрати изтироблар масканига дўнган эди. Мана, жонажон овули ҳам ортда қолмоқда. Аммо Менгли билан, оғалари билан боғлиқ эзгин хотиралар ҳамон юратини зиркиратиб борарди. Хўнграб, ўқсиб-ўқсиб йиғлагиси келди. Аммо ҳамроҳларидан истихода қилди, йиғитлик ғурури йўл бермади. Юратини ховучлаб, ортита ўтириди. У бахтни ҳам, бахтсизликни ҳам шу ерда, кадрдон овулида тошганди. Яна қайтиб келгунча, бу овулнинг бошига не кунлар тушаркин?

Махтумкулини кузатиш учун чиққан Човдур ҳам дўсти билан хайрлашиш учун унга кўл узатди:

— Ой бориб омон қайт, дўстим. Февлингни кенг қил. Фақат ўқинни ўйла. Йиғитнинг боши тик бўлса, юзи ҳам ёрув бўлади.

Саҳронинг салқин шамоли тўн этакларини, бўрқининг шокилаларини, отларнинг ёлини, думларини асабий тортиқларди.

Махтумкули шахд билан отига минди. Йўли Хива устидан, Жайхун бўйидан кечалитган қарвонга кўшилиб, кўздан ғойиб бўлди. «Кетдик, йиғитлар», — дея Жайхуннинг нариги соҳилига от солди.

17

Халажлати Идрис боёбо мадрасаси у қадар машхур ва йирик муассаса бўлмаса-да, мударрис Ниёзкули охуннинг эл орасида тошган обрў-эътибори, мавқеи ўзига етарли эди. У даврларда мударриснинг нафақат илмига, одамийлиги, ахлоқий жиҳатларига ҳам катта эътибор берилар эди. Илми етарли бўлса-да, ахлоқида бирор қусур сезилган одамдан йироқроқ юриш маслаҳат кўрилган. Шу боис, мулда Давлатмамат ҳам ўғлини Ниёзкули охуннинг қошига юборгани бежиз эмас эди. Бир пайтлар Озодий билан Ниёзкули охун кадрдон, қил ўтмас оғайни эдилар.

Махтумкули унинг кўлида бутун меҳри, зехнини кўйиб сабоқ олди. Махтумкулининг бошига тушган ноҳушликлардан хабар тошган охун, у билан имкони борича таскин бералитган суҳбатлар ўтказарди. Ҳаётнинг синовлардан иборат экани, бу синовларга бардош бериб, Ўраттанинг ризолигини олганлар хайрли оқибат топишини унга қайта-қайта уқтирарди.

Ўзаро суҳбатларда Махтумкули унга Афғонистонга бориб, Аҳмадшоҳ билан кўришгани, унинг ваздаларига ишониб, бутун қавми хатога йўл қўйгани ҳақида ҳам айтиб берди. Икки ўртада оворайи сарсон бўлиб қолган қабилисини бу ахволдан қутқариш учун устозидан йўл-йўриқлар сўради. Бироқ, бу вазиятда Ниёзкули охун ҳам бирор жўяли маслаҳат беришдан ожиз эди. Хар қалай, бу ерда Махтумкули бироз бўлса-да ҳаловат тошгандек бўлди. У энди тақдирнинг турфа ўйинларига ҳам тан бериб бўлганди. Ахир, бу дунёнинг ситамларидан қуйиб-ёнган битта у эмас экан-ку?

Шoirнинг бу даврда, Ниёзкули охуннинг кўлида ўқиб юрган пайтлари қандай шербар ёзгани маълум эмас. Бу ерда қайси фанлардан, қандай китоблардан сабоқ олгани ҳам номалъумлигича қолмоқда.

Хуллас, Идрис боёбо мадрасасидаги таҳсиллар тугаб, Махтумкули қарвонга кўшилиб, яна ортита, ўз овулига қайтди. У билан ҳамроҳ бўлган савдогарлар, саёхатчиларнинг кўпи шoirга таниш эди. Сафар асносида улар билан суҳбатлашиб, кўрган кечирганларини бўлишиб кетди.

Нихоят Махтумкули дўсти Човдур билан хайрлашган тепаликка ҳам етиб келди. Шу ерда бир муддат тўхтаб қолди. Олисдан она қишлоғининг томсувоқ кулбалари ошпоқ туманга ўрғлиб, кўзга ташланиб турарди. Мана, хатто Менглиларнинг уйи ҳам аниқ-таниқ кўриниб турибди. Махтумкули ич-ичидан кўрсинди.

Отасининг, уйдагиларнинг аҳволи нечук экан-а? Бу орада қизилбошлар овулга хужум қилишмадимикин? Менглидан, акаларидан бирор хабар топишмадимикин?

Она тушроғининг хар бир хасини кўзига тўтиё этмоққа тайёр турган Махтумкулининг тезроқ уйига бориб, у ердаги вазиятни ўзи кўзи билан кўргиси, хавотир билан ўраётган қалбига таскин бергиси келди.

Хайрият, уйдагиларнинг бари соғ-саломат экан. Отаси ўғлининг саломат қайтганидан кўнгли тоғдек кўтарилди. Аёлларнинг ҳам қувончи чексиз эди. Махтумкулининг қайтгани бутун овулга ёйилди.

Зубайда ҳам акасининг кайтганини эшитиб, ота ховлисига юрди. Акасининг елкасига бошини кўйиб, энтикиб-энтикиб йиғлади, бундан уларни четдан кузатиб турган мулла Давлатма-матнинг ҳам кўнгли бузилиб кетди.

Махтумқулнинг ҳам бўғизга нимадир қадалиб қолганди. Тарчи барча туғишганларини бирдек кўрса-да, болаликдан синг-лиси билан сирлашиб катта бўлганди. Акаларига айтолмаган дардларини Зубайда билан бўлишарди.

Менгли ҳам бир пайтлар Зубайдани ўзига энг яқин маҳ-рам, сирдош деб биларди. Гоҳида янга-қайинсингил бирта ўти-риб, кашта тикишарди. Келинлик сирларини ҳам Менгли факат-гина қайинсинглиси билан баҳам кўрарди.

Унинг кайтганини эшитган Човдур ҳам қайлардандир етиб келди. Кўни-кўшнilar, қариндош-уруғлар жамланди. Ҳол-ахвол сўрашилди, дастурхон ёзилди. Овқат устида дунё воқеалари, те-варак-атрофдати ҳодисалар хусусида сўз борди. Одамларнинг Аҳмадшоҳ ҳақида билгилари, бирор умидбахш гап эшитилари келарди. Қизилбошларнинг ўзбошимчилиги, зўравонлиги четара билмасди. Фуқаронинг ҳасратидан чанг чиқарди.

Махтумқули овулдошларининг гап оҳангида «биз ана шу ахволдамыз, бизга ёрдам бериш кўлингдан келадими?» деган маънони уқди. Қавмдошларига мадад беролмаётганини ич-ичидан англаб, ўқинди. Ахир, унинг кўлидан нима ҳам келар-ди?

Ниҳоят «қарвон кўрди»та келганлар бирин-кетин тарқа-либ, уйда мулла Давлатмамат, Махтумқули ва Човдур қолди. Ота ерга қараб, тасбих ўтириш билан машғул бўлса-да, ер ости-дан ўғлини кузатиб ўтирарди. Ўғил ҳам бу қараш замиридаги «хўш, ўғлим, энди нима қиламиз?» деган саволни уқди.

Аслида ҳамма муаммо ана шу, нима қилишни билмасликда!.. Ниҳоят, мулла Човдурга юзланди:

— Човдур, болам! Сен ўртоғингни ўзинг яхшилаб йўлга сол-масанг бўлмайдинг кўринди. Кўришимиз, замон ёмон, менинг ҳам бир оёғим ерда бўлса, биттаси йўрда...

...Икки дўст ташқари чиккан пайтда Махтумқулнинг ўз хужраси томон боришга оёғи тортмади. Бу хонанинг ҳар бир қаричи, ундаги ҳар бир жиҳоз, ҳатто деворларига ўрнашиб қол-ган хил ҳам унга Менглини эслатади.

Нега у ёкка киролмапти? Сабаб? Наҳот Менглидан кўнгли совитан бўлса? Наҳот уни унутгани истаетган бўлса? Ахир, Махтумқули унинг учун бошини беришга ҳам тайёр эди-ку? Энг

ёмони — Менгли йўк. Уни эслаши билан юрагини ғам босяди. Махтумқули эса, ана шу ғамдан юрак олдириб кўйган.

Човдур дўстининг айни дамда қалбидан кечётган хисларини тўла англаб етолмасди. Бу дардни факатгина Махтумқулнинг ўзи хис эта оларди.

Човдур ўртоғига қараб:

— Энди, жўра, сенам бунака юравермасдан, уйланишинг та-ралудини кўравер, — деди.

Махтумқули индамай кўя қолди. Унинг қалбидан шу сатр-лар ўтарди:

Жон бериб кам ишқина, Мажнун бўлубон кезарам,

Тан — қоғоз, илтим — қалам, ҳар дамда вафринг ёзарам,

Кўрмайин киреолгани ишқ денгизинда сузарам,

Симнор бўлиб сен учун тилда кўшклар тузарам,

Файри бир олдил ҳукмдор, шоху султон истаман.

Махтумқули отасига айта олмаган дил сўзларини дўстига очиб-сочди. Бирок, дўсти уни тушуниши амримаҳол эди.

— Махтумқули, ҳаёт ўз окимида давом этаверди, сен би-лан мени аёб ўтирмайди. Ахир, нега тушунмайсан? Менгли энди йўк. Топилиб келганда ҳам, у аввалги Менгли бўлолмайди. Бунни яхши биласан. Ахир, у қайтиб келса, сен яна у билан аввалгидек ишай оласанми? Ўшасаймайсан!

— Менга бунака оҳангда гапирма, Човдур!

— Дўст ачитиб гапирар, дейдилар. Тўғриси ҳам шу. Қачонга-ча икки жаҳон оворасига ўхшаб юрасан? Ўзингги ҳам, отангги ҳам бундай қийнаб юрма, дарров уйлан. Овулда кимнинг қизига кўнглинг бўлса айт. Ўзимиз уйлаб қўямиз. Эракка кишининг боши икки бўлмаса, моли икки бўлмайди. Ахир сен ҳам уйланиб, бола-чака орттиришинг керак-ку? Эртага қариб-қартайсанг, корингга ким ярайди?

Човдур гапини тутатмай туриб, тоғ бағрида ёнаётган тулхан-ларга кўз ташлади. Тушунди. Қизилбошлар хужумидан опоҳ этиш учун тоғ тепасига кўрикчилар қўйилган. Махтумқули ҳам тоғ тепасида порлаётган тулханта тикилганча уйга товланди.

Дўсти билан хайрлашиб, оёғи тортмаса-да, ўз уйига кирди. Яна ўша совуқ хона, ўша ёлғизлик. Мана, Менглига ясаб берган биллагузук. Бир пайтлар бу биллагузук Менглининг оппоқкина биллактарига ярашиб турарди. Махтумқули Менглининг нафис биллатига шу тақинчоқни илк бор таккан онларни эста олди. Қани ўша жонбахш, сеҳрли кўллар?

«Мени Менглининг хаёлидан ҳам айришмоқда! Хар канча аччи бўлмасин, бу ҳақиқатга ишонишим шарт. Барибир, Менгли энди қайтиб келмайди. Уни кутганимдан фойда йўқ».

Махтумкули ўзини ана шу ҳақиқатга ишонтиринишга тиришди. Кундалик юмушлар, ҳаёт таъвишларига берилиб, Менглининг фамилидан бироз узоқлашгандек бўлди. Айрилиқ аламлари ҳам бир муддат ундан йироқлашди, қалби таскин топгандек эди.

Эркак, барибир, аёл меҳрита, аёл кўмагига эҳтиёж сезади. Зотан, табиат қонунини шуни тақозо этади. Тўрт муҳаси саломат эркак, барибир, аёл тафтини кўмсайди.

Махтумкули ҳам, охир-оқибат бу ҳақиқатни англаб етгандек эди. Бавзан ўзи сезмаган ҳолда қиз-жувларнинг ортидан маъноли қараб қоладиган бўлди. Ундаги бу ўзгаришларни ўғлининг хар бир ҳаракатини кузатиб юрган мурда Давлатмамат ҳам пайқамаслиги мумкин эмасди. Қолаверса, онаси, янғаси, айниқса, синглиси Зубайда ва дўсти Човдур унинг бу паршонлиги сабабини тезда тушунишди.

«Ўзи шундай бўлишини аввалдан сезгандим», деб мийиғида қулиб қўйди Човдур. Бошқалар ўз мулоҳазаларини ошкор этмай қўя қолди.

Ёрсазликдан ёмон иш йўқ,
Кўз солиб кезсам хар ёна.
Ё Даратган, бир ёр бергил,
Кўп машаққат тегди жона.

Кўриниб турганидек, ёлғизликка сабри чидамаган Махтумкулининг ҳаётга ташналиги ҳамон сезилиб турибди. Қандайдир ички қувват, ички эҳтиёж сезилди.

Шунингдек, ушбу шеърдан Махтумкулининг қандай аёлга уйланиш истати билан бирга, Менглининг ташки кўриниши ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Бир ёр бергил, этли-қонли,
Кўнгли кенг, кўкси майдонли.
Ёки:

Бўйи узун, паст бўлмасун...

Бу байтлар беҳтиёр элнинг «тенг тенги билан...», «ўхшатмагунча учратмас» сингари нақлларини ёлға солади. Бошқача айтганда, Махтумкулининг ўзи ҳам истатига мос равишда ўрта бўйли, микти гавдали, кенг елкали одам бўлганини англаш мумкин.

Ана шу фактнинг ўзи хар бир туркманнинг қалбига жо бўлган, Махтумкулининг сиймоси деб қабул қилинган улдуввор суратнинг ҳақиқатга яқинлигини тасдиқлайди (Бу сурат ҳақида китобимизнинг интиҳосида яна алоҳида тўхталамиз).

Кўп ўтмай, Махтумкулини уйлантиришди. У қиз олди, жунони, буниси бизга қоронғи. Шеърларида ҳам бунга бирор ишора кўринмайди. Бирок, шу аёлидан у икки ўғил кўрани аниқ (Муллабобак ва Иброҳим).

Шу ўринда халқ орасида кенг тарқалган бир нақлга эътибор қаратилса, маъкул бўларди: Махтумкулини иккинчи мартаба уйлантиришганда, унга келинойиси Оккизни никоҳлаб беришмадимикин? Бу саволга жавоб бериш учун яна бир масалага ойдинлик киритиш жоиз: эри тириклайин йўқолиб қолган аёл бизнинг мазҳаб қонунларига кўра, қанча вақтдан кейин боши очик ҳисобланади?

«Саҳихи Бухорий»нинг «Талок китоби» бобида бу муддат бир йил деб кўрсатилган. Аммо, айрим туркман қабиалари эътиқодига кўра, эри бедарак кетган аёл 63 йил кутиши керак. Албатта, бу жулда қатта муддат. Бу вақт ичида бир инсоннинг умри интиҳо топиши ҳам ҳеч гап эмас. Шундай экан, Оккизни Махтумкулига олиб беришганимикин? Ахир, аканинг беъасини укага (ёки аксинча) бериш анъанаси динимизда азалдан мавжуд бўлиб келган.

Бу анъана туркий халқларда, ҳатто ислом дини кириб келишидан аввал ҳам бор эди. Фақат эридан эрта ажратган ёш келин кўчада қолмасин, боғалари бегона отанинг кўлига тушмасин деб, шу ишга қўл уришган. Аммо, бунда ака ёки ука аниқ вафот этган бўлиши лозим, деб белгилаб қўйилган. Йўқолган одам қайтиб келиши мумкин-ку? Махтумкули акаларининг қайтиб келишидан бир лаҳза бўлса ҳам умид узмаган. Шу боис, ана шундай тақлиф бўлган тақдирда ҳам, Махтумкули ўз янғасига уйланишини қабул қилолмаган бўларди.

Хуллас, Махтумкули уйланди. Аммо, никоҳдан кўп ўтмай, Махтумкули, барибир, уни Менгличаллик сева олмаслигини англаб етди. Чунки хар лаҳзада у иккинчи аёлининг сўзлари, юриш-туриши, хатти-ҳаракатларини хаёдан Менгли билан қиёслар, орадаги қатта тафовут унинг қалбига гусса соларди.

Аммо Менглига ўхшамаса, Менглидек бўлгоlmаса, бу аёлда нима гуноҳ? Шу сабаб, у кўнглидан ўтганларни сиртга чиқармади. Ўзидан ўтганини ўзи биллиб юраверди. Ахир Менглини унутолмаса, нима қилсин?

Аёл қалби жуда сезгир бўлади. Хотини Махтумқулнинг кўнглидан нималар ўтганини ўзича тусмолаб юради. Буни, ҳатто Давлатмамат ҳам, бошқалар ҳам илғашди. Махтумқулнинг эса, дарди ичида эди. Кул босган туйғулар ана кўр олган, эски аламлар тагин бош кўтарганди.

Кўнгил — сирли бир олам. Унинг сир-синоатлари, ҳатто ўз эгасига ҳам қоронғу. Махтумқули Менглини унуттишга, бутун борлигини хозирги аёлга бахш этишга чандон уринмасин, бунинг улдасидан чиқолмасди. Махтумқулнинг қалб уйи фақат Менглига тегишли эди. Менгли бу уйни қулфлаб, қалитини ўзи билан олиб кетганди. Бинобарин, бу хужрага бошқа бир инсон кири олмасди. Махтумқули ўз туйғуларини фақат куйма сатрларида ифодаларди.

Гарчи севилюк бахтига муяссар бўлмаса-да, шу муштипар аёл Махтумқулга икки фарзанд ато этди. Ўғилларини бағрига босаркан, Махтумқули бир пайтлар ўзи меҳмон бўлган боғалик оламига қайтгандек бўларди.

Ўдаклар ғамхонага айланган бу хонадонга қувонч олиб киришганди. Ҳатто, алдақачон қариликни тан олиб улгурган, охираят таловритини кўраётган Давлатмамат ҳам, бола меҳрига зор бўлиб, ҳамон Мухаммадсафо ва Абдулланнинг йўлига кўз тикиб ўтирган келинларни ҳам эггин дард-аламлардан шу болакайлар ҳалос этишарди.

Бола — подшоҳ дейишади.

Махтумқули бир пайтлар замона зайлига қўл силтаб юрган бўлса, энди атрофдаги ҳодисаларни ҳадиқ ва ҳавотир билан кузатаётган бўлди. Чунки у фарзандларининг беҳавотир камолга етишларини, элнинг қорига ярашларини истарди.

Отасининг бир пайтлар айтган «устимизга хижрон ўти сепилди» мисралари ҳаёлида тез-тез айланар, ўзи ҳам пайти келиб, жигарбандларидан ажралиб қолиши мумкинлигини ўйлаб, кўз олди қоронғилашиб кетарди.

Устимизга хижрон ўти сепилди.

Давлатмамат бу мисрани тақдир тақозосига кўра биттанди. Бундай образли мисрани ҳар ким ҳам ёзвермайди. Гарчи бу мисрада бир хонадон бошига тушган қулфат акс этган бўлса-да, Махтумқули унда бутун туркман халқининг фожиясини кўради.

Устимизга хижрон ўти сепилди.

Бу сўзларни эсламай яшаб бўлармикин? Худо бир элнинг бошига шунчалик кўп синов ёлдириши мумкинми? Бу ғавғолар қачон барҳам топаркин? Бирор чораси бормикин? Наҳотки, Аҳмадшоҳнинг қизилбошлардан фарқи бўлмаса? Наҳот берган қоп-қопвадларни йўққа чиққан бўлса? Ахир, у ўз номадларида нималарни ваъда қилмаганди. Шунчалик осон алданмикин? Аҳмадшоҳ шу қадар тез кўйнимизни пуч ёнпоққа тўлдирдимми?

Махтумқули миясини ровзатиб юборган минг саволнинг биттасига ҳам жавоб тополмасди. Халқ аввалгидек қизилбошларнинг босқинидан азият чекар, аламидан кўзи қонга тўлган айрим одамлар турух бўлиб, жавоб тариқасида босқинчилик юришига отланишар, душманнинг молини талаб, одамларини қул қилиб олиб келишарди. Кейин эса, оёқ-қўлига банд солинган қул ва чўрилар чўл орқали Хива, Бухоро бозорларига олиб бориб сотиларди. Ким билсин, Менглини ҳам худди шу тахлит чўри қилиб сотиб юборишдикин?

Хивада, Бухорода сотилмаса, Техронда, Машҳада, Нишопурда, Хиротда ёки узок Хиндистонда сотилган бўлиши эҳтимолга яқин.

Ҳар кун очди қул-чўрининг бозорин,
Номусим бозорга солди, найлайин?

Ана шулар ҳақида ўйлаб, ўзини гуноҳкор санаб юрган Махтумқулнинг кўнгли осойиш тополмасди. Ҳаёт унинг олдида қалатириб ташлаган ровзларни ентиб ўтиш ҳақида узок ўйлади. Ҳар қандай вазиятга хозир ва мардона туриши кераклигини ўрганди.

Ҳаёт бу йитгитнинг иродасини кескин синовлардан ўтказаетган эди.

Кунларнинг бирида у ана бир синов билан юзма-юз келди. «Қани кўрайлик-чи, бу йитит рустдан ҳам мардоналиқни ўргандимкин?»

Қиш тутаб, бахор бутун борлиққа ўз сенини ёйган қушларнинг бири эди. Ҳавонинг авзойи бузилди. Секин севадай бошлаган ёмғир бора-бора дўлга айланди. Осмон ҳар бири ёнғоқдек келадиган муз парчалари билан ерни ўққа тутди. Бутун замин муз парчалари билан қопланди. Эртаси кунни ҳаво юмшаб, музлар эриб, ҳаммаёқни сел босди. Буям етмагандек, ана челақлаб қуйгандек ёмғир ёлди. Юқоридан оқиб келаётган сел оқими йўлида учраган ҳар қандай тўсиқни ентиб, ҳарсангтошларни

хулди коптокдек думалатиб келарди. Йўллати дарахтларни ҳам илдизи билан кўпориб, уйларинай вайрон қилиб, кўй-кўзиларни ҳам оқизиб кета бошладди.

Жуда кўп уйлари селда оқиб кетди. Улар орасида Махтумқулнинг акаси Муҳаммадсафонинг ҳам уйи бор эди. Бу уйга кўшилиб, неча йилдики, эрининг йўлига кўз тикиб ўтирган муштираб аёл ҳам сувда оқди.

Дорида бир дўл-у, йўлиқди борон,
Бирин юрти билан айлади вайрон...

Табиийки, бу нохушлик ҳам Махтумқулга қаттиқ таъсир қилди. Бир кунни акаси қайтиб келса, уйини, аёлини сўраса, нима деб жавоб беради? «Менинг йўғимда оиламга кўз-қулоқ бўлголмадингми», деб укасидан ранжимайдимми?

Мулла Давлатмамат эса, тамомила чўкиб қолган, унинг ахводини кўрган Махтумқулнинг юрати баттар эзиларди. Шунча дарду аламларни елкасида кўтариб келган отасининг бардоши бу кўрилиқни ҳам енгитишга етармикини?

Ширининг «Абдулла» деган машхур шеъри ҳам ана шу кезларда ёзилган бўлса керак. Отаси беомон ажалининг чангалига тушса, ўзи қай ахволда қолишини ўйлаган Махтумқули ақаларини янада кўпроқ соғинарди.

Мулла Давлатмамат ҳаётининг сўнгги йиллари Махтумқули ҳаётида ҳам оғир йиллар бўлди, дейиш мумкин. Минг қилса ҳам ҳали Махтумқули жуда ёш эди. Гарчи дўсти Човдур унга елкадош бўлиб турса-да, синглиси, аёли ва бошқа яқинлари ғам-ғуссани у билан тенг бўлишсалар-да, улардан ҳар бирининг ўрни бўлак эди. Ана шундай маҳзун кунларида Менгли унинг ёнида бўлса... балки, дарди биров бўлса-да, енгиллашармиди? Гоҳида ана шу фикр миясига урилганида, ҳозирги хотини сезиб қоладигандек сесканиб кетарди. Ахир, минг қилса-да, бу ожиза ҳам унинг жуфти ҳалоли. Кўзмунчоқдек икки нафар боласининг онаси эди.

Бу йилларида Махтумқули саёҳатга ҳам, таҳсил олишга ҳам чиқмади. Туну кун отасининг соғингидан хабардор бўлиб турди. Бошқа таъвиллар бир тараф, отасининг омонлиги бир тараф эди.

Гоҳида ўтган-қайтган қарвонлардан ақаларини сўроқларди. Узоқ-яқиндан келганларни топса, Менглининг дарагини кутарди. Эл-юрт аллақачон Махтумқулнинг яхши таниб олганди. Ширининг Аҳмадшоҳ билан музокара қилиш учун боргани, унга

атаб шеърлар биттани ҳаммага маълум эди. Шунингдек, Менгли билан боғлиқ ишк дostonи ҳам халқ ичида афсонага айланиб улгурганди. Аввал маҳбубасининг гўзаллигини васф этиб, кейин эса, айрилиқдан фарёд чекиб ёзган сағрлари аллақачон назм муҳлисларининг қалбидан жой олганди. Мулла Давлатмамат ва унинг оиласи, фарзандларининг номини эл-юрт алоҳида ҳурмат билан тилга олар, бу оила бошига тушган кўруликларга ҳамма ҳамдардлик билан қарарди.

Эл оғзига илдиним,
Илдинганимни билдим, —

деган эди шир бир шеърда.

Оиланинг ҳурмат-эҳтироми ҳақида гап кетар экан, мулла Давлатмаматнинг Хивада бирга ўқиган дўстлари, қотиб ва китобфурушларнинг ҳам бу борадаги хизматларини алоҳида қайд этиш ўринли. Ва ниҳоят, тўқланг қабиласи билан бир ёқадан бош чиқарган бошқа туркман қабилалари, Манкишлок, Орол, Бухоро ва Хива атрофларида яшаган бошқа туркий халқларнинг ҳам хайрихоҳ назарини эътиборда тутиш лозим. Улар тўқлангларга иккидан ёрдам берилмаган бўлса-да, қизилбошлар билан кечган можароларни диққат билан кузатиб келишарди.

Махтумқули шундай вазиятда ўз даврининг фожиасини шеърларига кўчирарди. Бу ҳодисаларнинг бари аввал ширининг қалбига чуқур ўрнашар, кейин унинг дард-аламлари билан қориниб, юзига чиқарди. Махтумқули Менгли олиб қочилган чорда йўқолиб қолган китобидати шеърларини қайтадан қовоэга туширишга уринди. Сўнгги йилларида ёзилган шеърлари, ўтмишдаги олимларнинг китобларидан олдинган таассуротлари, ўз илмий қарашларини тўyllаб, битта китоб қилди, устига теридан жилди қоплатди.

Кунларнинг бирида отаси уни ёнига чорлаб, барча китобларини, қовоз ва қаламларини кўлига тутқазди. «Булларни ҳам ўз китобларингга кўшиб, эҳтиётлаб сандикда сақла!» У бир неча йиллик ижодий ва илмий ижоди маҳсули бўлган асар — «Муҳтасар»ни ҳам ўлига берди (Бу китоб ҳозирда Туркманистон Фанлар академиясининг кўлёзмалар институтида сақланади).

Мулла Давлатмаматнинг кўлида биргина Қуръони қарим китоби қолди. Мулла бу ҳаётдан тамомила умидини узганди. Бунни Махтумқули сезиб турарди. Махтумқулнинг ўай онаси, янғаси Оккиз, синглиси Зубайда ҳам бунни сезишганди. Улар бир ҳужратга тўyllаниб, юм-юм йиғлашарди.

Ана шу дамларда ҳам Махтумкули ўзига-ўзи савол бериш ва жавоб излаш билан овора эди.

Бу дунёнинг моҳияти нимада? Бу дунёнинг ибтидоиси қайда-ю, интихоси қайда? Одамнинг бор-йўқлиги аҳамиятсиз бўлса, инсон боласи нега бу оламга келиб-кетди? Севги-мухаббат-чи? Дунё моли-чи? Ёхуд инсон ишк-мухаббат билан, мол-дунё, бола-чақа билан андармон бўлиб, алданиб умр ўтказадими? Унда нима учун ўлишини аввалдан била туриб, инсон мол-дунёга муккаси-дан кетади?

У ана шу сўроқларга умр бўйи жавоб излади. Ҳаёти давомида бу саволлар худди соядай унга эргатиш юрди. Чунки бир саволга жавоб топса, мингта фикр уни инкор этарди.

Ана шу саволларни эйтиб-орган олиб, «Бир нечта мисол» деган шеърни қайтадан ўқиб кўринг-а?

Махтумкули бу шеърдаги савол-жавоблар билан қаноатланмай, севи ва ўлим масаласига ҳам янгича ёндашади. Истом дини пайдо бўлганидан бери Шарқда тилдан-тилга кўчиб юрган бир ривоятни бу шеърга асос қилиб олади. Ривоятларга кўра, Аллоҳ севи ва ўлимни энг аввал наботот оламга юборибди. Севгига дуч келган ўсимликлар тез ўсиб, тез кўпайиб, бир-бири билан битишиб-чатишиб кетибди. Шу тарика бўтув дунёни ўсимликлар эгзалаб олибди. Бошқа жонзотларга, паррандаю даррандаларга эса яшашга жой қолмабди. Кейин Аллоҳ уларга ўлимни юборибди. Ўлим улардан бирининг жонини олиши билан бошқалари ҳам ундан ўртак олиб, жон бераверибди. Ер юзиде битта ҳам тийх қолмабди. Шунда жониворлар ҳам очликдан ҳалокатга юз тутибди.

Бу ҳодисани кўрган Аллоҳ севишни ҳам, ўлимни ҳам наботот оламидан олиб, тоғ-тошларга, сувга берибди. Севгига мўғалло бўлган тоғлар тобора юксалиб, кенгайиб борибди. Бутун дунёни тоғлар ўраб олибди. Кейин шиддатли ёмғир ёғиб, сел келиб, ер юзини сув қоплабди.

Яна ўсимликлар, хайвонларнинг ҳаёт кечирishi учун жой қолмабди. Ўлим келиши билан баланд тоғлар уваланиб, тошлар тўзиб, сувлар бўғланиб кетибди. Бу ҳам оқибатда ўз таъсирини кўрсатибди.

Шу тарика Аллоҳ ҳамма нарсата аввал севишни, кейин ўлимни юбориб кўрибди. Ҳеч бири қутилган натижани бермабди. Охири ҳар иккисини Одам болаларига юборибди. Бироқ, одамлар бошқача йўл туттишибди. Севги нозил қилинганда биров севишни олибди, бошқаси — йўқ. Ўлимни ҳам шундай тақсимлаштибди.

Ажал келса, бир уйда ох-воҳ, бошқасида хурсандчилик экан. «Ҳа, одам севишни ҳам, ўлимни ҳам кўтара оларкан», дея тафаккурга чўмибди Парвардигор.

Беҳишт қочиб чиқмиш Аршини уйина,
Дўзах кўриб, кирмиш Ернинг қўйинина,
Дарё қочди, Одам олди бўйинина,
Тўрт юз йиллар торта олмас бу дардини...

Махтумкули бу ривоятнинг фақатгина севишга тегшли қисминини олиб, ўз шеърларига унинг мазмун-моҳиятини сингдириб юборган. Ишқни бўйинига олганидан сўнг, унинг хайбатига тоқат қилолмай титраган осмонни, интиратган кушларни, ўқирган йирткичларни, букчайган тоғларни, эритган тошларни кўз олдин-гизга келтирди.

Махтумкули ана шу шеърлари билан ўз дардига малҳам қўйгандек бўлар, тасалли изларди. Шу кунларда у жуда кўп ижод қиларди. Худди ер силқинишидан аввал барча қурт-қумрукларнинг ер юзига чиқмоққа ошиқлишга ўхшарди бу ҳолат. Сабаби мулла Давлатмамат ҳар кечаси ажал билан юзма-юз бўлиб чиқишини у яхши биларди. Отасининг ўлими унинг учун эгзали билан тенг эди. Бу унинг учун энг қатта мусибат туюлар эди. Амакиси Салим маҳдум ҳам кейинги пайтларда отасининг тепасидан жилмай қолганди.

19

Ғарчи Давлатмамат тамомила оёқ-қўлдан, тилдан қолмаган бўлса ҳам, агрофатигилар унга ўлим соя ташлаб турганини сезардилар. Туркманларда, умуман, барча мусулмон халқларида ўлган одамни бўйнидаги қарз билан кўмиб келиш дуруст амал ҳисобланмайди. Қарз эса, фақат пул билан ўлчанмайди.

«Ё Аллоҳ, ўзинг гуноҳларимни кечир!».

Қадимдан туркманлар ўлимни мардона қарши оладилар. Айниқса, ёши бир жойга бориб қолган қариялар ўлимликка атаб пул йиғадилар. Яқинларининг маърака-маросимларда кафандик, дафн харажатлари учун қийналиб қолишларини истамайдилар.

«Оқ пулни сакларлар қора қун учун...» Чунки улар дунёнинг ўтқинчи эканлига, ўлимни бир уйдан иккинчи уйга, муваққат бошпанадан доимий маконга ўтиш деб билгидилар.

Эсиниғизда бўлса, Жағолиддин Румий хазратлари ўлимлари олдидан кўз ёш тўқиб ўтирган яқинларига қарата:

— Неча йинлайсизлар? Мен ўлаётганим йўк. ДўСТ ёнига кет-
яшман, — деган эканлар.

Ажал найзасини шай қилиб турар, муллалар унинг бошида
ўтириб «Ёсин»ни тиловат қилиш билан банд эдилар.

Ўз уйингда, яқинларинг бағрида оёқ узатиб жон бериш ҳам
аслида бир давлат. Шўкр қилиш керак. Ўша пайтларда бундай
неъмат кўнчилиқка, айниқса, эркакларга ҳар доим ҳам насиб эта-
вермасди. Неча асрлардан бери турли босқинлар, чопқинлар, жан-
ту жадалларда умри ўтаётган туркманлар ана шу неъматга ҳам
шўкр қилардилар. Ахир жасаднинг тоғ-тошларда, дала-дашлар-
да қурту қушларга эм бўлиб, икки газ кафандлик ҳам насиб қил-
маслиги мумкин эди-ку?

Мулла Давлатмамат ҳам ич-ичидан Яратганга шўкроналар
ўқирди. Бошқалар-ку, бу айрилиқка бир амаллаб кўникишарди.
Мулла ота эса омон юрган фарзандлари Махтумқули ва Зубайда
ҳақида кўп ўйларди. Уларнинг ҳар иккиси кўнгли бўш, раҳм-
дил. Оталарига бошқалардан кўра кўпроқ, айрича меҳр кўйиш-
танди.

Мулла Давлатмамат ўғли Махтумқули учун нафақат ота, би-
ринчи устоз, балки ҳамфир, ҳаммаслак дўст ҳам эди.

Ўлим тўшагидати отасининг бошида турган Махтумқулининг
қалбидан қандай ҳислар кечганини тасаввур этиш қийин.

Алҳол Махтумқули устига ёпирилиб келётган фирқалар
қўшинига енгилётган эди. Атиги йигирма етти ёшда бўлган йигит-
нинг кўз ўнгидан отаси билан боғлиқ барча хуш ва нохуш дам-
лари бир-бир ўтаётганди. Шу қисқатгина умри давомида у қандай
бағдоларни кўрмади. Не-не яқинларининг ўлимита шохид бўлмади.

Мана, ном-нишонсиз кетган акалари! Махтумқулини бир
умрлик армонда қолдириб кетган Менгли. Унинг хинди холи
хануз кўз ўнгидан кетгани йўк.

Ахмадшоҳ Дурроний ёнига тушган онда, ич-ичидан оҳ чекди.
Агар шу шох мардлик қилганида, халқнинг бошига шу қунлар ту-
шармиди? Энди ундан умид узилдими? Ахмадшоҳ энди бу тараф-
га қиё ҳам бокмас-ов? Ҳозир унинг кўзи Хиндистон қизлида!

Ўқланг зоти таг-тути билан қирилиб кетса ҳам, Ахмадшоҳнинг
нима иши бор? Мулла Давлатмамат шу пайтгача бирор шохга,
тожлорга бош эгмади, ихлос қўймади, суйнамади. Бир пайтлар у
жулда тўғри айтган экан:

«Ораулама хонни, беқни, султонини!...»

¹ Қизил — олтин, қимматбаҳо тошлар деган маънода.

Унда қимга ишониш керак? Қимга ёрдам сўраб қўл чўзиниш
мумкин? Махтумқули бу саволларга жавоб тополмасди.

Махтумқули ўша пайтлари бу мавзуда қўллаб шеврлар ёзган-
ди. Ахмадшоҳ Дурроний билан музокара қилган кезлари «ажаб
айём»лар ҳақида ширин ҳаёлларга бориб юргани ёдидан чиккани
йўк. Энди ўзига-ўзи савол беради: «Қани ўша «ажаб айём?»
Бирок, ҳали-хануз умидини узгани йўк. Айни пайтда салтанати
туркираётган афрон шох туркман биродарларини шу қадар тез
унутдимми? Ахир бу томонларда ҳам қачондир куёш чиқар? Дна
ким билсин, Ахмадшоҳдан бир ёруғлик чиқадиганга ўхшамасди.

Иложсизлик уни танг аҳволга солганди. Шундай пайтларда
у аллақайқларга бош олиб кетгиси келарди. Ҳамма нарсаса қўл
сигтаб, беғам-беташвиш яшагиси келарди.

Қисмат бўлмас, кетсам узок йўллара,
Насиб қўймас, борар йўлим боғлар хей!
Хайрон Мажнун бўлиб, чиксам чўллارга,
Бориб маскан тутсам сизни, тоғлар хей!

Ана шундай пайтларда Махтумқули жаҳонгашта дарвини-
ларга ҳавас қиларди. Ҳақиқий эркин, озод деб ўшаларни айтга
бўлади.

Бу тал ҳам шонинг теран акли ва телба кўнгли ўртасида
леҳеза кураш борарди. Гоҳ бир тараф, гоҳ иккинчи тараф устун
келарди. Ахййри, ақл кўнглидан қучлироқ чиқди:

Кел, кўнглим, мен сента ўтг берайин,
Йироқ қилма, кўрар кўзинг, элнинг!

Бу устуғлик доимиймиди ёки муваққатми? Бунга фақатгина
нақт кўрсатади.

Махтумқули айна шу қунларда мушкулларининг осон бўли-
шини Аллоҳдан сўраб, жулда қўп муножотли байтлар битди.
Бирок, ажабга омон йўк. Тангри ёганини бандаси бузоқмайди.

1760 йилнинг 22 март куни Давлатмамат Озодий олгиниш ёши-
да дунёдан ўтди. Ҳаммадан рози-ризалик олиб, бу бевафо дунё
билан видолашди.

20

Наврўз — жулда қўп шарқ халқлари катори туркманларда ҳам
инилобши байрами саналади. Азалдан бу байрамни туркманлар
орансисб қўтишади. Худди ана шу қўтлуғ бир қунда туркман эли
ўзининг энг буюк фарзандларидан бири билан видолашди. Яна
бир буюк фарзанд эса, отасининг жонсиз вужди устида юм-юм
қўла ёш тўқиб қолаверди.

Унинг ҳолатини бир тасаввур қилиб кўринг! Ўша онларда унинг қалбидан қандай хислар кечди экан? У 27 ёшта қадар оиласида жуда кўп ўлим кўрди, аммо отасидан айрилган унга катта зарба бўлди.

«Олтишинда отам ўлди, шунда ҳам кўз очмадим» деган гап халқ орасида бекор тарқалмаган. Мотамдан, алам ва қайғудан эриб оққан Махтумқулнинг юрагидан шу сўзлар сизиб чиқди:

«Озолим қани?»

Фалак, сокин эдим, сен дучор бўлдинг,
Кўзларим нуруни — Озолим қани?
Юратим суғуриб сакларга бердинг,
Шаҳримнинг султони — Озолим қани?

Шоир «Отамнинг» номли шеърини сал кейинроқ ёзганини аниглаш мумкин. Бу шеър дастлабки хиссиётлар таъсиридан қутулгач, ёлғиз қолган кезлари, тафаккур ва ҳаёлот маҳсули ўларок битилган:

Оғир давлатларга кўнгли қўймади,
Бу жаҳоннинг ишратини суймади,
Эски шодан ортқ кийим қиймади,
Охиратда бўлди қасди отамнинг.

«Оғир давлатларга кўнгли қўймади!» Эътибор қилипсизми? Махтумқули шу сатри орқали отасининг Нодиршоҳга, кейин Эронга, Афғонистонга ҳавотирли ва ишончсизлик билан қараганини ифодаламакда. Бир пайтлар Нодиршоҳ ўғлини таҳсил олишга жўнатганида мулла Давлатмамат «Аввал бу боланинг отасига таълим бериш керак», деганди бир пайтлар Махтумқули ҳам Афғонистонга, Аҳмадшоҳ Дурроний билан музокара қилишга отланганида, «Орзулама хонни, бекни, султонни», дея уни йўлдан қайтаришга уринганди, бир пайтлар Муҳаммадсафо билан Абдулла Бокута ёҳуд Асраҳанга кетмоқчи бўлишганда ҳам, ота уларга рўйхушлик бермаганди.

Буни ҳаёт дейдилар. Мулла Давлатмаматнинг вафотини эшитиб, узоқ-узоқ эллардан ҳам фотиҳаликка келганлар кўп бўлди. Бироқ, бу ўлимдан қувонганлар ҳам бўлди. Бировнинг ўлимидан фақат ожиз кишилар қувонадилар. Чунки мулла Давлатмамат эл таниган, обрўли одам эди. Кўпчиликла ўз таъсирини ўтказа оларди. Ҳозирча қабилалар бир ёкадан бош чиқармаган бўлсалар-да, улар орасида рухий яқинлик, маънавий уйғунлиқни уйғотишда мулланинг роли катта бўлганди. Золим хон ва бекларга

қарши ҳамжихатликда қурашмаган бўлсалар-да, барибир, уларнинг барчаси мулла Давлатмаматни ҳурмат қилишар, унга кулоқ осишарди. Фақат маҳаллий туркман хон ва беклари эмас, балки, Эрон асглодаю каткулолари ҳам, айниқса, қизилбошлар асосий эътиборни мулла Давлатмаматга қаратиб, «Қани, қари мулла нима дер экан?» — деб туришар, бу пайтда Махтумқули уларнинг эътиборини кам тортарди. Улар Махтумқулнинг қалбидан чарх урган тўфонлардан беҳабар эдилар. «Қимни эсланмаган бўлса, ўша етгади», деган нақлнинг маъноси унутилган эди.

Мана бу байтларда ҳам Махтумқулнинг бошқалар сезмаган боғиний дунёси кўзга ташлангандек бўлади:

Олам ичра одам қолмас, от кезар,
Бу сирлардан жаҳон халқи ёт кезар.

Кейин:

Махтумқули, пинҳон сиринг бор ичда,
Қомил топсанг, қил қулдурчи сарпшта,—

деган сўзларини қандай тушуниш керак? Бу шеърда Махтумқули қалбидати сирларни бир очмоқчи бўлиб, яна ортга чекинганга ўхшайди. Махтумқули ўз отасини ҳаддан ташқари улуғлар, бошқаларда ҳам падари бузруқворига нисбатан чексиз эҳтиром уйғотгиси келарди.

Бу Махтумқулига нега керак эди? Ахир у отасининг йўлини давом эттиришни, туркман халқини жипсликка, бирдамликка қорашни ўз олдига мақсад қиларкан, унга ёрдам керак эди. У отасининг яқинларидан йироқлашиб кетмаслиги лозим. Отасининг обрў-эътиборини юксалтириш баробарида, у ўзининг ҳам обрўйини оширади. Бироқ у одамларни ортидан эраштириш, уларнинг қалбига йўл топишдан аввал уларда ўзига нисбатан ишончини ҳам ошириши лозим.

Ўша онларда у фақат қисмат, бандалик, ажал ва умрбоқийлик ҳақида фикр юритарди. Қундузи ҳаёлидан ўтган гаплар кечалари тушинга кириб чиқиши ҳам одағий ҳолга айланганди. «Туртин», дедилар», «Ёр бизим сари», «Бўлдим тирёна», «Девона келди» каби шеърлари ҳам юқоридаги ҳолатлар билан боғлиқ (бу масалаларни кейинроқ, Махтумқулнинг тасаввувий шеърлари ҳақидаги суҳбатимизда давом эттирамиз).

Оқсоқоллар, охунлар, эшонлар мулла Давлатмаматни Октуқий деган жойга дафн этишни маслаҳат беришди. Қабр устига ҳам бирор-бир ёлғорлик ўрнатилмади. Шу боис, ҳозирча қадар мулла Давлатмаматнинг қабри бизга номаълум бўлиб қолмоқда.

Мулла Давлатмаматнинг дафн маросимига узоқ-яқинларда яшаган жуда кўп шoirлар ҳам келган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас. Ўз билими ва шеърый истеъдоди билан эл эътиборини қозонган Нурумухаммад Андалиб, Ғойибий, Шайдоий, Маъруфий, Шобанда сингари шoirлар келиб, мулла Давлатмамат хонадонига унинг руҳига бир калима Куръон ўқиб кетган бўлишлари мумкин.

Дурди шoir эса, бу маъракаларнинг бошида турганлигига шубҳа йўқ. Чунки, Дурди шoir бу оила билан анча йиллардан бери борли-келди қиларди. Унинг Махтумкули билан қилган шеърый мунозаралари ҳам бор.

Марҳумнинг уч, етиси, қирки каби маъракалари ўтганидан сўнг бу хонадонга келувчилар сонин ҳам сиёрақлашди. Бирок, марҳумнинг қирки ўтувча оқсоқоллар уйга мунтазам келиб туришди. Марҳумнинг руҳига Куръон тиловат қилиш, яқинларига тасалли бериш, ҳамдард бўлиш ҳаминша хайрли одатлардан саналган.

Қирк кун ўтиб, келадиганлар келиб бўлишгач, ҳақиқий мотам бошланди. Аёллар кўз ёш тўкиб, фарёд кўтаришди.

Махтумкулининг эса дарди ичиди эди. У энди ҳар тарафлама мардона бўлиши лозимлигини, агар сал бўшлиқ қилса, оиланинг қолган аъзолари ҳар тарафга тарқаб кетишлари мумкинлигини яхши биларди.

Инсон боласи вафот этгач, ҳар кунини тириклардан бир ёпиш бўйи узоқлашаркан. Махтумкули ҳам кун ўтгани сайин бу фожига ўзини кўнктириб борди. Вақт ўз оқимида давом этарди. Энди у устахонасига кириб, кўпинча заргарлик ишлари билан машғул бўларди.

Туркманларда қумуш асосий заргарлик хомашёсини саналади. Ўтмишдаги саёхатчиларнинг тувоҳлик беришча, у пайтларда туркман юртида мана шу қимматбаҳо маъдан кўп учраган.

Тўммуз¹ келгач, Махтумкули бугудой ўрминга чиқди. Бир пайтлар хирмон кўтарилаётганда отаси «хорманглар» дейиш учун келарди. Одамзод ҳамма нарсага кўникади. Лекин, у бир нарсага кўника олмасди. Халқи ҳамон муҳтожлик, зулму бододлик ичиди яшарди. Орасининг ўлимидан сўнг у ҳамюртлари дардини янада теранроқ ҳис эта бошлади. Мулла Давлатмаматнинг худди ана шу сифати Махтумкулига кўчиб ўтгандек эди.

¹ Тўммуз — июль-август ойидати пишпикчилик мавсуми.

Нодиршоҳнинг айронкор юришларидан сўнг, халқ ҳамон ўзини ўнглаб ололмаган, тарқоқликда кун кечиради. Бутун бутун овуллар очликка мубтало бўлиб, ўз ватанларини — ота-боболарининг юртини ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлиди. Ҳамон ҳар замон-ҳар замонда қизилбошлар туркман овулларига ҳужум қилиб, уй-жойларни ёқар, экинзорларни сувага бостиришар, молларни талон-торож қилар, ўғил-қиз ва келинларни қул-қирноқ қилиб олиб кетишарди. Бир пайтлар Туркмансавҳорнинг ноз-неъматлари, ёнғоқ ва бодоми, шафтолиси, ўрик ва олмаси, чак-чак асал томадиган узум ва анжирини бир еган одамнинг яна етиси келарди. Қатор-қатор тутзорларнинг охири кўринмасди. Туркман ипагидан тикилган кўйлакни кийган ҳар бир қиз-жувон ўзини бахтли санарди. Юзлаб туялардан иборат қарвонлар шу худудда тўхтаб, Ҳиндистон, Афғонистон, Ҳўтан тарафларга ўтиб кетишарди. Чиройли, қучли туркман отлари кўрган кўзни қувонтирарди.

Махтумкули эса, ана шундай бекиёс табиатта, табиий бойликларга эга халқнинг ҳар тарафга бўлиниб, тарқалиб кетаётганини кўриб, юраги пора-пора бўларди. Ўзаро меҳр-оқибатнинг камайиши, ор-номус, лафз, ифрат сингари хислатларнинг йўқолиб бориши, бир тўп одамларнинг қизилбошлар тарафига ўтиб, ўз элининг талон-торож бўлишига ёрдам бераётгани уни қаттиқ ташиништа соғарди. Қисқаси, унинг кўз ўнгига туркман халқининг буюк руҳи сўниб бораётгандай эди.

Исломий қадриятларнинг тоғталаётганини ўз кўзи билан кўрган Махтумкулининг қалби пора-пора бўлди. Қайд этиш лозимки, Нодиршоҳ даврида халқнинг иймон ва эътиқоди, ётғиз таинчи ва суянчи бўлган ислом динининг қадр-қиммати эндиликда пасайиб кетган эди. Шоҳнинг: «Муҳаммад (с.а.в.) ҳам, Али (р.а.) ҳам мента ўхшаган олдий инсонлар эди, уларнинг меъдан ифзалроқ томони бўлмаган», деган мантисиз ва шаккок ғоялар билан чиқиши бир меш асални бир чўмич қорамой тўқиб булғаш билан баробар эди.

Айрим дин пешволари гарчи ич-ичларидан истиффор айтсаларда, тилғеламалик, хушомадгўйлик билан шоҳнинг сояси-га кўрпача тўшайдан, уни «Аллоҳнинг ердаги сояси» дея кўкса кўтаришдан тойинмасди. Ҳолбуки, бундай лаганбардор одамларни ҳамма замон ва ҳар бир маконда учратиш мумкин.

¹ Туркмансавҳоро — Эронда туркманлар яшайдиган худуд номи, серурум водий.

Диний кадрларнинг камситилиши ўз-ўзидан ахлокий қарашларнинг кадрсизланиши, жамиятда турли зарарли иллатларнинг авж олиши учун замин яратди.

Кўмилди дарёлар, йиқилди тоғлар,
Етимлар кўз ёши тўқа бошлади,
Ўрмасидан¹ бўлган ҳаромхўр бекалар
Юртни бир ёнидан йиқа бошлади.

Ҳа, Махтумқули мулла билан муллалифат одамлар ўртасида катта тафовут кўрарди, у ўз отасидек покиза, иймони мустаҳкам, тақводор муллаларининг тана оларди. Буларга қарши танкидий қарашлар отасининг вафотидан кейин ёзилга бошланган бўлса керак. Чунки, у отаси ҳаётигида олдинга чиқиб, ўзини кўрсатишни истамаган, қолаверса, одамлар отасини ҳам «мулла» деб иззат қилишарди. Махтумқули ўша даврдаги вазиятни «Замона ёмон бўлди» номли шеърда очик-ойдин кўрсатиб берган.

Бу йиллар Махтумқули ўз сўзининг кучига ишона бошлаган, шу билан бирга, бошига дунёнинг ғам-ташвишлари тушган давр бўлди.

Дунё ғами билан яшаш Махтумқулининг кундалик ҳаёт тарзига, суя ва ҳаво сингари донмий заруратга айланди. У бу ғам-ҳаётни ўз уйида қим билан бўлиша оларди². Гарчи икки ўғил туғиб берган аёли унинг кўнглини олишга ҳар қанча тиришса-да, Махтумқули ҳамон Менглининг ёди, Менглининг ҳаёли билан яшарди.

Қани ўша Менгли? Қани ўша маҳрам онлар? Ҳаммаси ўтмишга айлانганди. Гоҳида умидсизлик гирибобига тушган Махтумқули дўсти Човдур билан турунглашиб, болаларини эркалаб таскин толарди.

Очлик, талончилик, мулҳиш хасталиклардан зада бўлган кўпгаб гўклар³, ёмрут қабилалари кўч-кўронларини туяга юклаб, Бухоро, Хива, Аҳал вилоятларига кўча бошлашди.

Озарбайжондан, Астрахан (Ҳожитархон) ва Манғишлок туркманларидан ҳам бирор хушхабар йўқ эди. Уларнинг ортда турган Чор ҳукумати-ку, умуман ишонч йўқ. Чунки, Чор ҳукуматининг дини, тили, урф-одатлари, тарихий анъаналари бутунлай бошқача эди. Қолаверса, Россия жуда улкан ва қудратли давлат. Унинг қанчалига тушганлар қайтиб чиқолмаслиги ҳам аниқ. Бунга бошқа сабабларни ҳам кўрсатиш мумкин. 1723 йилда

Пётр I нинг қудратли қўшини Бокучи ишғол қилгани, жуда кўп қонли ҳаракатларни амалга оширгани ҳақидаги нохуш хабарларнинг бир учи Туркмансҳарога ҳам етиб келганди.

Хуллас, бир томонда эл-улус, бир томондан оғла ташвишлари шоирни каттик безовта қилиб қўйганди.

«Одамнинг бошига мотам икки хил кўринишда тушади. Бирини одамни оғоҳликка чорласа, иккинчиси тамом қиладиган нақл ҳам халқ орасида беҳуда тарқалмаган. Галлагиси энди қандай мотам бўларкин? Махтумқулини у нимадан оғоҳ қилар экан? Одамзод бу дунёга азоб чекиш учун келадими? Назарида Махтумқули ҳам худди мана шундай азоб ва азиятлар ичида эзлик-олтмиш йил яшаб қўйган мўйсафидга ўхшарди. Аслида у элигига 27 та кирганди, холос.

Ана шу алдамчи туйғулар таъсирида, унинг наздида аёли Менгли, акалари Абдулла ва Мухаммадсафони йўқотиб қўйганидан бери орадан юзлаб йиллар ўтганга ўхшарди. Қабилдаги эзгиллик измида у вақтнинг ўтишини, фаслларнинг алмашишини, табиатнинг турланишини ҳам идрок этолмай қолганди. Ёғётган ёмғир ҳам қишқикими ё ёзга тегишлими, идрок этмасди.

Ана шундай худ-беҳуд пайтларда Махтумқули дарров ўзини қўлга олишга, ҳисларни жийовлашга ошиқарди.

Бадбин ўйларни ўзидан нари қуввиш учун отасидан мерос қолган битикларни, Идрис бообо малласасида ўқиб юрган кезлари Ниёжқули охуннинг китобларидан кўчирган нусхаларни ва бошқа китобларни қайта-қайта ўқирди. Арабий имлода битилган бу китобларда оламнинг қанчадан-қанча сирлари ҳақидаги фикрлар мужассам! Кейинчалик бу китобларнинг мазмунни ҳам, уларнинг номлари ҳам халқ онгидан ўчиб кетди.

Аслида илм ўзининг ва дунёни ўрганмоқдан иборатдир. Махтумқули ўтган умри давомида қилган яхши-ёмон ишларини ҳам кўп сарҳисоб қилар, гуноҳлари учун истиффор айтарди. Унинг қабидан кечаётган руҳий кечинмалар, покиза илохий туйғулар қофияларга жойлашиб, шеър ва ғаазаларга айланарди. Махтумқули шеърларини битта китобга жамларкан, Менгли олиб қочилган пайтда йўқолган шеърларини ҳам хотирасига таъиниб, тиклашга уринди. Янги бир китоб ёзиши келди. У қитъий қарор қилганди: ҳамма шеърларини бирварақайига жамлаб, қайта кўчириб чиқади. Шунингдек, овулдошлари, қўшини онуладигилар орасида унинг шеърларига шайдо бўлиб, ёд олгандар, кўчириб юрганлар кўп эди. Шеър мухлислари учун шоир-

¹ Ўрмаси — ифлос, бузук деган маъноларда.

нинг барча шеърларида ўз калбларидан кечган туйғуларга нисбатан уйғунлик, кадронлик кўза ташланарди. «Кизик, ҳамма тапшилиб юрган тилда ҳам шеър ёза бўларкан-да», дея хайратда қоларди кўчилик. Шу тарика ўқувчи ва шоир орасида бир неча асрлардан бери мавжуд бўлиб келган кўринмас тўсиқни Махтумқули таг-туғи билан олиб ташлади. Унинг шеърлари нафақат халқ тилига, балки халқ дилига, туйғуларига ҳам яқин эди.

Махтумқули халқ қандай фикрласа, ана шундай фикрларни шеърга соларди. У одамларнинг қалбидати оғриқларни хис этарди, ана шу хисларни қўйларди. У наинки туркман, балки бутун турк дунёсининг дардини тарабдун этарди. Умумий бадахтлик ва умумий бахт ҳақида аввалги шоирларнинг асрлар оша етиб келган асарларидан энг катта фарқ ҳам шунда эдики, Махтумқули аниқ бир вақтда, маълум бир халқ бошидан кечирган воқеаларнинг ич-ичига кириб бора оларди. Мана, кунни кеча рихлат қилган отасининг шеърини меросига қайта кўз ташлаб, унда «туркман» деган сўзни топа олмади. Ҳолбуки, у ҳам туркман фарзанди эди, туркманнинг дардини қўйлаганди.

Бу омиллар Махтумқули ижодига бекиёс қуя бериб, гўзал ашворининг тиллардан-тилларга, эллардан-элларга кўчиб юриши учун замин яратди. Ана шулар Махтумқулига туркий халқлар орасида биринчи бўлиб ўз халқининг миллий шон-ри даражасига кўтарилишига имкон берди. Шу билан бирга, у XVIII аср туркман адабиётида ўз ҳамюртларини бирдамликка, ҳамжихатликка чорлаган мутафаккир сифатида тарихга кирди. Махтумқули ижодини бир дарахта қиёсласак, унинг илдизиди миллийлик, ватанпарварлик, инсонийлик қоялари таянч бўлганлигини кўрамыз.

Махтумқулининг ҳаёти ҳақида сўз кетганда, ўқувчилар унинг ҳаёти билан боғлиқ рост ва ёлгон фожиаларга атайин урғу берилган, деган фикрга бормасликларини истардим. Биз унинг ҳаёт йўли ҳақида тапирар эканмиз, барча маълумотларни ўзининг шеърларига асосланган ҳолда келтирдик.

Бу ҳақда шоирнинг ўзи ҳам айтиб кетган:

Ҳар тўтса ҳолимдан хабар, қуруқ дарахтдан қон чиқар,
Инсон шароридан асар топса, танидан қон чиқар.

Махтумқули ҳамон отасининг вафотидан ўзига келолмай, кечалари тушида падари бўзқувори билан мулоқот қилиб юр-

ган кезлари унинг бошига яна бир мусибат тушди. Тўғриси, бу ҳондонга ажал танда қўйгандек эди. Бу сафар қаттол ўлим Махтумқулининг жондан азиз ўғилларидан бирини олиб кетди. Чопқиллаб ўйнаб юрган етти ёшли Муллабообакнинг нима сабабдан вафот этгани биға маълум бўлмаса-да, ўша пайтларда анж олган юқумли хасталиклар унинг умрига зомин бўлгани эҳтимолга анча яқин.

Ҳовлимнинг мевали боғи,
Узилди юратим ёғи,
Сунчим, елкаминг тоғи,
Рози бўлгил, Муллабообак!

Махтумқули яна бехитёр «устимизга хижрон ўти сепилди» деган мисрани эслади. Ҳар гал шу мисрани эслаганида, тақдир ҳукми олдиди инсон қанчалек ожиз ва ноҷор эканини англаб, ўзини қўйра жой тополмасди.

Ана шундай ғам-анҳу ичида юрган кунларидан бирида, ногаҳон қизилбошлар қўшини яна овулга бостириб кирди, яна ҳамма ёқни талашта тушди. Паст-баланд қулбалар ўт ичида қолди. Ҳатто, бешикда ётган болалар ҳам ёна бошладилар, босқинчилар оғиллардан чорваларни хайлаб чиқишди. Овулни қонга ботиришди. Қаршилик кўрсатишга қурби етганларни ваҳшийларча қиличдан ўтказишди.

Ҳотин-халаж, боғаларнинг қоласио қиличлар жаран-ги бутун овулни тутди. Қизилбошлардан беш-олтитаки Махтумқулининг ҳовлисига ҳам бостириб кирди. Аёллар бикиниб олинишганди. Махтумқулининг хотини ҳам ёлғиз ўғли Иброҳимни бирига бостанча, ўзини панага олди.

Босқинчилар уйни ва устахонани ағдар-тўнтар қилиб титиб чиқишди. Қўлга илинган нарсаларни, китоб-дафтарларнинг айримларини ўзалари билан олиб, қолганини уй билан қўшиб ёқиб юборишди. Бу пайтда Махтумқули, Човдур ва қиллоқнинг қўлгина эркаклари Темете деган жойга, ғалла ўрмига кетган эдилар. Улар то уйларига қайтгунларича, қизилбошлар ўлжаларни олиб, ҳаммаёқни ер билан яқсон қилиб, тоғ орқали ортга қайтиб кетдилар.

Ошиқлардан ўтди ишқининг ҳаваси,
Тортилди, ёзилди дўзах пардаси,
Тоғдан ошиб қизилбошлар тўдаси,
Гўзал элм вайрон қилди, найлайин.

Ўки:

Махтумқули, кўли боғлиқ, паршон,
Ажаб достонимдан кўймади нишон.

Овул оқоқоллари бўлган воқеани ҳар тарафлама таҳлил қилиб, овулда қизилбошларга сотилган жосус бор, деган шубҳага боришди. Йўқса, овулда қайси пайтда эркак зоти камрок бўлишини боқинчилар қаердан билди? Яна, нега улар айнан Махтумқулининг уйига бориб, китоб ва кўлэмаларни йўқ қилишди? Демак, Махтумқули уларнинг нишониди бўлган.

Оқоқоллар, овул қадҳудолари, Махтумқулининг ўзи ҳам ана шу фикрда эдилар. Нахотки улар, аввало, Махтумқулини йўқ қилиш учун овулга кирган бўлса? «Мен туфайли овулдошларим шунча озор чекилдими?» Бу фикр шонр юрагининг бир четини кемириб келмоқда эди.

Албатта, бундай боқинлар жавобсиз қолмасди. Гўллантнинг чапдаст йигитлари бундай пайтларда дарҳол отта миниб, қизилбошлар юртига боқин уюштиришар, қасос ўтини сўндириб қайтишарди. Туркман ўз орини бошқаларга оёёсти қилдириб қўймайди. Аммо, ўч олганинг билан шахид кетган беғуноҳлар қайта тирилармиди? Овул марказидаги уйдан олиб чиқиб кетилган, ёндирилган кўлэмалар, бебаҳо китобларни ҳам ортага қайтаришнинг иложи йўқ.

Отаси бу китобларни қанчалар эъзозларди. Бу китобларда қанчадан-қанча дурдоналар, сир-синаатлар яширин эди. Эҳтимол, шу пайтгача тадқиқотчиларимизни ўйлантириб келадиган қанчадан-қанча жумбоқларнинг ечими ўша китоблар билан бир-та ёниб кетгандир?

21

Бу воқеалар орадан икки юз эллик йил ўтганидан кейин ҳам ўқувчини жунбонига келтириши турган гап. Махтумқулининг ўзи қорак қони билан битилган асарлари, отасидан мерос қолган бебаҳо китобларнинг йўқ қилиб юборилганини қандай қабул қилди экан? Бу кўрғиликка қандай бардош берди экан?

Шундан сўнг қишлоқ оқоқоллари, мулла Давлатмаматнинг дўстлари Махтумқулига Хива томонларга кетишни маслаҳат беришди. Хива томонга жулда кўп гўллантлар кўчиб боришганди. Махтумқули уларнинг орасида ўзини анча хавфсиз ҳис этиши, шунингдек, Хива медресаларида ўқиб, илмини, тажрибасини ошириши мумкин эди.

Ғарчи оиласини ташлаб кетиш унинг учун ҳар қанча оғир бўлмасин, илм-маърифатга бўлган ташналик Махтумқулини Хива тарафга бошлади. Ўзи билан бирга аяғига қовоз ва қалам ҳамлаб олди. У энди ҳаммасини бошидан бошлашга шай турган ёш қаламкашга ўхшарди.

Ҳар гал юртидан кетётганида, уни Човдур кузатгани чиқарди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Бу гал ҳам бутун ўтган-кетган воқеалар унинг кўз ўнгидан ўта бошлади. Айниқса, яққало ёлғиз житарбанди, тўққиз ёшли ўғли Иброҳим унинг кўз олдидан кетмасди. Қарвонга кўшилиб, чўлу биёбонлардан Хивага кетиб борадиган, шонр ҳамон оғир хотиралар тирдобидан қутулолмасди.

У йўқ қилинган кўлэмаларни яна қайта тиклай олармикини? Шейр, фикр худди қушга ўхшайди. Унга ўз вақтида тузоқ қўйиб тутта олсанг — омадинг келгани. Кўлдан чиққан ўлжани тутиш жа ҳар қандай моҳир овчининг ҳам кўлидан келармайди. Буни Махтумқули жулда яхши биларди. Чунки, Менгли олиб қочилганда йўқолган кўлэмаларидаги қанча-қанча шейрларини хотирасига таяниб тиклашга уринса-да, ҳаммасини тўлиқ тиклай олмаганди.

Ғарчи Хива, четдан қараганда, нисбатан тинч-осойиштадек кўринса-да, у ерда ҳам ўзига яраша ички низолар, ғавғолар ҳукм суради.

Тарихдан маълумки, Нодиршоҳ ҳукмронлиги даврида Марв, Сарахс, Чоржўй, Амударёнинг юқори қисмида анчадан бери яшаб келган кўп сонли ўтрок туркманлар шох зулмидан қочиб, Хива хонлиги худудига кўчиб ўтишган. Кейинчалик Туркмансахро, Деҳистон, Дурунга яқин худудда яшган туркманлар ҳам ўша тарафларга силжий бошлашган.

Албатта, бу кўчиш бир қатор муаммоларни ҳам келтириб чиқарди. 1744—1745 йилларда туркманларнинг ўзбеклар билан бирга кўтарган исёнини Нодиршоҳнинг вакили Алнулли шафқатсизларча бостирди. Ушбу исён ҳар икки миллат вакиллари ўртасида бирдамлик, ҳамжихатлик етишмагани сабабли қутилган натижани бермади. Ақсинча, ҳар икки томон ўртасида бир-бирита бўлган ишонч пасайди.

Тарихдан маълумки, тириқчилик, ҳаёт тақозоси билан ўз юртини тарк этган мусофирларни бошқа жойда ҳар доим ҳам қучоқ очиб қутиб олишмайди. Қолаверса, кўчиб келган туркманларнинг одамови, қайсарлигини ҳам унутмаслик керак. Чунки биронларга бўйин элмаслик, мағрурлик туркман халқининг қон-қонига сингиб кетган ҳислатлардан саналади. Туркман руҳи

асрлар давомида бу халқнинг ўзлигини сақлашида катта ўрни тутиб келган. Ана шу буюк куч туркманни ер юзидан тамомилга йўқолиб кетишдан асраб қолди.

Хива хукмдорлари, маҳаллий эодатгонлар туркманларнинг ўта чорасиз вазият сабабли бу тарафларга бош олиб келишганини жуда яхши билгиларди. Шунингдек, Хива катхуудолари 1744—1745 йилларда тўқланг ва ёвмўт қабиладарининг бир қисми Нодиршоҳ кўшинида хизмат қилгани ҳолда, бошқа бир қисми афғонларга қўшилиб, Эронга қарши урушганини ҳам унутмаган эдилар.

«Туркманга ишониб бўлмайди, кеча Эронга қарши бош кўтарган, бутун Хивага қарши исён чиқариши мумкин», деган қарашлар ҳам пайдо бўлганлигига шубҳа йўқ. Қолаверса, Хиванинг шундоқ ёнгинасида, Манғишлок туркманларининг 1677 йилда Астраханга кўчиб кетиб, ўз хоҳишлари билан рус фукаралитини қабул қилганлари, кейинчалик Устюрт, Балкан туркманлари ҳам уларга эргашганлари ҳаммага маълум эди. Гарчи улар тўқланг қабиласига мансуб бўлмасалар-да, илдир, човчур, абдол уруғларига мансуб эдилар ва уларнинг ҳам томирида туркман қони оқарди.

Хиваликларда «Туркманлар руслар билан яширинча тил бириктириб, устимизга бостириб келиши ҳам мумкин», деган хавотир ҳам йўқ эмасди. Гарчи туркманнинг отидан, хайбатидан хавотир олишса-да, унинг аввалги куч-қудрати, салохияти қолмаганидан кўпчилиكنинг хабари бўлмади.

Махтумкули Хивада ана шундай ҳолатлар, фикрлар ва қарашлар ҳукмронлик қилаётган бир пайтда бу юртта сафар қилаётган эди. Юз йиллардан бери Шарқнинг илм-маърифат марказларидан бири бўлиб келган Хивада ҳар қандай даврда ҳам мактаб ва медресалар ўз фаолиятини тўхтатмаган.

Маълумки, Ибн Сино даврида Махмуд Ғазнавий Балхда, Ғазнада, Нишопурда ҳам медресалар қурдирган. Бу медресалар ўз даврида Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр хуудлиқларидаги илк ўқув масканлари ҳисобланган (1. Салдадас маълумотлари). Бу илгари ўқув масканлари, илм-фан, маърифат бўлмаган дегани эмас, албатта, илм-фан медреса кўринишини олган, ҳолос.

Махтумкулини Хивага чорлаган сабаблардан яна бири — отаси Давлатмамат Озодийнинг ҳам шу ерда ўқиганлиги эди. Отасининг изидан бориш ҳар бир фарзанда фахру ифтихор туғулларини уйғотади.

Бизга маълум бўлмаган сабабларга кўра, Махтумкули ҳали Хивада таҳсилни бошламасдан туриб, Бухорога кетгани ва шу

шаҳардаги Кўкалдош медресасида бироз муддат таълим олади. Бироқ, бу ердаги муҳит унга маълум келмагани сабаб яна Хивага қайтиб келади. Ҳар қалай, ривоятларда шундай келтирилади.

Бу ҳақиқатга қанчалик тўғри келишини аниглаш қийин. Махтумкулининг бизгача етиб келган шеърларида Бухорода кечган даврлари ҳақида маълумот учрамайди. Шундай қилиб, Махтумкули Хивадати Шерғозихон медресасига жойлашади.

Шерғозихон 1717 йилда А. Бекович-Черкасский экспедицияси аъзоларини қиличдан ўтказгани тарихдан яхши маълум. Бу экспедиция Хива хуудлигига нима максалда келганини ўқувчи яхши билса керак. 1713 йилда туркманлардан бўлган Хўжанапас Астраханга боради ва 1714 йилнинг бошларида Пётр I билан учрашади. Пётр I Хиндистонгача бўлган хуудни аниглаш истагида эди. Мазкур экспедиция ҳам ана шу максалда ташкил этилади. Шерғозихон экспедициянинг максалини аниглаб, унинг барча аъзоларини қиличдан ўтказганида, Хўжанапас ҳам бу қирғиндан омон қолмайди.

Хон ўз медресасини 1713 йилда қурдилади. Бу муассаса мамлакатдаги энг нуфузли таълим дароҳларидан бири маконига эришади. Махтумкули нега айнан шу медресада ўқиниши ихтиёр эгалигини аниглаш қийин. У, албатта, хоннинг кечинишидан, рус экспедициясига нисбатан кўрган чораларидан ҳам хабардор эди. Махтумкули Хўжанапаснинг Пётр I билан муносабатлари ва экспедиция таркибиди қатъи аниқланиши ҳам биларди. Бу ҳақда у кўп фикр қоритгани табиий.

Медреса Махтумкулининг дунёқараши, тафаккури кенгайишида муҳим ўрин тутди. Бу ерда у билиминини оширди, кўплаб янги диний ва дунёвий адабиётларни ўрганди, кўштина маърифатли инсонлар билан танилди, ҳамфикр бўлди. Хусусан, у медресада араб тилини чуқур ўрганди, бу тилдаги китобларни беамалол ўқиб, маззини чақа оладиган даражага эришди.

Айрим ривоятларга кўра, Махтумкули бу ерда Ҳазрати Полюн исмли кишидан таълим олган. Бу мударрис шoirининг ижодига ва илмий қамолотига катта таъсир кўратган.

Бошқа бир ривоятда Махтумкули бу ерда Нурий Қозим ибн Баҳр исмли суриялик олими билан танилгани, у билан узок сафарларга чиққани айтилган. Умуман, Махтумкулининг Хива, Бухоро шаҳарларида кечган йиллари билан боғлиқ бундай ривоятлар аниқгина.

Умрим-эй, тул умрим-эй,
Сўлибдир фйон билан,

Оташ устгина тушиб,
Куйибдир тан жон билан.

Ха, инсон ўз қалбига кулоқ тутуши ҳам керак. Албатта, бундай шеърларни бошқа шоирлар ҳам ёза олади. Бу ерда оҳанжамали сўзлар ҳам учрамайди. Амо, нима учундир бу сўзлар сизни дарров ром этади, шонирга чин қалбдан ишонасиз, унга ҳамлари бўласиз, у билан бирга қувониб, бирга ғам чекасиз. Юрак қони билан битилган байтлар ана шундай қудрат касб этади.

Махтумқули Хивага келиб, бу ердаги юртдошлари, шунингдек, маърифатли, зиёли инсонлар орасида доврў қозонди. Шарқда кўнгилга яқин инсонларни ўз уйига чакириб, меҳмон қилиш одати бор. Шу одатга кўра, Махтумқули Хивадати жузда кўп хонадонларда меҳмон бўлиб, туз тотди. Ана шундай давраларда туркман элининг бутунги ахволи, истиқболи ҳақида ҳам сўз боғтани аниқ. Бу суҳбатларда Хива билан Туркмансавро алоқалари, Хива хонлигининг Аҳмадшоҳ Дурроний давлати ва руслар билан муносабатлари ҳам қизғин муҳокама қилинади. Бундай мунозараларда Махтумқули туркманларнинг бирдамлиги, бирлашиб ҳаракат қилиши лозимлиги хусусида сўз юртларди. Аҳмадшоҳ Дурронийдан ўз халқининг умиди ўзилмагани ҳақида ҳам айтиларди. Кейин суҳбатлар ўз-ўзидан адабиёт, маънавиятга бориб тақаларди. Одатда Шарқ халқларида оксоқолларнинг панд-насихатини тинглаш, улардан маслаҳат сўраш, фикр ал-машини кенг тарқалган. «Қари билганини пари билмас», деган нақл ҳам бежиз айтилмаган. Ана шундай суҳбатларда ёшларнинг билими, фикрлаш даражаси ўседи. Хатолар ва камчиликлар бўлса, ана шундай турунларда тузатилади.

Турли мажлислар, мушоираларда ҳам ёшлар устозларнинг панд-насихатлари, мушоҳадаларини диққат билан тинглашарди. Бундай мажлислар Махтумқулида ҳам ўчмас таассуротлар қолдирди.

Хивада мулла Давлатмаматни таниган, билган одамлар кўп эди. Отасининг хурматини қилиб ҳам, Махтумқулини ана шундай обрўли йиғилишларга чакиришарди.

Хивада таҳсил олган йилларида Махтумқули тасаввуф оқимининг етакчи билимдонлари билан ҳам танилди. Мусулмон шарқи тарихида илм, фан, маданият юксак тараққий этган ерда, албатта, тасаввуф ҳам ривож топганини кўриш мумкин. Махтумқули тасаввуф таълимоти, унинг умрбоқий ғоялари бирор дан аввалдан таниш эди. Шарқ мумтоз адабиётининг бирор таниқли вакили йўқки, унинг ижодида тасаввуф ғоялари ўз ак-

сини топмаган бўлса. Хусусан, мулла Давлатмамат шеърларида ҳам тасаввуфий қарашлар яққол сезилиб туради.

Шу боис Махтумқули тасаввуф таълимотига ҳар дом катта хурмат ва қизқиш билан қаради. У Хива мадрасасида тасаввуф тарихини, Имом Ғазолийдан бошлаб жузда кўп Шарқ фалсафаси вакилларининг асарларини чуқур ўрганди. Мансур Ҳаллож, Насимий, Аҳмад Яссавий, Ҳожи Бектоши Валий, Жадолиддин Румий, Юсуф Ҳамалоний, Абдулғазал Сарахсий, Абусанд Маноллий сингари тасаввуф салафларининг ижоди билан яқиндан танилди. Вақти келиб, бу асарлар, фикр-мушоҳадалар унинг ижодида ҳам ўзининг яққол таъсирини кўрсатишини у ҳали билмасди. Бу ҳақда чуқур ўйламасди ҳам.

Айни дамда, уни кўпроқ бошқа нарсалар ўйлантиради. Уни кўпроқ Ватан соринчи, ўз миллатдошларининг бутунги фожияли ахволи кўпроқ ташвишга соларди. У доимо бир нарсатга: хали туркманлар яна бирлашиб, ҳамжихат бўладилар, азалий буюкликларига, куч-қувватларига қайта эришадилар, деб умид қиларди. Халқи яна ўз обрў-эътиборини, нуфузини қайта тиклашга унинг ишончи қомил эди. У ўз шеърларида армон билан қуйлаган «ажаб айёмлар» келишини сабрсизлик билан кутарди. Бахтли қушларни ўз кўзи билан кўра олишга ҳам ишонарди. Ана шундай ташвиш, ана шу дард, ана шу интиқлик уни бир лаҳза бўлсин тарқ етмаган, дейиш учун тўла асосимиз бор.

Махтумқули Хива атрофидати ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий муҳит билан танишиб чиққач, қорақалпоқлар яшайдиган ҳудудларга ҳам саёҳат қилди. Қорақалпоқлар ҳам аазидан ўзбеклар сингари туркман эли билан бир дарёдан сув ичиб, яхши-ёмон қушларни биргаликда бошларидан кечириб келишган. Шу сабаб, Махтумқулини қорақалпоқлар ўз фарзандлари сингари суюб қарши олишарди. Тез орада унинг шеърлари бу элда ҳам шухрат топа бошлайди. Унинг шеърлари шу қалдар тез оммалашадикки, хатто қорақалпоқлар унинг туркман эканини ҳам дедирди унутиб қўйишган, уни худди ўз шоирларидек қабул қила бошлашган эди. Бахшлар унинг шеърларини кўйга солиб, қорақалпоқ лаҳжасида ўз тингловчиларига етказиб беришарди. Бердак, Ажиниёз сингари қорақалпоқ шоирлари ижодида Махтумқули шеърлигига хос бўлган жихатлар яққол кўзга ташланади. Бутун ҳам ўзбек, қорақалпоқ тўйларини Махтумқули шеърлари асосида қуйланган кўшиқларсиз тасаввур қилиш қийин.

Махтумкули Мангишлок, Астрахань, Ставрополь туркманлари яшайдиган ерларга ҳам саёхатга борган. Бу халқларнинг турмуш тарзи, маданияти билан яқиндан танишган. Бу сафарнинг уч асосий сабабини санаб ўтиш ўринлидир. У денгиз йўли билан келган туркманларни топиб, улардан акалари Абдулла ва Мухаммадсафонинг дарагини суриштирган, Менглининг сўроқлаган, шу билан бирга, бу ўлкалардаги русларнинг туркманларга, туркманларнинг русларга бўлган муносабати билан қизиқкан.

Махтумкули илк бор русларни яқиндан кўриш, улар билан танишиш имконига эга бўлганди. У бу буюк халқ ҳақида қандай фикрда бўлгани, қандай ҳулосага келгани бизга қоронғи. Умуман, унинг ушбу саёхати ҳақида халқ орасида юрган ривоятлардан бошқа маълумот йўқ ҳисоби. Махтумкулининг Астрахань, Ставрополь туркманлари орасида бўлганининг асосий далили у ерларда кенг ёйилган «Бахтумкули» достонидир. Улар Махтумкулини айнан шундай аташади. «Бахтумкули» достони «Ошик Фарид ва Шоҳсанам», «Лайли ва Мажнун», «Тоҳир ва Зухра» достонларига ўхшамаса-да, ўзига хос ахлоқий-маънавий мазмундаги достон ҳисобланади. Достон Махтумкули шеърлари асосида яратилган, унда халқ томонидан тўкилган айрим шеър ва термалар ҳам ўрин олган.

Махтумкули бу саёхатдан сўнг яна Хивага қайтиб, ўқиниши давом эттиради. Бироқ, у камҳаржликдан бироз азият чекарди. Узоқларда қолиб кетган оиласини ҳам кўп ўйларди. Ахир, бу оилادا битта ҳам эркак киши қолмаган. Уларнинг ахволи нима кечди экан? Баъзан кечалари тушида ўғли Иброҳимни кўриб чиқарди. Яна акалари, Менгли ҳақидаги эгин ҳаёлларга бериларди.

Неча йиллардан бери дарағи чиқмаган Менглининг холи нима кечди экан? Тирикмикин? Тирик бўлса, қандай азоблар чекиб юртаникин? Балки, бахтини топтандир? Бахтли ҳаёт кечираётгандир? Махтумкулини эслаб кўярмикин?

Махтумкулининг айни шу давларида муҳаббати ўта илоҳий ва бекиёс аҳамият касб этганини айтиб ўтмоқчимиз. Бу туйғулар Махтумкулининг ҳақиқий, тўғри фикрлари мантисида юзатга келганди.

Охирида «мен қайтсам-да, кўнглим қайтмас ёр, сендан» деган бир ҳақиқат юз кўрсатади. Юқорида келтирилган сабаблар, эҳтимолки биз идрок этмаган ва ўқувчиларимизнинг тасаввуринида уйғонган сабабларга кўра, Махтумкули умрбод Менглини

қилдирган, уни қутган, ундан кўнгли узолмагандир? У Менглининг севгисига, вафодорлигига ишонганидан кейин ана шундай ахволга — жуда мураккаб бир ахволга тушди.

Ул мор қувиб жилғалардан, шайтон билан қилар ҳамроҳ,
Қилти озол, Менглихоним, мен мискинни қилмай гўроҳ.
Махтумкули, исминг сенинг бўлсин керақдир Фиреъий,
Мор қўлпидан тиндим десам, келди хижронинг яроғи.

Махтумкули Хивада бўлган йилларида илмини чуқурлаштириш, ижодий дунёқарашини кенгайтиришга алоҳида эътибор қаратди. У отаси мулла Давлатмаматдан, Ниёзули охундан олган билимларини янада чуқурлаштирди. Шарқда қадимдан чуқур ўрганилиб, тадқиқ этиб келинган илми нуҷум, риёзиеъ, жўрофия, фикх, тарих, хандаса каби диний ва дунёвий илмлардан сабоқ олди. Мавжуд адабиётлар ёрдамида тиббиёт, араб тили грамматикаси, шеърят назариясини чуқур ўрганди. Шу билан бирга, бу заминда етишиб чиққан буюк алломалар, мутафаккирларнинг ҳаёти ва ижоди билан яқиндан танилди.

Ўзини англамаган одам ўзгани ҳам англамайди. Хар бир китобни ўқиётганда, албатта, унинг муаллифи қалбига кириб боришга, у хис қилган нарсаларни туюшга интилиш керак. Шунда китобда ёзилмаган бошқа кўп нарсалардан ҳам воқиф бўлиш мумкин. Китобнинг кўпчиликка маълум бўлмаган, яширин жиҳатлари ҳам юзатга чиқади. Бунга ўтмишда яшаб ўтган олим ва шоирлар яхши тушунгандлар.

Не бўлса билгайсан элат ҳаёли,
Дардиллар олдига мен Лукмон бўлсам, —

дейилган шеърда ҳам қирқка яқин шахс ва унинг асарлари номи ҳурмат билан тилга олинган.

22

1944 йида Эроннинг Оқўқай овулида Махтумкулининг эвара-жиянлари ёзувчи Қилич Кулиева «Мухтасар» номи билан асарни соғға қилишади. Бу асар хозир Туркманистон Фанлар академиясининг Кўлэзмалар институтида сақланади. Бу китобнинг қиммати шундаки, у Давлатмамат Озодийнинг ўз кўли билан кўчирилган ва китоб хошияларида Махтумкулининг дастхати билан битилган қайдлар ҳам учрайди.

«Мухтасар» асарини кўчирган хаттоларнинг саҳифалардаги кайдиларига қараб, Озодий ва Махтумкулининг нақадар юксак қомусий билимларга эга бўлганларини англаш мумкин.

Шерғозихон мадрасасида ўқиган йиллари илм ва шеърят бобида Махтумкули тамомила бошқа оламга тушиб қолган эди. Унинг бу оламда ўрганганлари келажакдаги манзилларга элтувчи йўллари ёритувчи шамчирок бўлди.

Шоир мусофирчиликка ҳар қанча муҳтожлик кўрган бўлса-да, ҳалоллигини, ор-номусини, ғурурини қўлдан бермади. Бу ҳам унинг отаси ва устозлари берган сабоқлар натижаси эди. Бу ҳақда у ўзининг «Елдим тут» номли шеърисида ҳам ёзди:

Оч бўлсанг ҳам, борма, элга, тилакка,
Кўкдаман, де, бошим етган фалакка!
Чўлда қолсанг ҳеч тополмай қўланка,
Эрам боғи ичра соя толдим тут.

Махтумқулнинг бу шеъри Навоий, Ғузулий ижодидан таъсирланиб ёзилгани сезилса-да, унинг ижодида айнан шу шеърининг ўрни бўлакча. Ана шундай руҳий лаҳзаларни усталик билан тутиб, фақир юракка қувват бахш этувчи ғояни бундай таъсирчан баён этиш фақат улғуларатгина ярашадиган ишдир.

Бу оптимизм — мағрурликнинг ошқора нишонасидир. Албатта, нимани ёзиш муҳим, ammo қандай ёзиш янада аҳамиятлироқдир. Хўлди «Елдим тут» сингари шеърлар Махтумкули ижодининг босқичма-босқич ўсиб бортанидан дарак беради.

Ғарибсан, йиллама, шердек бўларсан.

Ёки:

Золимлар хор бўлар, қолар оёқда.

Ёки:

Ғам чекма, ғариб одам,
Беклар, шохлар қолмаслар...

сингари сатрлар ҳам ана шундай тадрижий ривожланиш натижасидир.

Махтумкули Хивада яшаган уч йил давомида бирор марта кишлоғига бориб келганими ёки йўқми, бу ҳақда ҳам маълумот учрамайди. Бу ўринда Махтумқулнинг фидойчилиги, оила парварлигини эътибора олсак, бирор қарвонга қўшилиб, ўз юртига бориб келган бўлиши мумкинлигини тахмин қиламиз, ҳолос.

Нихоят, ёз кунларининг бирида уни овулидан чақиртириб юборишади. Хар қалай, Махтумкули бу хабардан бирор ноҳушлик ҳилини пайқаматган бўлса керак. Чунки, унинг «Шеро-

икон» мадрасасидан кетар пайтида ёзилган шеърисидаги жўшқинлик, кўтаринкилик кайфитидан буни сезса бўлади:

Жўшқин юратимда мавж ураб, ётмас,
Қайнар, ғазабланаб, ҳеч дойга ботмас,
Илм-таълим олган сени унутмас,
Кетар бўлдим, хуш қол, тўзал Шерғози!

Махтумкули бу мадрасадан бир умр миннатдор бўлиб кетди. «Сенда таълим олдим, очилди тилим», «Ақлим қисқа эрди, қосам қайнади», «Илм-таълим олган сени унутмас», «Асло унутмасман тилго эшитинг» сингари мисралар шундан далолат беради.

Шеърининг сажжизинчи бандида Қабъадан, падаридан жуло бўлганини ҳам айтиб ўтади. Бирок мисралар оҳангидан айрилиқ ўти совиб, дард бироз эскирганни ҳам сезиш мумкин.

Шу банддаги «машаққат» деган сўзга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу ўринда ҳам Менгли назарда тутилмадикин? Ахир, бахтсиз яқун топган севаги қиссасини яна қандай номлаш мумкин? Махтумкули Менгли билан бироз муддат даврон сурганди, мана неча йилдирки, унинг фироғида фарёд чекиб, машаққат чекиб юрибди.

Албатта, бу дардини у иккинчи аёлга сездирмаслиқка, унинг олдига Менглининг номини тилга олмаслиқка уриниб келганини аввал ҳам айтиб ўтдик. Мана бу мисралар фикримизни тасдиқласа ажобас:

Кўнгли бердим бир бевафо маҳбубга,
Чикди қўлдан, доғи жонга дард бўлди.

«Жони ёнган Тантрисини қарғар» деганларидек, Махтумкули тоғо Менглини бевафоликда айбласа-да, барибир, кўнгли ундан сонимади.

Мана бу мисралар ҳам бежиз битилмаган бўлса керак:

Кўрқарам, ёр бизни чиқарар ёлдан,
Ўзга ерда макон тутиб, юрт тутиб...

Шундай қилиб, Махтумкули уч йил туз ичган, таълим олган тўзал Хивадан кўнгли узоқмай кишлоғига қайтди.

У ўз хис-туйғуларини ақл хуржунлида олиб қайтарди. Шу билан бирга, у тасаввуф ҳақидаги қарашларини ҳам чуқурлаштирди. Хивадан қайтаркан, ўзини анча улғайгандек, йигитлик фисли билан хайрлашгандек сезди. Бадаҳт, ҳам ғавғоли кетган ишлик онларини эслади...

Замонанинг нотинчлиги сабабли эл-юртидан, оиласидан хаво-тири ҳам орта бошлаганди. Чунки, у туркман элининг одатла-рини яхши билди. Ўлим тўшагида ётган бемордан «ахволнинг қалай» деб сўралса, «шукр, яхшиман» деб жавоб қайтаради. Ўлим ҳақидаги хабарни ҳам ётиги билан «фалончи сал оғирлашиб қолибди», деб етказишади.

Шу боис ҳам Махтумқули ўзининг тўйга чақирилмаганини сеза бошлаганди. То Қорақумдан, Дехистон кенгликларидан бо-сиб ўтиб, тоғли Теркез қишлоғига етуғунча кўнгли озурда бўлиб борди.

Унинг куз-киш ойлари шилдатли кечадиган чўлдан канчалик машаққат билан кесиб ўтгани «Шифо бер» шерида ўз аксини тошган:

Бу чўлда раҳм айла ғариб ҳолима,
Оламини яратган Субҳон, шифо бер.

Махтумқули ўз овули, яқинлари, оила аъзолари, кўшилила-ри, қариндошлари даврасини каттиқ соғинганди. Аммо, дил-га яқин инсонлар суҳбати унинг кўнглига ситмаслиги маълум бўлди.

Уйда ўн икки ёшли ўғли Иброҳим бестоб ётарди. Ўғлининг бу ахволга тушибди қимнингидир кўли бордек эди. «Замондир» деб номланган шерида унинг қимдандир каттиқ ранжитгани акс этган.

Айтнинг номуссиз йигитга,
Бутун унинг замондир,
Йиғсин Қорун каби молин,
Хазина бўш давронидир.

Ушбу шеврни эса, Хивадан қайтган пайтларда ёган:

Ёлғиз фарзанд рўйин кўриб,
Келибман Хивадан йўртиб,
Чўл ичинда бедов суриб,
Келдим, Ҳақнинг фармонидир.

Шу тарика, ёвуз ажал Махтумқулининг яккаю ёлғиз жигар-бандлини бағридан юлиб кетади.

Бир жайрон олдирса кўлдан уловин,
Бола сасин тинглаб, содар қуловин,
Тўқа-тўқа куз ёшнинг буловин,
Майрай-майрай изламасдан бўларми? —

сингари марсиялар дунёга келади.

Бу ғам, бу хасрат уни буткул букиб қўяди. Бир пайт-лар, мулла Давлатмамат кучга тўлган пайтларда худди бозор-дек серповкин, гавжум бўлган, меҳмонларнинг қадами узилма-ган, эртаю кеч қозон қайнаб, атрофида боғалар қувнаб юрган бу хонадон ҳам хувиллаб қолди.

Ана шундай ахволда яна шoirнинг ўша армонли мисраси ҳаёлимизга келади:

«Ўстимизга хижрон ўти сепилди».

Ҳали ўттизга кадам қўймай туриб, Махтумқули канча-канча яқинларини тушроққа берди, яна канчасидан тирикшай айрилди. Бу ҳаётга келиб у нима кўрди? Ўзи бу оламда яшайдан бирор маъни қолдими?

Яна ғарибдек мунғайиб қолган кўнгли бу дор-дунёдан узил-ди, ҳаммасига қўл ситгиди. Нанки бу уй, бу ховли ёки бу қишлоқ, балки бутун олам унга тор қафас бўлиб туйиларди. Қиерларгадир бош олиб кетгиси келарди. Лекин қаёққа боради? Ҳовирга қадар кўзи тушмаган ерга, одам оёғи, қуш қаноти етма-ган жойларга кетиб қолгиси келарди.

У ҳозир ҳаммадан, ҳатто ўзидан ҳам қочгиси келарди.

Энди бир дам қарорим йўқ,
Бу манзилда турорим йўқ.

Янги аза эски мотамларни уйғотди. Махтумқулини бу дунёга боғлаб турадиган зурриёти ҳам қолмаганди. Зурриётсиз-лик, айниқса, ўғил фарзанд кўрмаслик туркманларда ҳар доим катта муаммо, бахтсизлик саналиб келинган. Бу — ўчоғингги кул босишин, эшпигингнинг ёйилиши, изингнинг йўқолиши де-макдир. Демак, энди сенинг наслингни ҳеч ким давом эттирол-майди. Дунёдаги миллиардларча одамларникидан тамоман фарқ қиладиган сенинг қонинг сендан кейин бошқа томирда оқмайди. Демак, бу оламдан ном-нишонсиз кетасан. Ана шундай бадбин ўйлар Махтумқулини илон бўлиб чақарди. Ўғлининг ўлими Махтумқулини Менглидан кейинги аёли билан боғлаб турган рингнинг ҳам узилишига сабаб бўлди. Шундан сўнг бу аёлининг ҳиёти қандай кечгани ҳақида аниқ маълумотлар ҳам, ривоятлар ҳам йўқ. Унинг Махтумқули билан неча йил яшагани ҳам ном-маълумлигича қолмоқда.

Махтумкулининг бошига тушган мусибатлар даврининг бошқа фожиалари билан қорилиб кетди.

Ахмадшоҳ Дурронийдан ҳамон ҳеч қандай хабар етиб келмасди... Яна унинг қонига, Афғонистонга бориш фикри тугилганди. Бир тарафдан қизилбошлар билан адоват, қирғин-боқинлар давом этади. Азалий ғанимлар гўжлангларни кўз очирмай кўйганди.

Пичоқ бориб суякка қаталди. Ё тоғ ошиб қизилбошни бу тарафларга қадам босмайдиган қилиш керак ёки улар билан сўнгги томон қон қолгунча курашиб, қаҳрамонона жон бериш керак! Учинчи йўл қолмаганди.

Хар икки йўл ҳам кураш, сон-саноксиз қурбонларни талаб этади. Хатто ғалаба қозонилган тақдирда ҳам, қанчадан-қанча мард йигитларнинг боши кетади. Шу пайтгача савашларда, жангларда, чопкинларда тобланган, кўзи пишиб, эти қотган Човдур воқеалар саҳнасида олдинга чиқади. У аллақачон эл ичида Човдурхон номини олганди.

Туркманлар фақат давлат бошчисининггина эмас, тадбиркорлиги, довораклиги ва диловарлиги билан ном чиқарган одамларнинг ҳам исмига хон кўлиб чақиринишди.

Човдур ҳам бу мартабага эга бўлиш учун қанчадан-қанча машаққатли йўлларни кечди. Мана, насиба тортиб, Махтумкулининг дўсти Човдурхон номини олди. Махтумкули ҳам дўстига бағишлаб бир қанча шеърлар ёзган.

Човдурхон ўз эли, қавмдошларини химоя қилиш учун жуда кўп қаҳрамонликлар кўрсатган. Куйидаги биргина мисол ҳам фикримизнинг далилидир: Ахмадшоҳдан хабар олиб келиш учун Човдурхонни юбормоқчи бўлишди. Нима учун Махтумкулини бу турухга кўшишмади? Албатта, Махтумкули ҳам ўз халқи учун жон олиб, жон беришга доимо тайёр бўлган. Ахмадшоҳ билан музокараларни қўллаб-қувватлаганларнинг ҳам бири — айнан унинг ўзи эди.

Қадимий туркман одатларига кўра, домла, дин арбоблари, олимларнинг фарзандларини хатарли ишларга, урушларга юборишмасди. Махтумкули Ахмадшоҳнинг ёнига борган пайтда, замон анча тинч, барқарор эди. Эндиги вазият кескин бўлиб, тоғ этакларида, Марв агрофларда қизилбошлар ва қожорлар жанг қилишга тайёр турган пайт. Қолаверса, бошқа туркман қабилалари ўртасида ҳам низолар тинмаган. Шуларни

назарда тутиб, Махтумкулини овудда олиб қолишди. Шусиз ҳам бу оиланинг бошига тушган қулафатларнинг ҳисоби йўқ эди.

Афғонистон эса бу пайтда йил сайин юксалиб, четаралари кенгайиб, қуч-қувватга тўлиб борарди. Шох хазинаси янги боғ-саноқ олинган хўдудлардан келтирилган олтин-қумушлар ҳисобига бойиб бораётган эди.

Ахмадшоҳ мансуб бўлган аёлол қабиласи энди унинг шарарфига дурроний деб юритилига бошланганди. Бу сўз дурларнинг дури деган маънони билдиради. Эҳтимол, турли ўлкалардан талаб келтирилган дур-жавоҳирлар сабаб унга шундай лақаб берилгандир?

Аммо, 1763 йилда унинг оғир хасталикка чалиниши тобора юксалиб бораётган салохиятига соя солди. Айтишларча, унинг бурун бўшлиғида саратон ўсмаси пайдо бўлган экан.

Човдурхон шох қабулига унинг 1769 йилдаги Мапхад қирғиндан аввал борганими ёки кейинми — бизга қоронғи. Хар қалай, Махтумкулининг шеърларини ўрганиш жараёнида Човдурнинг шох хўзурига боргани аниқлашади. Мана бу мисраларга ҳам бир эътибор беринг-а!

Истар — кўлдан чиқар давлат хумойим,
Дуо қилиб, тўқар бўлдиқ ёшимиз,
Тилагим дуч қилтиб, тўзал Аллоҳим,
Парчалансин-кетсин қизилбошимиз.

Хизр келган чўлда эллар ёйилсин,
Юрт биномиз қом бўлсин, кўйилсин,
Чилда маст норларимиз ойилсин!¹
Бир супрада адо бўлсин опшимиз.

Дарвишлар кўнгли жам турсин намоза,
Йигитлар йиғилсин суҳбата-соза,
Элимиз улашсин тутанмас ёза,
Тўқсон тўлиб, тамом бўлсин қишимиз.

Туркманнинг боғланса бир ерга беги,
Куруттар Кулзумни, дарёйи Нили,
Така, ёмрут, гўжланг, азир, алиди,
Бир давлатга хизмат қилсак бешимиз.

Махтумкули айтар жонин боринда,
Муслумонни кўйма кофир кўлинда,
Ёмрут, гўжланг қирсин бирлик йўлига,
Ул Қамолхон афрон бўлсин бошимиз!

¹ Ойилсин — ўзига келмок, хушга келмок деган маъноларда.

Махтумкули бу шеърда кўплаб туркман уруғларини бирликка, ҳамжихатликка чорлайди. Туркманда куч ҳам, номус ҳам, ғайрат ҳам бор. Фақат бирлик етишмайди. Агар шу хислатлар ҳам бўлса, уни ҳеч ким енга олмайдди. Бунга Махтумкули чин дилдан ишонарди.

Хўш, бу шеърда номи тилга олинган Камолхон афғон ким бўлди экан? Кўпгина олимларнинг фикрича, бу Аҳмадшоҳ Дурронийнинг бошқача бир исми. Шунингдек, «камола» сўзи бу ерда исм эмас, сифат тарзида ҳам ишлатилган бўлиши мумкин. «Камола» сўзи — қомиллик, етукликни билдиради.

Аммо, бу ўринда эътибор бериш керак бўлган бошқа жиҳатлар ҳам бор. Бутун эл-юрт шох деб кўкка кўтарган инсонни хон деб аташ унинг кўнгилга тегиши мумкин эди. Қолаверса, Шарқда, асосан, насли мўғулларга бориб тақаладиган ҳукмдорлар хон деб аталган.

Аҳмадшоҳнинг эса, мўғулларга алоқаси йўқ эди. Шу боис, уни хон деб аташ шохга нисбатан менсимаслик ёки ҳурматсизлик бўлиши мумкин эди. Шунингдек, бу шеърда Махтумкули бутун туркман уруғларини бирлаштига чакиради. Мавлӯм-ки, Махтумкули то отаси вафот этгунича, бундай кенг қамровли, халққа хитоб билан юзланган шеърларни ёзмаган. Сабаби, туркман олатларига кўра катта турганда кичик гапирмайди. Ота тирик бўлса, унинг олдини кесиб ўтиш одобсизлик саналган.

Бизнинг фикримизча, Камолхон афғон Аҳмадшоҳ туркманларга бош қилиб юборган киши бўлиши мумкин. У 1769 йилда туркманларни Машҳад юршига сафарбар этиш учун юборилган. Чунки, Аҳмадшоҳ 1753—1755 йиллардаги қаби, икки энгли хат билан энди туркманларни йўригига соғолмаслигини яхши биларди. У туркманларни бир марта чув туширанди. Камолхон афғон Туркмансҳрога келиб, тарғибот-ташвиқот ишларини олиб борган, шох кўшинига давват этган, одамларни ўз тарафига олдирши максалида шох номидан совет-салом (бошқача айтганда — пора) улашган бўлиши ҳам мумкин.

Табиийки, Камолхон афғоннинг бу ҳаракатлари бесамад кетмади. Аҳмадшоҳга нисбатан сўна бошлаган халқ ишончи яна аланга олади. Ахир, халқнинг шундан бўлак чораси ҳам йўқ эди. Камолхон афғон халққа, маҳаллий бек ва оксоқолларга нимагар дегани аниқ бўлмаса-да, уларнинг кўйини пуч ёнгокка тўлдиргани аниқ. Хатто, кўши кўрган Махтумкули билан Човдур ҳам яна Афғонистондан умидвор бўлишди. Бироқ, энди улар олдингидек кўр-кўрона ишонч билан урушга кирмадилар.

Аввал Аҳмадшоҳ билан учрашиб, кенгашиб, кейин жангга киришни мўъжаллашди.

Демакки, Човдурхон ҳам айни шу максад билан йўлга чиққанли.

Ўша кезларда Аҳмадшоҳ ўз давлатининг шимолий ва ғарбий чегараларидаги хавфсизликни таъминлаш максалида Шохрухнинг устига юриш бошлайди. Гарчи Шохрухнинг кўзи ўйилган бўлса-да, кўзи очиклардан кўра узоқроқни кўра оларди. Шу боис, 1748 йилдан бери ҳукмронликни кўлдан бермай кетарди. Ҳукмронликни ҳам айнан Аҳмадшоҳнинг кўмагида кўлга кiritган эди. 1755 йилдаги кўзогодон пайти уни енгган ҳам, яна қайта ўз ўрнига тайинлаб кетган ҳам Аҳмадшоҳ эди. 1769 йилда Шохрух яна саркашлик қилга бошлаганида, Аҳмадшоҳ унга ўз кучини кўрсатиб қўйгиси келди. Машҳад тез таслим бўлди. Шохрух эса, аввалгидай хийлакорлик қилиб, яна ўз ўрнида қолди. Аҳмадшоҳ Дурроний ҳам эронликлар билан зиддиятта бора олмасди. Уларнинг туркманларга қарши сиёсатига зарба бериш ҳам унга фойда келтирмасди. Қолаверса, Аҳмадшоҳ кўшинида анча-мунча қизилбошлар хизмат қилишарди.

Катта ўғлини шох қизига уйлантириб, орадаги муносабатларни янгида мустаҳкамлаб олган Аҳмадшоҳ энди бутун фикри-зикрини Ҳиндистон тарафга қаратганди. У Ҳиндистонни талон-тоғроқ қилишда қизилбошларнинг ҳам кучларидан фойдаланди. Шу билан бирга, Аҳмадшоҳ бу юришларда Ҳирот туркманларининг кўмагига таянган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Турли манбаларда Аҳмадшоҳ Ҳиндистонга етти мартадан тўққиз мартагача кўшин тортиб боргани хақида мавлӯмлар келтирилган.

Камолхон афғоннинг туркманлар орасига келишидан максад ҳам шу эди. Махтумкули хозирга қадар топилган икки шеърда унинг номини тилга олган. У айни дамда қимтадир эрталмасалар, туркман қабиладарининг бошини қовуштириш қийинлигини англагани учун ҳам юқоридаги мисрларни битди. Зотан у отасининг «орзулама хонни, бекини, султонини» деган сўзларини исло унутмаган эди. У халқига озгина ёрдамни тегалдиган ҳар қандай ишга умид кўзи билан қаради. Шу боис, Камолхон афғон номини хайрихоҳлик билан тилга олган бўлиши мумкин.

Човдурхон эса жўнаб кетади. Аммо, шу кетганича ундан хат-хабар бўлмайди. Мавлӯм бўлишича, у ана шу сафар давомида номаълум ҳасталиқдан вафот этган. Унинг йўлига кўз тутиб ўтирган қабиладошлари нима қилишларини билгомай, танг аҳволда қолишган.

Ахмад подшоҳдан хабар олмакка,
Умид этди эллар Човдурхон учун.
Соғ-саломат бориб қайтиб келмокка,
Ўлмади иқболлар Човдурхон учун.

Махтумкули елкадош дўсти, сирдоши, қадрдони Човдур хақида иккита марсия ёза-да, кўнгли таскин-тасали тополмайдиги. У дўстининг ўлимидан қаттиқ изтиробга тушиб, ўзини қандай юпатишни ҳам билмасди. У Човдурдан айрилиш билан дунёдаги сўнги таянчидан ҳам маҳрум бўлганди.

Махтумкули Човдурхонни қанчалик ўзига яқин олгани, Човдурга қанчалар боғланиб қолгани унга атаб ёзган учинчи шеърдан ҳам яққол кўриниб туради.

Човдурхон, қароғим, кўнгли тирагим,
Сен вафот этибсан зорлар ичинда,
Ўқлангга полвоним, элга керагим,
Халқни кўйиб кетдинг норлар ичинда.

Бу марсиялар шoirнинг қонли кўз ёшларига қорилиб ёзилганди. Човдурнинг ўлимидан сўнг Махтумкулининг бу дунёга эътимоли қолмади. Албатта, дунёга шубҳа билан қарай бошлаган шoir Ахмадшоҳ Дурронийга асло ишоналмасди. Шу тарикка бир пайтлар юрагида барқ урган «ажаб айём»лар хақидаги орзулари ҳам ҳазон бўла бошлади. Халқнинг қайта боришини билмай, йўлбошчисиз аро йўлда қолгани ҳам бунинг исботи эди.

Махтумкули туркманнинг аянчи тақдирини, овулларнинг тўзиб-таркаб кетишини, турли касалликлар, очарчилик ва бошқа иллатлар сабаб одамларнинг қирлиб битаётганини ўйлаб қон йиғларди. Айниқса, Ахмадшоҳ Дурроний Шоҳрух билан қудабўлганидан сўнг, туркманларга янада қаттиқроқ босим ўтказибошлаганини кўрган Махтумкули тинч, хотиржам бўла олармиди?

Маҳаллий хон ва бекларнинг Эрон тарафга қараб ялтоқланишлари, Ватан, миллат, эл-юрт қадрининг тобора пасайиб бориши Махтумкулининг хаста қалбини янада ғамга ботиради. Ана шу дард-аламлар эса, унинг жўшқин ва ғамгин шеърларига кўчарди.

Тоҳида туркман халқи, хуусан, ўқлангларнинг Ахмадшоҳга ихлос қилиб, кўп нарса йўқотганини, энг ёмони, бу хатода ўзининг ҳам етарлича улуши борлигини ўйлаб, виждони баттар қийналарди. «Нега отамнинг айтганини қилмадим, нега элнинг тапи-га қулоқ солмадим», дея ўз ёғига ўзи қовуриларди.

Биз истадик турфа ёрон,
Қисмат бизни этди хайрон.
Қим Эрон кетди, қим Турон,
Қим Исфахон, Табриз ошди.

Шoirнинг эл-юрт учун чеккан ҳасрати умумхалқ дарди билан қўшилиб кетди.

Фироний сўзлар дардини,
Тулкилар отди турдини¹,
Талашди туркман юртини,
Эга бўлган бир хон истар.

Илюжсиялик Махтумкулини бутунлай андух ботқонига боғтирғанди. Ўтмишини ўйлагани сари юраги эзилади, ўйламасдан ҳам яшаб бўлмайди.

Махтумкули айтар, бахтим беваждир,
Насибим, тақдирим, иқболим қажлдр,
Ниятим Қабалдр, ҳаёлим ҳажлдр,
Ихлосим бор ҳаж тавофим этмоқка.

Унинг бутун умиди энди ёғиғиз Аллоҳдан эди.

24

Юкорида айтганимизек, Махтумкули Шерғоziхон мадрасасида ўқиб юрган кезлари тасаввуф илмига жуда қизиқиб қолганди. Қалбида бу илмга нисбатан қучли иштиёқ туғилганди. Аммо, турмуш таъвишлари уни анчагина чағлантириб қўйган эди.

Мана энди Махтумкули дунё ғамларидан қўл ситлаш учун тасаввуфга юз бурдди.

Тасаввуф нима?

Бу саволга узил-кесил жавоб қайтариш жуда қийин. Хатто, бу борада анча муқаммал асар саналмиш «Ислоҳда тасаввуф ўчоқлари» (Москва, 1989 й) номили китоб муаллифи Ж.С. Тримингем ҳам тасаввуф сўзига муносиб таъриф топиб беролмаган.

Сабоби, бу оқим жуда мураккаб, унинг моҳиятини биринки оғиз сўз билан ифода этиш қийин. Баъзилар тасаввуф сўзининг ўзатгани юнонча «софизм» (донипмандлик) билан боғласалар, бошқа бир турухдагилар уни араб тилидаги «суф» (бўз) сўзидан келиб чиққан, деган фикрни илгари сурадилар.

¹ Турд — бўри.

Шарқда шуҳрати кент ёйилган тасаввуф марказларида янги солиқ (аззолар)ни қабул қилишнинг антиқа синов усуллари бўлган: масалан, тирик илоннинг бошини чайнаш, чўғ устида ялангоёк юриш, нафасни тўтиб туриш... Албатта, янги солиқнинг бундай имтиҳондан қандай ўтгани ўқувчини қизиқтиради. Тасаввуф илми ҳақида шу пайтга қадар жуда кўп асарлар битилган.

Тасаввуф ҳақидаги шеърларнинг аксариятида ошиқ-сўфийнинг висолга — Аллоҳга яқинлашиши, қовушиши, бутун қурагини ана шу буюк мақсадга етишиш йўлида сафарбар этиши, ўзини босқичма-босқич бунга ҳам руҳан, ҳам жисмонан тайёрлаб бориши акс этади. Тасаввуф шариат, тарикат, маърифат ва ҳақиқат сингари босқичларни ўз ичига олиб, сўфийлик босқич сўфийнинг тўғридан-тўғри олий мақсадга — Ҳаққа қовушиши билан якун топади.

Махтумқулнинг айнан тасаввуфий қарашлар асосида ёзилган шеърларига эътибор қаратиш лозим. Уларни Ментлига бағишланган ишқий шеърлари билан чаққатириб юбормаслик керак. Юқорида айтганимиздек тасаввуфий шеърлар бир қарашда олдий инсонга муҳаббат таронасидек тўйилса-да, унинг замирида Ҳаққа бўлган илоҳий ишқ ётади. Қўчиглик ана шу тафовутнинг фарқига бормаслиги мумкин.

Ментлига аталган шеърларнинг барчасида реал ҳаёт манзаралари, инсон руҳий кечинмалари аниқ кўрсатилган. Бу шеърларда Ментлининг қиёфаси ўқувчининг кўз ўнгига аниқ-равшан намоён бўлади. Унинг тасаввуфий шеърларида эса, ижтимоий масалалар умуман кўзга ташланмайди. Бошқача айтганда, зийрак ўқувчи Махтумқулнинг маиший ва тасаввуфий мазмундаги шеърларини диққат ва эътибор билан ўқиса, бу тафовутларни англаб, илғаб олади.

Тасаввуф ҳақидаги шеърлар худди бир ўк билан икки қуённи уришга ўхшайди. Тасаввуфдан беҳабар одамлар бундай шеърларни худди олдий, ишқий мазмундаги назмий асарлар сифатида қабул қиладилар.

Махтумқулнинг тасаввуфий шеърларида ҳақиқий қомил инсон сиймоси намоён бўлади. Ана шундай бетакрор шеърлар билан у ўтмишдаги буюк тасаввуф шоирлари қаторидан жой олади. Шоирнинг «Ошиқ бўлмишам», «Қизмали бўлдим», «Қолмас-о», «Кўрдимини?», «Қолмақолни найларам», «Ичмайин жомим», «Бирёна бўлдим энди», «Кўзим тушди» сингари шеърларини шулар қаторига киритиш мумкин.

Махтумқули тахмина 1769 йиллардан бошлаб, бутунлай тасаввуфга берилиб, бутун борлигини тарикатга бахш этиб, ўзини ҳар жиҳатдан поклаб, сўфийлар хирқасини кийса-да, жон чекиб Иратанга муножот тарзидати асарларни битса-да, бу азобларнинг қўнғилагидек натижани бермади. Бунда турли хил тушлар, тушда унга илҳом шаробини ичирганлар, уни буюклар дариёсига олиб кирган ёронлар ҳисобга қирмайди. Унинг бирдан-бир мақсади — ҳоҳ тушда бўлсин, ҳоҳ зикр чоғи ҳушдан айрилган пайтда бўлсин, Ҳақ жамолини кўришдан иборат эди. Аммо бу нияти ҳеч амалга ошмасди.

Фироний, неча вақт ўлди, ҳабар топмасман ул ёрдан,
Ёнарман оташи ишқда, бу не тарҳус таваллодур?

Туркман халқининг буюк мутафаккири Махтумқули қандай ҳолатга тушмасин, қалбини безатган юксак самовий нистак бир лаҳза бўлса-да, ўз ижобатини топа олмади. Бунда бирор ишора ҳам кўрмади. Узоқ вақт кутган, гарчи тахайюлга чўмса-да, дунё ташвишларидан тўла ҳалос бўлолмаган Махтумқули соғлом ақл билан яна ижтимоий ҳаётга қайтди:

Кел, кўнгли, бошингни чикар тумандан,
Якка қолдинг ғам уйида дард билан.

Махтумқули бошидаги туман тарқалганидан кейин яна турмуш ташвишларига шўнғийди. Туркман халқининг тақдири, ҳаёти яна унинг қалбини дарзага сола бошлайди. У тушқунликка берилиб, ўзини тасаввуфга бахш этган пайтда халқнинг ахvoli инада оғирлашган эди.

Аввалги Туркмансахро қани? Қарвон-қарвон ипаклари билан дунёга таратган шуҳрати қайда қолди? Бир пайтлардаги туркман буюллойи қани? Қўзни оладиган алвон тусли туркман тиламлари учун бир пайтлар тожирлар, хатто жонини беришга ҳам ҳозир эди. Қани ўша дунёга машхур тиламлар?

Уруш-жанжал авж олган бу маконни, хатто қарвонлар ҳам чеглаб ўтарди. Савдо қилишга мол бўлмаса, улар ҳам нима қилисин? Юрт хароба саройга ўхшарди. Ҳаммаёқда кашшоқлик, турфа касалликлар кент таркалган. Ўз тинччини ўйлаган хонлар, беклар халқдан юз ўгириб, Эрон ҳукмдорлари билан хоннона тил бириктиришган.

Махтумқули ана шундай оғир бир вазиятда дунёдан юз буриб, сўфийликка берилса, инсофдан бўлармиди? Кези келганда айтиш лозимки, Махтумқулнинг тасаввуфга берилган даври

канча давом этгани ва бу ҳолат қандай кўриниш касб этганини билмаймиз. У қатъийлик хирқасини кийиб, ўз уйдан бош олиб кетгани, «Хув Аллоҳ» дея узоқда чекиндими — бу ҳали шoir ҳаётининг ўрганилмаган жиҳатларидан биридир.

Шу боис, аниқ гап айтиш қийин. Нима бўлган тақдирда ҳам, бу йиллар давомиди шoir тасаввуф тарихи, ўз даврининг етук мутасаввуфлари, уларнинг фаолияти, XVIII асрдаги тасаввуф марказлари билан яқиндан танишган бўлиши керак.

Сен нечук Махтумқули ёмонлигини унутмадинг,
Гоҳи-гоҳи зодим ўлдинг, кўрранингдан қайтмадинг,
Гоҳи-гоҳи сўфий бўлдинг, ҳеч ҳаромдан тотмадинг,
Билмадим сен қайси бўлдинг, белли бир иш тутмадинг,
Не сиоҳийлик билан бўлдинг, не муллолик билан.

Шу ўринда яна бир нарсани унутмайлик: 1769 йилда Ахмашоҳ Дурроний Машҳадга юриш қилиб, Шохрух билан қудда бўлгач, яна Шохрухни ўз ўрнига ўтқазиб қайтганидан кейин, барча туркманлар билан бирга Махтумқули ҳам иложсизлик, мавҳумлик, тушқунлик гирдобидида қолади. Ўша даврдан то Ахмашоҳ Дурроний ўлганига қадар, яъни 1773 йилгача Махтумқули бутунлай тасаввуфга берилган, деб ҳисоблаш учун асосимиз бор. Биз бу ўринда унинг тасаввуф оқимида бўлган йиллари ҳақида жуда қисқа маълумот бердик. Бу деъгиздан бир томончи, ҳолос. Унинг тасаввуфий шеърлари, тасаввуфга бахшида йиллари алоҳида тадқиқотларга, бутун-бутун китобларга мавзу бўлиши мумкин. Бу туркман ёҳуд туркий адабиётининг ҳали тўла ўрганилмаган саҳифаларидир.

Ҳозирга қадар, асосан, тасаввуфнинг адабиётдаги инъикоси ҳақида ёзилган бўлса, эндиликда тасаввуфнинг инсон ва жамият тамаддуни ривожидидаги иштироки, бу оқимнинг кўпгина ҳалқларнинг руҳий тақомиллашув жараёнидаги аҳамияти, қолаверса, этнографик нуқтаи назардан тасаввуфнинг бутунлиги ҳаётимиздаги ўрни ҳақида кўлаб асарлар яратилиши лозим.

Гарчи тасаввуф ислом негизидида ривожланган бўлса-да, унинг илдиэлари исломиятдан илгариги даврларга бориб тақаллиши кўпчилиққа маълум. Унда қадимги Ҳитой, хинд, юнон фалсафасининг ҳам унсурларини кўриш мумкин. Бу заминда бир пайтлар зардуштийлик, будда, насронийлик динлари ҳам кенг тарқалганини эътиборга олсак, бу таълимот қанчалиқ олмас ва ранг-баранг тамаддуни таълимотларидан озика олганини аниқлашимиз мумкин.

Манбаларга кўра, Ҳитой ва бошқа Шарқ ўлкаларида кенг ёйилган буддийлик таълимоти ҳам дастлаб бизнинг заминимизда кулоҳ ёи бошлаган. Насронийлик ибодатхоналари эса ХI асрдан фаолият кўрсатиб келган. Демак, ушбу динлар бутун Марказий Осиё халқлари, жумладан, туркман халқининг маданиятида ҳам ўз изини қолдирган. Бу жуда қатта тажриба маънаби демакидир. Бундай тарихга жаҳондаги қамдан-қам халқлар мурасир бўлишган.

Яна Махтумқули даврита қайтайлик. 1773 йилда Ахмашоҳ оғир касаллиққа чалиниб, элик ёшдан ўтганда вафот этди. Махтумқули эса, бу пайтда қирққа тўлганди. Унинг «ажаб айём» ҳақида умидларининг энг сўнгги учқунлари Ахмашоҳнинг ўлими билан қулга айланди. У ҳаёт муаммоларига тайинли ечим топа олматгани, Ахмашоҳга, «ажаб айём»га ишонтгани учун пушаймон бўлади, ўтмишдаги хатоларини қайта сарҳисоб қилиб, афсус-наломатлар қилади:

Нодон манам, тушлим фалак тўрина,
Қанча кутдим, ажаб айём келмади.
Чидолмасман энди хижрон зўрина,
Қанча кутдим, ажаб айём келмади.

Бу пушаймонлиқларнинг кўпи Ахмашоҳ Дурроний билан боғлиқ. Эсинтизда бўлса, у сал аввалроқ:

Биз истадик улду ёрон,
Қисмат бизни этди хайрон, —

деганди. Энди эса, ҳаётининг паст-баландларини пухта ўрганиб бўлгач:

Хонга ҳамроҳ бўлма, феълинг озмаса,
Шоҳ қизини олма, Худо ёзмаса.

Ёки:
Ғариб тушсанг, албат очар айбонгини,
Дўст бўлиб яшасанг бўюк хон билан.

Ёки:
Эл ичиди шохлар, хонлар,
Заҳарли бир мора дўнди, —

дея фарёи чекарди. Демак, бу ўринда Ахмашоҳ Дурронийга ишора бор. Чунки у туркман элидан мадад олди-ю, қийин вазиятда эса унга ёрдам бермади. Шундан сўнг Махтумқули олий табақа вакилларида тамомила умидини узди. Уларнинг феълди, табиати ҳақида узил-кесил ҳулосалар чиқарди.

Махтумкули Афғонистонга борганидан, Аҳмадшоҳни мактаб шеърлар ёганидан каттик пушаймон бўлади.

Сиёсат — осмонда сузиб юрган бир булутга ўхшайди. Булутга ҳамроҳ бўлган одам охири афсусда қолади.

Кетар бўлдим йигитликда иш билан,
Хар ёна чопибман, югув бош билан.

Ёки:

Авазли англамадим, билгалара бош эгмадим,
Бу бағода кимса йўқ, мен бенаводан ғайри.

Бу сатрлар орқали балки Махтумкули «Ўғлим — Озодим» айтишувидати воқеаларни, отасининг жон қойитиб, «орзулама хонни, беқни, султонни» деган ўтритини эслатандир? Сиёсат майдони ўзини бошқалардан устун қўйишта интиладиган инсонлар билан тўла эканини Махтумкули ўз тажрибасида ўрганиб чиққанди.

«Бошқалардан ажралиб туриш» деганда, Мавлоно Жалолиддин Румий билан боғлиқ бир ривоят ёдимга тушди:

Айтишларича, муридлари пул тўплаб, Румий хазратларига бир улов олиб бермоқчи бўлишибди. От қиммат бўлгани учун битта эшак сотиб олишибди. Бирок, Хазрат Румий эшакка ҳам минмай, пиёда юраверибдилар.

— Мавлоно, эшакка минишни ўзингизга эп кўрмадингиз чоғи, — деб сўрашибди шогирдлари.

— Бунинг уч сабаби бор, — дебдилар мавлоно. — Биринчидан, Аллоҳ юрсин деб одамзодга иккита оёқ бериб қўйган. Неса ўз оёғим бўлгани холда, бошқа бир жонзотга ўз юкмини ортаман? Иккинчидан, эшакка минсам, бошқалардан бағандроқ кўринарканман. Одамлардан юкори кўриништа интилиш кибр бўлади. Мен кибрни ёмон кўраман. Учинчидан, мен эшак миниб юрсам, эшакнинг боши менинг бошимдан олдинроқ юришини кўрдим. Бу эса, мента мавкул келмади...

Махтумкули Аҳмад Дурронийдан факат ўзи, дўст-биродарларитина эмас, балки унга ишонган қанча-қанча одамлар ҳам алданганига энди шубҳа қилмас эди. Шу боис, Аҳмадшоҳ хакилати идлаоли фикрларини чуқурлаштиришни истамайди.

Келди қора бағо, элни овлагди,
Даҳан очиб, тили билан ялагди,
Вахшат ила кўрганини талади,
Узоқ кутдим, ажаб айём келмади.

Умуман, Махтумкули қирқ ёшида дунёга янгитдан қарашга, фикр-мулоҳазаларини қайта сарҳисоб қилишга киришди.

Умр — қамондан отилган ўқ экан. Бир зумда ўтиб кетаркан. Бирок бу ғавғоли замонда, келажакда уни яна қандай қунлар қутаётми? Нотинч долғали давр деңгизда чайқалиб сузаётган тикдир кемаси уни қай юртларга, қай қирғоқларга олиб кетаркин? ..

ШЕХСУЛЧАИ БУЛАШМ

Ёлғончида айланиб, олтими ёна кўл кертди,
Фонинин боқий билиб, роса елдинг-югурдинг...

1

Ота-онасиз, қариндошларсиз, дўстсиз, Менглисиз, зурриётсиз, қанотсиз қолган Махтумқули тин олиб, ўтган ҳаётига жиддий назар соғди. Умрининг йигирма йилини Аҳмадшоҳ Дурронийга умид боғлаб ўтказди. «Туркманлар Аҳмадшоҳга қоз қаратсалар, унинг атрофида жипслашсалар, ҳамжиҳатликка эришадилар, эр изидан бориб, эр бўладилар. Афғон давлатидан ибрат олиб, ўз давлатларини қура бошлайдилар, Аҳмадшоҳ кўннинчилик, қон-қардошликни қоз-хотир қилиб, ёрдам берали», деб ўйлаган Махтумқулининг орузлари сароб бўлиб чиқди. Аввало туркманларнинг ҳаммалари бир бўлиб, Афғонистонга мойиллик билдирадилар... Кейин Аҳмадшоҳ Дурроний ҳам ўз сўзида турмади.

Шундай қилиб, Махтумқули вайронгата айланган ўчоғининг бошида яқкаю ёлғиз қолавреди. Ўчоқ тикламоқчи бўлганлар қани? Ўт ёқадиганлар-чи? Ўт-ўчоқнинг атрофида қим ўтириб туринг беради? Бир маҳаллар уйим деб, юртим деб кўйрағига муштраб юрган туркманлар энди ҳар тарафга тарқаб кетаверадимми? Қучларни жамлаб, қувватини бу буюк тоғлар, бу кенг саҳроларга сиғдира олмаган туркманлар Ҳиндистон, Хўтан, Рум, Ҳалаб ва Бағдод тарафларга йўл олдилар. Хўтада хон, Бағдодда бек, Румда, Эронда шох бўла билган туркман энди ўз элнга, ўз юртига эгачиқолмас, бу нима деган гап? Қадим замонлардан бери, асрлар мобайнида бўлиниб-тарқалиб, ҳар тарафга ёйилиб, ёт элларга ўз қудратини кўрсатиб юрган асл туркман қадимги Нисода, буюк султон Санжар туллатган Марви шоҳи жаҳонда, Деҳистонда яшайверса бўлмасиди? Дарз кетган жойини тузат-да, яшайвер! Эҳтимол, туркманнинг ўзи худди шундай яратилгандир? Бир маконда яшаб, бошқа борар ери бўлмаса-да, отта мингашаверганини қандай тушуниш мумкин? Ё туркманлар ўғизхоннинг «бир жойда турма» деган насихатини ўзларига байроқ қилиб олдиларми? Буюк Юнус Эмро:

Келинг дўстлар, танишайлик,
Ишни осон қилайлик,
Севайлик, севайлайлик,
Дунё ҳеч қимга қолмас...

деб турганда, бу тарқоқлик қимга керак бўлди экан? «Қўсага қимма биттадан тола берса, соқоли бўлади» деган нақлни туркман оға унутдимми?

Ҳа, бу Ватан буюк фарзандларни етиштириб берди. Аммо, шу фурсатда унинг ўзи эгасиз қолди. Чор тарафда эса ёйлар от ўлиғи юрибди. Нима қилиш керак? Жавоб бера оладиган мард борми? Йўқ! Бунинг бошқа бир сабаблари бор!

Туркман ўзини танитганидан бери унинг атрофидагилар бўлгани парчалаш, бўлиш сиёсатини олиб бордилар. Бу жанговар ҳалқни парчаламаса, уни енгиб бўлмаслигини, агар у бирлашса, жуда катта қучга эга бўлишини билишарди. Махтумқули ана шуларга кўзи етгани учун ҳам, қуйидаги сатрларни биттанди.

Элнинг қуни бўлмаса, шохлар тахдан тушар-кетар...

Махтумқули ўз юртидан шох чиқмаганининг сабабини туркманнинг ана шу эркинлигидан, ўзбошимчалигидан деб билди. Туркманлар ажалдан кўрқиб, Азроилни сизлайитганлардан эмас. Ҳар бир туркман ўзича шох. Шундай экан, у бошқа бир шохга қандай қилиб бўйин эгсин? Туркманларнинг Аҳмадшоҳга бир овоздан бўйсунмаганларининг сабабларидан бири ҳам мана шундан!

Фаройиб ҳолиса: туркманнинг қайсерлиги, мағрурлиги унинг бирлашиб, тил бириктириб, қудрат қасб этишидан ҳам саклайди, тарқалиб, йўқ бўлиб кетишига ҳам йўл бермайдди.

Хўш, унда нима қилиш керак? Агар ана шу хислатлар, ғурур ва ифтихор туркманни йўқ бўлиб кетишдан асраган бўлса, демак бу куч халқни бахтли қилишга ҳам қодир. Бунга Махтумқули қаттиқ ишонарди. У халқ орасида «Тангри ягона, ота-она ягона, лафз ҳам битта бўлади» деган нақл бежиз тарқалмаганини икши биларди.

Фахр-ифтихор лафз ҳалол одамдигина бўлади. Махтумқули фақат бир йўл билангина мақсадга ета олишини биларди: Миллий ғурур туйғуси бора-бора қабидаларнинг, уруғларнинг бирлашишига, ягона давлат қура олишига сабаб бўлади. Махтумқули анча йиллар давомда бутун дунёнинг турли қучмоқларига тарқаб-тўғиб кетган туркийзабон қалқларни, шу жумладан туркманларни ҳам битта мақсад

йўлида бирлашиларини оруз килди, шу мақсад учун ёниб куйди.

Такдир тўфони туркманларнинг бир бўлагини Шаркий Туркистонга ташлади, уларнинг кўпчилиги уйғурлар ва салир туркманларидир. Ҳиндистонда маскан тутгандлари ҳам оз эмас. Ҳиротда, Рум дёрида ҳам кўпгина туркманлар яшайди. Ироқда, Сурияда яшаётган туркманлар ҳам Марказий Осиёни ўз Ватанлари деб билишди. Астраханга кўчиб кетган туркманлар то хануз ўз ватандошлари билан борди-келиди қилишди. Агар ана шу тарқок эл бирлашганда эди, қизилбошлар ҳам тавбасита таянган бўларди. Зўр келганда улар ҳам аслида туркий қавм эканини эслаб қолишармиди?

Махтумқули ҳам шундай ўй-хаёллarga берилиб, ўз олдидати мақсадларга эришиш йўлларини излади. Худди шу сабаб ҳам:

Аллоҳ қанот берса, Ҳиндистон учай,
Узоқ кутдим, ажаб айём келмади, —

деган сатрлар ёзилди.

Шоир бу ўринда нега Ҳиндистонни эста олди экан? Ахир у «Аллоҳ қанот берса, Румистон учай» дейиши ҳам мумкин эди-ку? Йўқ, унақа демайди. У турмуш шарт-шароити, тарихий воқеалардан келиб чиқиб, унинг натижасида юзага келадиган фикрларга эргашади. Ҳиндистон тилга олинганининг ўзига яраша кўпгина сабаблари бор. Ҳинд-туркман муносабатлари (савдо-иқтисодий, ҳарбий, маданий ва маънавий соҳалардаги алоқалар, анъана ва урф-одатлардаги муштарак жиҳатлар ва ҳоказо)нинг қадим замонлардан бери давом этиб келаётгани туркманларнинг Ҳиндистон ҳақидаги турли маълумотларга, Ҳинд заминига, унинг бой табиғатига бўлган қизиқиши — буларнинг барчаси бирлашиб, халқнинг Ҳиндистон ҳақидаги тасаввурларини шакллантирган. Бирор ёқимли овоз эшитишса — Ҳинд овозига ўхшатадиган, чиройли ранг кўришса — Ҳинд кушларини эста оладиган, бирор файзли маконга бориб қолишса — «Ҳиндистондек обод макон экан» дейдиган бўлишган. Халқнинг руҳига ўрнашган бу қаби тасаввурлар дostonларга ҳам кўчиб ўта бошлаган.

Махтумқули ана шундай миллатдошларидан далил изламоқчи, улар билан суҳбатлашмоқчи бўлади. Қолаверса, Ҳиндистон — юксак тамаддуни, буюк мутафаккирлар, олимлар, дошнингандлар, мунажжимлар юрти. Балки улар туркман халқи қачон, қандай йўл тутса, «ажаб айём» келишини башорат қила олиншар?

Муҳаммад Шох Туркман Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган пайтларда Нодиршоҳ зўрлик билан олиб қайтган «Товус тахт» ҳам, «Кўҳинур» олмоси ҳам аслида шу дёирнинг мулки эди. Шу билан бирга, Махтумқулининг саёхатга ошуфта қалби Ҳиндистонни бориб кўриш иштиёкида ёнади. Тўғрироғи, у Ҳиндистонни ва бутун дунёни кезиб чиқмоқчи эди:

Кўнгли айтар, ташт айлаб,
Олам-жаҳонни кўрсам.

Ёки:

Кўнглим истар, кесам, дунё-оламини...

Махтумқули ҳиндлар дини, марҳумларнинг жасадини ёқадиган миллат ҳақида ўқиган-эшитган бўлса ҳам, уларни ўз кўзи билан кўргиси келарди. Унинг қизиқишлари, тарчн ўзи ҳаётнинг турли зарбаларига учраса-да, худди болалик пайтидагидек ўзгармасдан қолганди.

Бу борадаги яна бир вазиятти чамалаб кўрайлик: Ҳиндистонда бошқа мамлакатларга чиқадиган йўллар кўп. Ўз халқининг етарли даражада орқада, маҳдудлик ичида қолиб қетаётганига кўзи етган Махтумқули, балки ана шу маҳдуд халқани бузиб чиқиш истагида «Ҳинд сори юзланиш» истагида бўлгандир.

Маълумки, у пайтлар узоқ сафарга отланиш учун жиддий тайёргарлик кўриш шарт бўлмаган. Махтумқули шоирлик анъаналарига кўра, янги танишган шоирларга ўз китобларини эс-даликка бериш учун шеърый кўлбёмаларини бир неча нусхада кўчириб ҳам кўйганди.

У, айни дамда, номи кенг тарқалган катта шоир эди. Исми, шеърлари тилдан-тилга ўтиб юрарди.

Исминм тушди элдан-элга,
Накш етарлар дилдан-дилга.

Махтумқулининг хаёлида Ҳиндистон янада жонланиб, тобора унга яқинлашиб борарди. Йўлга чиқаётган ҳар бир одамда бўлгани қаби Махтумқули ҳам узоқ сафар олдидан кўнглидаги отрикли нукталарни ёдга олади. Ҳеч қачон унутма олматани, сенингли Менглиси шу кунларда тез-тез ёнига тушиб, эгин хотиралар уни азоблай бошлаганди. Сабаби, Менглининг ҳам оқ юзида қинди хол бор эди-да!

Балки, Ҳиндистонда Менглини учратиб қолар? Агар у ҳаёт бўлса, қимнингдир оиласини гулдатиб юргандир? Унда Махтумқули қандай қилиб бир инсоннинг ҳасми қолишга бош

этиб, юкуниб боради? Уни кўриб қолса, ўзини тутиб тура олармикан?

Тўғриси, Махтумқули Менглини кўриб қолса, қай ахволга тушибди мумкинлигини тасаввур ҳам қилолмасди. Айрилиқнинг ёмон томони шундаки, вақт ўтгани сайин севгилинингнинг қиёфаси туманга қоришиб боравераркан.

Лекин Менглига бўлган мухаббат, ишқи шу қадар қучли эканки, ёши қирққа етиб, ундан ажралганига йигирма йилдан ошган бўлса-да, бу қучли оташ алағтаси қучайса қучайдики, пайсайдими. Менгли исмининг ўзи Махтумқули учун бир олам мўъжиза эди.

Менгли — Наврўз айёмининг эриб кетишга тайёр турган ошпоқ қоридек беғубор. Менгли — бу дараларни тумбирлатган тебба сел. Менгли — бу осмонга эришчок ташлаган қамалак. Менгли — бу жаннатнинг энг тоғли меваси. Менгли — бу оламнинг ибтидосию интиҳоси. Махтумқулининг қалбидан Менгли ана шу тахлит жой олганди. Унинг «Хиндистонда ҳаёлим» деб номланган шеърисида ҳам шундай сатрлар бор:

Менгли жонга ўт солар,
Ўти жисмимда қолар.

Махтумқулининг ёлғизлик оташида ёнаётгани аниқ. Ўлганлар-ку, ўлди-кетди, аммо тириклайин йўқолган оғаниларидан ҳам ханузгача дарак йўқ. Гоҳида акаларини эслаб, юрати эриб оқиди:

Бу қардошсиз фонийда
Нечук ўтар ахволим?

Махтумқулининг бутун фикру зикри Хиндистон тарафга оқсанида:

Кўнгли йўлга равона,
Хиндистонда ҳаёлим, —

деган сатрлар дунёга келади.

Махтумқули энди Хиндистонга отланаман деб турганида, қизилбошларнинг қатта кўшини яна туркманлар устига бос-тириб келди. Бу гал уларнинг асосий нишони Туркмансахронинг марказий шаҳарларидан бири Гургонга йўналган эди. Гарчи уруш узок вақт чўзилмаган бўлса-да, ҳар икки тарафдан қўллаб-қувватлаб берилди. Гургон теъватидиги туркманлар тил бириктириб, қизилбошларга қашатқич зарба бердилар. Ана шу жангда Эроннинг бўлажак шоҳлари Оғамуҳаммаднинг акаси, Фатҳалининг отаси Ҳасанқули ўлдирилди.

Гургон атрофидиги жанглар 1774 йилда бўлиб ўтди ва туркманларнинг ғалабаси билан тугади. Бу ғалабанинг ҳарбий нуқтаси назардан аҳамияти қатта бўлмаса-да, сиёсий ва руҳий таъсири қучли эди. Бу ғалаба туркман халқини бирдамликнинг қучини англатишга, ўз қудратига ишонишга даъват эди, туркманларда миллий ғурурни янада орттирди. Албатта, бу Махтумқулининг жўшқин ижодида ҳам таъсир қилмасдан қолмади:

Қурганим аслида билгил, бу заминнинг михилдир,
Эрур ул эркин муом, будир туркман бинноси.

Агар бу мисралардаги ғурур, ишонач ва кўтаринкиликка эътибор берилса, Махтумқулидан бошқа бирор шоир бундай шеърни ёза олмаслигига амин бўлиш мумкин.

У ана шундай кўтаринки қайфиятда Хиндистонга йўл олар экан, ўз халқининг яширин қувватига, эртаги-кечми, барибир, бирлашга олишга амин бўлди.

Йўл-йўлақай қўллаб азиз-авлиёларнинг табаруқ хоки ётган қадамжоларни зиёрат қилиб ўтди. Хусусан, ўз устозлари, халифаси Абу Саид Маноллий ва Абул-Фазл Сарахсийнинг қабрлари ёнидан ўтаётганида, ҳар бирининг бошида Қуръон тиловат қилди.

Марвада тўхтаган қарвон нафас ростлаш учун юқини туширган дамда Махтумқули Ҳожа Юсуф Ҳамалонийнинг чақалақзор ичига аранг кўриниб турган макбарасини қилириб бориб, унинг ҳақиқа фотиҳа ўқиб қайтди. Ёшгилари орасида не-не синоатларни сақлаганча суккутта толган Марви шоҳи жаҳоннинг қадимий деворлари, эски биноларнинг харобалари унинг юратига маҳзун хисларни уйғотди. Атрофдаги барча иморатлардан баланд бўлиб турган Султон Санжар макбарасига узок тикилиб турди. Шу туришида у Салжукий султонларнинг, бу шаҳарнинг бир пайтлардаги буюк шўҳратини, дунёга таралган довуғини хотирлади.

Қани ул шўҳратлар, қани ул шонлар? Ана ўша даврон бу шаҳарга яна қайтиб келармикан?

Муқаддас ислом дини бошқа жойларга қараганда бу музофотларга илгарироқ кириб келганди. Кейинчалик Умар Хайём, Ибн Синолар бу шаҳар аҳли илмидан баҳраманд бўлдилар, Наъноий бу кенгша гўзал бир масжид қурдирган эди. Бундай ибратли ишларни санаб сановига етиш қийин. Сабаби Марви шоҳи жаҳон — Буюк Ипак йўлидаги бир олтин ҳалқадай шаҳар эди. Марвини кўрмай кетган сайёҳ бир умр армонда ўтарди.

Улуғ Марви шохи жаҳон,
Вайрон бўлди, чекар фисон...
Махтумкули, очса дахон
Забондир муком кошнда.

Махтумкули «Марви шохи жаҳон» деб номланган дoston
хам ёзган.

2

У даврлар Ҳиндистонга борадиган яқин йўл Афғонистондан,
Хайбар довонидан ўтарди. Гарчи Аҳмадшоҳнинг ўлимидан сўнг
тахта унинг ўғли Темуршоҳ ўтириб, мамлакатнинг умумий кў-
риниши ўзгармаган бўлса-да, бу юртнинг шухрати Аҳмадшоҳ
Дурроний пайтидагидек эмасди.

Карвон афғон дёнри бўйлаб борад, Махтумкули ҳам хоти-
ралар юки остида ҳаётга чўмган эди. Аҳмадшоҳ Дурронийдан
алданиб қолгани, унга атаб қасидалар биттани учун, айни чоғда
каттик пушаймонлик майини сипкариб бораётган эди. Бу пушай-
мон, бу армонлар умр бўйи уни тавқиб этиши аниқ.

Хонга ҳамроҳ бўлма, февлинг озмаё,
Шоҳ кизини олма, Хўло эмаёса...

Ёки:

Махтумкули яхши кўрадди ишн,
Қиркидан сўнг жоҳил¹ бўлса одамзол...

сингари шеърлар ҳам ана шундай туйғулар маҳсули эди.

Бу сафар давомида кўрган-кечирганлари ҳақида на Мах-
тумкулининг ўзи ёзиб қолдирган, на унга тегишли бўлган манба-
лардан бирорта маълумот топилмаган.

Хар қалай, узок сафарга чиққан карвон аҳли кўндан-кўп
воқеаларнинг гувоҳи бўлгани аниқ. Махтумкули шу чоқкача
кўрматан ерларни кўрганида, айниқса, Афғонистондан, жа-
нубдати киш бўлмайдиган хўлудлардан ўтганида, тили, урф-
одаглари, қадди-қомати, киефаси, кийиниши бошқача одамлар-
ни учратганида кўнглида ҳаяжон уйғонарди. У дунёнинг янги-
ча, ҳилма-ҳил манзараларини кўраётганидан мамну эди. Бир
ялангликдан ўтиб боришаркан, «қора чодирлар»¹ деб аталди-
ган қавмини кўрди. Улар қоп-қора чодирлар тикиб, шунинг ичи-
да умргузаронлик қилишар, уларнинг бадани ҳам, кийимлари
хам қоп-қора эди. Фақат кўзининг оқи, тирноғи ва тишларидан
уларни фарқлаш мумкин эди.

¹ Жоҳил — ёш, бағоятта етмаган, ақли қуюлмаган деган маъно-
ларда.

Қора чодирларнинг бир оқсоқоли қарвондиларни чойга
чиқирди. Аммо қарвонбоши узр айтиб, йўлида давом этди. Не-
гадир қоп-қора ранглардан чўчилими, ё бошқа ерда тўхтаб тин
олишни ихтиёр этди, бу ерда дам олгиси келмади.

Шарқ мамлакатларида қарвонлар ўта эҳтиёткорлик билан
йўл босадилар. Агар қарвон аҳли бирор нарсадан салгина шубҳа
қилса ҳам, шу ерда тўхтамай ўтади. Баъзи қарвонларнинг қурул-
ланган маҳсус отлик кўрикчилари ҳам бўлади. Катта қарвонлар-
ку, ҳар доим зарурий эҳтиёт чораларини кўриб ҳаракатланиш-
лари қадимдан маълум. Йўл-чўлни, муомалани яхши биладиган
қарвонбоши қароқчи-йўлтуғсарлардан холи деб билган манзил-
ларгагина тўхтаб, хорлик чиқаришарди.

«Қарвон кўрса қароқчи қувонар» дейдилар. Қарвонлар
шамол-бўрондан, ваҳший ҳайвонлардан ҳимояланишнинг ҳам
чораларини кўриб кўядилар. Тўғри келган ерда нафас рост-
лайдиган қарвонлар кўп ҳолларда аламдан бошларига мушглаб
қолади. Эҳтиётининг қилмасанг, даладги қашкирлар тўдасига
ҳам дуч келиш ҳеч гап эмас. Қарвон кўрса, кўз олдинда қум
тўзатиб, кўз очирмайдиган, кўрқинчли сас чиқариб, шу тўс-
тўполонда туялар ва отларни кекирдатидан олдиган, қонини
сўрадиган ваҳшийлар ҳар қадамда учрайди. Уларнинг номини
қизилча бўри дейишади. Хўлмас, қарвоннинг душманлари оз
эмас. Махтумкули кўшилиб кетаётган қарвон ҳам бу хатарлар-
дан холи эмасди.

Бир овулда тунаб, эрталаб йўлга тушишганида, бир тўда
ирим-яланғоч одамлар қарвоннинг йўлини тўқисди. Уларнинг
қоя-кўзларидан талончилик нияти йўқлиги кўриниб туради. Қар-
вон аҳли уларни четлаб ўтмоқчи бўлди, аммо бу иш бермади.

— Йўк, йўк, биздан осонликча кутулиб кетолмайсиз-
лар, — дейишди улар. — Биз дўдилар (беғуж тилида бу сўзнинг
«таънада» деган маъноси ҳам бор) очимиздан ўлаётганимиз йўк-
ку? Кўшиқ тинглайсизларми — бош устига, хозир кўшиқ айтиб
берамиз. Товонимиз билан ерни тегиб рақс тушайликми, яна
бош устига! Истасангиз, қип-қизил чўғ устида сакраб томоша
кўрсатамиз. Айтинг, нима қилсак, кўнглингиз шод бўлади? Ай-
тинглар, сиз бой — биз гадолармиз, сиз буюрасиз — биз бажара-
миз. Сизлар садақа бермоқчи эмассиз, биз эса олмасак ўлаемиз.
Буйруқ беринг, қуллуққа биз шаймиз. Фақат садақа беринглар!
Аслимга беринг, қизимга, ўғлимга, жиянимга, тоғамга... Хув
ўриндан туролмайдиган отамизга ҳам савоб учун бир нима таш-
лаб кетинг. Беринг, беринг, бери-и-и-инг!

Айтишларча, дўиларнинг таомилгига кўра, улар меҳнат қилиб нон топпайдилар. Тиланиб, ялиниб, алдаб, баъзан, ҳатто, ўғирлаб олишса олишадикки, аммо белкуррак, чўкич, кетмонни кўлга олиб ишламайдилар.

Қадимда бир авлие уларга раҳм қилиб, экин экиб тирикчилик қилиши учун бугдой берибди.

— Шунн, албатта, экинлар, ҳар бир доннингиз минг бўлади. Тиланчилик балосидан қутуласиз.

Дўилар миннатдорлик билан бугдойни олиб қолишибди. Аммо, шу кечанинг ўзида бугдойни қовуришибди, эртаси куни эса уни ерга эжкан киши бўлишибди. Табиийки, бундай бугдой униб чиқмабди. Кейин эса, авлиега бориб «ана кўрдингизми, худонинг иродаси шунанга, биз ерга уруғ сепсак ҳам униб чиқмайди», дея яна ўз биланларича яшаб кетишган экан. Қарвон ана шунга ўхшаш воқеаларни кўриб, йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, Хайбар доводидан ошиб ўтди.

Мана, эртақларда, дostonларда таърифланган, Махтумқули ёшлитидан бери кўришни орзу қилган Ҳиндистон! Шарқнинг ХVIII асрдаги уч устунн: Туркистон, Румистон, Ҳиндистондан бири.

Махтумқулининг қадами етганида Ҳиндистон қай аҳволда эди? Бу пайтда Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласидан бўлган Оламтир II ҳукмронлик қиларди. Ҳиндларнинг катта қисми Англиянинг Ост-Индия компанияси исканжаси остида эди. 1770 йиллардан бошлаб Бенгалия ҳам инглизларнинг кўл остига ўтди. Улар Ҳиндистонни французлардан ҳимоя қилиш баҳонасида бу ҳудуддаги ҳукмронлигини янада мустаҳкамлашга интилдилар. XVI—XVII асрларда Ҳиндистонни туллатиб-яшнатган фаровонлик, тўқинчилик ўрнини унда-мунда очарчилик, қашшоқлик эгаллай бошлаган эди.

Ҳинд халқининг касталарга бўлиниши ҳам мамлакат тараққиётига катта тўсик бўлиб келди. Инглизлар бундан усталик билан фойдаланишди. Мустамаккачилар маҳаллий аҳолини шифатсизларча эза бошладилар. Бобурийлар даврида тўпланган, хинд халқига табиат томонидан инъом этилган, Аҳмадшоҳ Дурроний ташиб улғурмаган бойликларни энди инглизлар очқўзлик билан талай бошладилар.

Бу ҳол хинд халқининг сабр қосасини тўлдирган эди. Пичоқ бориб суякка қадалганди. Ана шундай воқеаларни, жараянларни Махтумқули ўз кўзи билан кўрди. Ҳиндларнинг мустамлакачиларнинг йўлини тўсишга, ҳатто инсофта чақиритишга

ҳам ҳақ-ҳуқуқи йўқ эди. Бу қаби камситишлар, қуллик тизимининг бўйин эгмаганлар учун кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жазолар қўлланар экан. Буларни ўз кўзи билан кўрган Махтумқулининг қай аҳволга тушганини тасаввур этиш қийин эмас.

У умри давомида кўпгина зўравонликларга гувоҳ бўлган, аммо бу қаби оммавий шифатсизликларни кўрмаганди. Инглизларнинг ўзга юртлардан келиб, бу ерда хўжайинлик қилишга интилишларини кўриб, қони қайнади. Халқнинг бундай хор-зор бўлиб яшаётганидан диги вайрон бўлди. Ҳиндистон сафари асосида қалбида жўш урган улғувор умидлари яна чилпарчин бўлганидан ўқинди. Ўша лаҳзаларда унинг хаёлидан қуйидаги сатр ўтган бўлса ажаб эмас:

Ҳиндистонни оху зор хароб айлар...

Бу сатрнинг дунёга келиши бежиз эмас. Халқнинг табиатидаги қомпоқлик, ҳалимлик, ўзганинг қалбига озор етказишдан кўра, ўз қўнглининг оғирлигига йўл бериш, ёмонлардан ўзини олиб қочиш, тирик қонзоғга озор бермаслик, чидамлилик, кечиримлилик Махтумқулининг эътиборини тортди.

Ҳиндистондаги яна бир жихат унинг диққатини жабб этди. Бу ерда хинд халқи муқаддас деб билган ситирларнинг шох тескари томонга қараб ўсаркан. Махтумқули бундан ҳам ўзинга хос маъно чиқарди. Бу «мен сени сузмоқчи эмасман», дегани эмасмикин?

Махтумқули Ҳиндистонга борганида, инглизлар ҳали Дехлига, мамлакатнинг фарбий қисмларига етиб бормаган, мусулмонлар, хусусан, туркий халқлар ҳам асосан шу ерларда истикомат қилишарди. Улар ҳам маҳаллий аҳолининг урф-одатлари, анъаналарига хийла мослашиб, ҳатто тиллари ҳам ёт лаҳжаларга мойиллашиб қолган эди.

Буни кўрган Махтумқулининг юратилгани умид шуъдалари бутунлай сўнди. Танишиб, таллашиб, қўнглига қўл солиб кўрганида, уларда туркийлик руҳи анча ўзгаргани, она Ватан, ота макон улар учун ўзгача маъно касб эга бошлаганини аниглади. Англади-ю, юраги пора-пора бўлди. «Биз булардан ёрдам олармиз, деган умид билан келсак, буларнинг ўзи қўмакка муҳтож-ку», — дея ўқинди Махтумқули.

Ватанни тарк этмоқ, тарчи бу тушунча ҳар хил сабабларга асосланиб баҳоланса-да, охир-оқибатда бу ўзликни йўқотмоқ жанинни Махтумқули яна бир бор хис қилди.

«Эшит, одам! Ўз юртингдан бошқа диёр сенга Ватан бўла олмас!»

Хар бир халқ Ватан туйғусини ўзича талкин қилади. Туркманларда «туркманчилик» деган кенг тушунча, чўнг маънони ўзида мужассам этган сўз бор. Айнан шу сўзнинг изоҳи бир нечта китобга жо бўлади. Халқ ўзини англай бошлаган дамлардан бошлаб, бу сўз ҳам бойиб, ривожланиб, кенгайиб келяпти. Бу сўзнинг тушунтириб бўлмайдиган, изоҳлаш қийин бўлган жиҳатлари ҳам бор. Бунга халқнинг ўзигагина хос коди, парол, сирӣ деб, ўзаро танишув ва тушуноқнинг энг муҳим кўроли деб қарамок жонз. Эҳтимол бу код барча инсоний туйғулардан юқорироқ турар, шу сабабли уни тўла тушуниб етишнинг имкони йўқдир? Шу боис «туркманчилик»ни тушунтириш сўзни шомолга совуриш билан баробар. Зотан, тушунтириб, сўз билан ифодаглаб бўлмайдиган тушунчалар ҳамма халқда учрайди.

Мана, Махтумқули ҳам кўрган-эшитганлари юзасидан хар қанча фикр юритмасин, туркманчилик нуқтаи назаридан ўз туйғуларига ҳамоҳанг жавоб ололмади. У ердаги туркмилар, туркманлар эндиликда хиндийлашиб кетишган эди. Озғиллик кўпчилиikka бориб кўшилгач, барбир, кўпчилик устун чиққан эди. Улардаги туркманчилик туйғуси туманга қоришиб кетганди. Албатта, улар орасида ҳам туркман халқи бирлиги учун жон қойишгандилар йўқ эмасди. Аммо шундай бўлса-да, бу ердаги туркманлар бошқа-бошқа майл-хоҳишлар билан яшабдиларди.

Махтумқули узоқ мушоҳадалардан сўнг Хиндистондаги туркманларнинг Туркменистонга, Туркменистондаги туркманларнинг эса Хиндистондаги миллатдошларига ёрдам қила олмаслигига амин бўлди.

«Туркманнинг яна бир шоҳи кесилгиди-да!» — дея ўйлади у армон билан.

Махтумқули Хиндистоннинг кўп ерларини, айниқса, кўпрок муулмонлар, туркманлар яшайдиган хулудларини тоҳ пийда, тоҳ хўкиз кўшилган араваларда, тоҳ фил устида кезиб чикди.

«Найлайин ман сафил кезиб, Хиндистоним бор менинг!»

У Хиндистоннинг ранг-баранг табиатини қизиқиш билан кузатди. Хайвонот ва наботот оламини хайрат ичди томоша қилди. Ўз танасини ерга солланиб турган шох-бўтоқлари, барглари билан беркитишга уринган дафна очоқларини бодилрларини ҳаё билан яшираётган Менглига ўхшайди. Қора қошлари ўртасига ясама хол кўйиб юрган хинд қизлари ҳам унга Менглини эслатди.

Юзларида хинди холи
Муносиб бир жонон борми?

У ҳамма жойда Менглини излади. Кул бозорларида ҳам занжирбанд қилинган Менглини қилиради. Қуриган ёғочлар устига хашак ташлаб, чайда қуриб яшяётган камбағаллар орасидан ҳам Менглини ахтарди. Тўп-тўп бўлиб кезиб юрган қашшоқ-тиллалар орасидан ҳам Менгли худди «Махтумқули-и-и!» дея чиқиб келадигандек бўлиб туюларди.

Эҳ, бечора Махтумқули! «Ошиқда онг бўлмас» деганлари шудир-да! Махтумқули сингари буюк қалб соҳибӣ ўз ихтиёри билан куллик занжирга, гадоллик ҳаёт тарзига мойил бўлармиди?! Йўқ, Махтумқули бундан кўра ўзини дарёга отишни афзал биларди.

Ҳа, бу оламда юрак деб аталмиш, тагга кирмас, қайсар бир бағло ҳам бор-да!

Хиндистоннинг ажойиб табиати, хиндларнинг то ҳануз инглизлар истибодига бош эгмай келиши Махтумқулига қаттиқ таъсир қилганди. Айниқса, баҳор пайтларда бу худуд жаннатдек яшнаб кетади. Хусусан, Декан воҳасининг тупроғи нақ олтинга баробар. Ҳақиқатдан ҳам бу замин туپроғини олтин деса бўлади. Агар чўп суқса, кўқаради. Ўрмонларда ҳали умрида дуч келмаган дарахтларни кўриб, Махтумқулининг хайрати яна ҳам ошиб борарди.

Бир дарахт бағридан худди сутта ўхшаш суюқлик оқиб тураркан. Сал тортсанг синиб кетади. Яна бир дарахтнинг шоҳиди хар бири одамнинг қалласидек келадиган медалар битаркан. Хар бирининг оғирлиги ботмонча кетади. Ўрта қисмида — мағиз ўрнида қаймоққа ўхшаган ёқимли шира бор экан. Яна бир дарахтдан мушк-анбар хиди уффуриб тураркан. Айниқса унинг шохларини оловга ташланса, шунанга хушбўй хид таратардики... Яна бир дарахтнинг шохларидан тиш қовлаш учун мисвоқ қилинарган.

Туффа маймунлар эса шохдан-шоҳта сакраб, тинимсиз чиниллашади. Албатта, ўзга юртда, ҳатто шамол ҳам бошқача эсаттандек кўринади. Бундай жаннатмонанд ўлкани кезиб, шеър ёзмай бўларканми?

Хиндига бахш этмиш ернинг яхшисини.

Исиқда фақирликдан авратини аранг беркитиб юрган гадоларни кўриб ҳам, сатрлар тизиллиб келаваради.

У хиндларнинг, айниқса, филларга бўлган ҳурматини диққат билан кузати.

Ҳиндистон шаҳарларида, қалъаларида, баланд-баланд имораатларида бўларкан, шoirнинг баҳри-дили очилди. У Деҳлида Кутбидин Элгутиш минораси («Кутб минор»)ни кўрди. Туядек харсантошлардан тикланган бу нақшинкор минора Бухородаги, Хивадаги минораларга ўхшаса-да, уларга нисбатан бир-мунча маҳобатли, саватлироқ туюлди. Бу минорага қараб Ҳиндистоннинг бекиёс куч-қудратини, ғурурини кўриш мумкиндай. Миноранинг шудожкина остида баланд, йўғон устун ўрнатилган эди. Хиндларнинг айтишича, бу устун минорадан ҳам аввалроқ тикланган экан. Уни қадим замонларда одам боласи ўз кўли билан ўрнатганлигини ақлга сиғдириш қийин. Эҳтимол, бу янада йирикроқ бошқа бир иншоотнинг ажралмас қисми бўлгандир?

Махтумқули неча асрлардан бери нурамай, қуламай келаятган бу устунга бир муддат тикилиб қолди. Бу ерда унинг қалибдан кечган туйғулар шеърга сингани аниқ. Аммо, унинг бу борадаги шеърлари ҳали топилганича йўқ.

Махтумқули баланд тепалиқдаги кўкка бўй чўзиб турган жоме масжидида бир неча марта намоз ўқиди. Бу масжид Ҳиндистондаги мусулмонларнинг энг муқаддас қадимжоларидан бири эди. Масжиднинг баланд минораларини, кенг ховлисини, ховли саҳнадаги ховузни кўриб кўзингиз қувнайди!

Бу маконда қанчадан-қанча мўъмин-мусулмонлар саждага бош кўйиб, Яратганга таваллолар қилмади экан? Уларнинг кўпчилиги эса, фақиру фуқаролар, камбағаллар бўлгани аниқ. Махтумқули уларни сингичлаб кузатарди. Ярим-яланғоч, қуёшда қорайган, куйиб-ёнган баданлар, кўзлари ёшли, бағри садпора юраклар, хилма-хил чехраю киёфалар Махтумқулининг юрагида бир умр муҳрланиб қолди (у кейинчалик бу кечинмаларини «Ўзашт айла» шеърисида ҳам акс эттирган).

Ҳиндистон турли динларнинг вакиллари аҳил яшайётган замин сифатида ҳам Махтумқулининг эътиборини тортди (турли динларнинг бир-бирига сабр-тоқатлигини, аҳиллигини биз бутунги кунда «толерантлик» тушунчаси остида англаймиз). Оташпарастлик, хиндуизм, насронийлик, ислом... Айниқса, хиндларнинг ўзлари аслаган кўйичоққа ўзлари топиниши Махтумқулига жуда ғалати туюлди. У тасаввуфга берилган йиллари Аллоҳ жамолини кўришга қанчалик иштиёқманда бўлиб юрган кезларини хотирлади. Ҳар бир бутшарастнинг уйида ўз худоси кўр тўкиб туради. Эътиқоддаги бундай тафовутлар Махтумқулини бефарқ қолди-

ролмасди. Зотан, қизикконлик унинг қонида бор. У хиндларнинг мурадларини оловда ёқишларини ҳам ўз кўзи билан кўрди. Уларнинг ақидасига кўра, агар жасадлар қуйдирилмаса, марҳумнинг руҳи озор толар эмиш.

Етмиш икки миллат кўмар ўлгини,
Сақпараст миллати лошин ёдидир.

Қизик, хиндларнинг ўлик ёқишлари рост. Аммо, улар сақпарастмикин? Итларга сиғиниш хиндларнинг табиатида учрамайди-ку? Балки, Махтумқули «сақпараст» сўзини кўчма маънода ишлатгандир? Ёки асрлар давомида кўлёмаларнинг қайта-қайта кўчирилиши, хаттотларнинг хатolari сабаб «сақпараст» деган сўз пайдо бўлиб қолдимикан? Балки ХУІІІ асрларда туркманларда маъжусийларга нисбатан «сақпараст» ифодаси қўллангандир?

Қадимги оташпарастлар, хусусан, форсларда ҳам ўлиқни кўмиш одати бўлмаган. Улар жасадни баланд миноралар устига чиқариб кўйишган. Қара-қуёунлар лошининг то суяклари қолгунча чўкиб битиришган. Агар қушлар жасадга тегишмаса, буни марҳумнинг бадбахлиги деб билганлар.

Бундай одат исломдан илгари Туркманистон ҳудудида ҳам учрагани тарихий манбаъларда ўз аксини тошган (С. Демидов маълумотлари).

Қуйидаги шеърларни ўқисангиз яна кўп нараса ойдинлашади.

Лочинсиз чўл ерда қолган маслиқман,
Мени кўрган лошлар йиғлар холимга.

Ўз юртида марҳумлар ювилдиб-покланиб, кафанга ўралиб дафн этилади. Астраханда насронийлар жасадларни ёғоч тобутта солиб кўмишади. Бу ерда эса тамомига бошқача манзара.

Шу онда Махтумқули Нодиршоҳнинг бир пайтлар динларни бирлаштириш борасида кўтариб чиққан ғоясини эслади. Фақат динлар эканми? Аслида бир халқнинг бошқа бир халққа кўшилиб, аралашиб кетиши ҳам аҳшиликка олиб келмайди. Махтумқули ҳар бир халқнинг ўз йўли, яшаш тарзи бор деб билади. Ҳар бир миллат ўз одат-анъаналарини, тилини, динини, қадриятларини, эрки ва озодлигини кўз қорачиғидек асраши лозим. Бу миллатнинг, халқнинг барқамоллигини, ўсишини таъминлайди.

Етмиш икки миллат бўлак-бўлакдир,
Бу бўлакдан қўшма ўзага бўлака.

Махтумкули Бобурийларнинг пойтахти бўлган Агра шаҳрида ҳам бўлиб, оламга машҳур Тожмахал макбарасини узоқдан томоша қилди. Унинг гўзаллиги, бетимсол эканлигига ич-ичидан ишонч ҳосил қилди.

Кун чиқиши билан аввал макбаранинг ошпоқ гўмбаазлари кўшнинг заррин нурларига чўмилади. Кейин фалакка санчилаган ошпоқ миноралар кўёш ёдусига беканади. Унинг пойида оқиб ётган муаззам Жамна дарёсининг мовий сатҳида яна бир Тожмахал сирли чайқалади.

Хиндистон уйғонмоқда. Азон саслари таралади. Кўчаларда одамларнинг шовқини эшитила бошлайди. Дўконлар олдида харидорлар кўймаланади. Йўл бўйида шифобахш гиёҳлар солинган халтачаларини тиззаси устига кўйиб ўтирган табоблар мижозларнинг йўлини пойлайди.

Бир буրчақда соқоли кўксига тушган мўйсафид ёшроқ йигитнинг чап кўлига тикилганча фол кўради. Сал нарироқда яна бир саллаги хинд най чалиб, илон ўйнатиш билан овора. Бошқа бир буրчақда яна бирови кўзбойлогичлик қилиб одамларни хайратга солади.

Кўчаларда қора терга ботиб, арава тортиб юрганларга ҳам хар қадамда дуч келиш мумкин. Йўл четидида дарахт соясида яна бир йўловчи хўкизининг устига миниб, оёқларини унинг шохлари орасидан осилтирганча, атрофга олаззрак боқаяди.

Ана, каттакон филга кўшилган оқ-яшил тусли кажавада ёшгина жувон чайқалиб боради. Филбон эса, «пўшт-пўшт»-лаб одамлар орасидан филга йўл очади.

Ярим-яланғоч, афтода йўловчилар, оёқларининг бошмалдоғига узук, тўппиғигача ҳалхол, бурига булоқи таққан қиз-жувонлар. Кулоғига сира, белга қилич тақиб олган йигитлар... Хар ким ўз ташвиши билан овора. Бу оломон, одамлар оқими ичиди Махтумкули ҳам бор. У ўзининг ошпоқ бўз яқтаги, бошида Ментли тикиб берган қалпоғи билан ҳаммадан ажраллиб туради. Ҳаммага хайратланиб қарайди. Йўловчилар эса, унга эътибор ҳам беришмайди.

Агар унга диққат билан назар солишганда эди, Тожмахал аталмиш мўъжизани ўз кўзлари билан кўрган Махтумкулининг қабини эзиб келган неча йиллик дард биров мудат чекинганини, анчадан бери эгилиб келган бўйни тикланганию кўнглига бирмунча осойиш инганини англаган бўлишарди.

Хиндистонда Махтумкулига ҳамроҳлик қилётган таниши ҳам ундаги бу ўзгаришларни сезмади. Олимларнинг тахминини-

ча, Махтумкули ўша ҳамроҳи сабаб санскрит ва урду тилларини ўрганган бўлиши ҳам мумкин.

Унинг ҳамроҳи ким эканлиги бизга ханузгача номалғум. Биз уни то хануз билмаймиз. Шоирнинг ўзи ҳам бу ҳақда ҳеч қандай маълумот қолдирмаган. Ёзиб қолдиришни истаган бўлса, нимадир бунга монелик қилган бўлиши мумкин? Шоирнинг шундай мисралари бор:

Ҳамроҳ қилдим бошларни, йўртиб-кезиб Хиндистонни.

Махтумкули ўз орузлари йўлида Хиндистон шаҳар-қишлоқларини кезаркан, кўллаб инсонлар билан ҳамсуҳбат бўлди. Айниқса, хинд мунажжимлари билан қилган баҳсу мунозаралари унинг хотирасида ўчмас из қолдирди.

Бобурийзода ҳукмдор Акбаршохнинг бош вазири Байрамхоннинг, асли туркийларга мансуб бўлган шоир Мирзо Ғолибнинг ажодлари билан суҳбатлар қилди, ўша даврдати хинд адабий муҳити вакилларининг даврасида бўлди. Уларнинг ижоди билан танишди, уларни ўз ашъорларидан баҳраманд этди.

Махтумкулининг эътиборини бу ердаги туркманларда туркманчилик анъаналари сақланиб қолганикин, улар туркманларнинг муштарак ҳаёти ҳақида ўйлашадими, туркманни бахтли қилиш учун, ғафлатдан уйғотиш учун ҳаракат қила олишадими, деган саволлар ҳам банд этганди, Махтумкули бу борда қайта-қайта салбий хулосага келди. Бу чин ҳақиқат эди. Ҳақиқатнинг юзига эса тик қараш лозим. Мана, миллатни миллатга қўшиб юборишнинг оғир оқибати!

Етмиш икки миллат бўлак-бўлакдир,

Бу бўлакдан кўшма ўзага бўлакка.

Махтумкули Хиндистонда узоқ вақт бўлди, кўп сонли элатларнинг ҳаётини ўрганди.

Найлайин ман сафил кезиб, Хиндистоним бор менинг.

Бу юртдан қайтганидан кейин ҳам Хинд юртининг киёфаси унинг тасаввурида шўълаганиб турди. Махтумкулининг бу ўлка туркманларидан кутган умиди ўзини оқламаган бўлса-да, пучта чиққан орузлар Хиндистон таассуротларига соя сололмади. У кейинчалик Хиндистонга яна қайтадан сафар қилишни дилга тутди.

Тахмин қилиб кўрамиз: Махтумкули илк матбуот нашрлари ҳақида ҳам Хинд мулкда тасаввур ҳосил қилган бўлса, ажабмас. Чунки, нашр этила бошланган «Бенгал газет» ўша замонларда Шарқдаги дастлабки босма ахборот воситаларидан эди.

Поирнинг хозирга қадар босилган шерларида, ўттизга яқин жойда Хиндистон, хинд сўзлари тилга олинади.

3

Махтумқули Хиндистондан чиққач, Чин-Мочин, Туркистон, Хуған тарафларга сафар қилди.

Туркистондур ҳаёлим,
Очтил, Тангрим, сен йўлим.

Хиндистон табиати, бу юртнинг очикқўнғил одамлари, гўзал иншоотлари шоир қалбига чуқур кириб боргани сайин, ўзининг жондан азиз юрти — эгасиз, тарқок туркман диёри шунчалик шўр-даланиб, соғинтира бошлади. Шундай лаҳзаларда овулда қолган келинбойси, синглиси Зубайда кўз олдига келарди. Хиндистонда ҳам дарати чиқмаган, аммо ҳар қадамда хинд холли кизларни кўрганида, юрагидagi оловга ёр сепилдиган Менглихонни айни лаҳзаларда қанчалик соғинганини ҳис қиларди. Махтумқули Менгли билан яшаган йилларни тез-тез ёдга оларди, эслатгани сари бағридagi яралар янада кўпроқ зирқирарди. Бунинг устига, туғишган акалари Абдулла билан Мухаммадсафонинг доғу хасратини айтинг! Жигарбандларининг йўлига кўз тикиб, армон билан дунёдан ўтган падари бузруквори-чи? Ҳали-ҳануз қабрида тинч ёта олмаётгандир? Унинг барча қавм-қариндошларини бир жойга тўпласа, битта қатта қарвон бўларди. Энди бу қарвондан санокли одамларгина қолди. Ҳар бир туркман ўзидан ўғил қолишини, уйининг чироғи ҳамisha ёник бўлишини истайди. Аммо, унинг умид чироғи сўниб бормоқда.

Эр йилгида ўғил йўқдир,
Ўчоқ йитиб, қорт илрайди.

Махтумқули ўз юртини қанчалик соғинмасин, Хиндистондан тўғри ватанига қайтмади. Чин-Мочин, Туркистон тарафларига яқин келгани, кирмасдан ўтса, дилда армон бўлиб қоларди. Бу ўлкалар ҳам худди Хиндистон сингари тилларда дoston эди. Бу заминда қадимий хунарандчилик, ипакчилик азалдан тараққий этгани ҳам шоирнинг эътиборини тортганди. Қадимий туркманларнинг бир қисми, хусусан, салир элати шу томонларда истикомат қилар, Махтумқули ҳам бу ердagi ўз миллатдошларини кўрмасдан ўтолмасди. Туркман тарихининг ҳали тўла ўранилмаган саҳифаларидан бири бўлган Отаниёзхон ҳаёт

йўлини ўраниш ҳам Махтумқулини шу сафарга ундаган бўлса, эҳтимол. Ким билсин, бунга биз кўзда тутмаган, биз билмаган иш қанчадан-қанча сабаблар бор бўлиши мумкин.

Табиийки, Махтумқулининг асосий мақсади — кўҳна дардларига дармон топиш, сарҳадларни бирлаштириш эмас, қалбларнинг тафаккурда, сўзда ва амалда бирлашуви эди. Хиндистонда ўз кўзи билан кўрганлари унинг дин борасидagi қарашларига қам қатта таъсир кўрсатди. Динларнинг турли-туман кўриниши унинг тасаввурида бир зерилиш пайдо қилганди. Барибир, кўз билан кўриш бошқача экан.

Китоб очиб, анча динга дуч бўлиб,
Ислом қайси, Куръон қайси, билмадим.

Бутпарастлар бутдан олса муродин,
Ҳақдан сўрган хожатини олмасми?

Бу — шоирнинг ўзига-ўзи берган саволлари эди.

Мана, Махтумқули туруфа ўй-хаёллар билан янги бир мамлакатга — Чин мулкига кириб борди. Бу юртнинг ҳам табиати, ман-дарлари гўзал экан-у, аммо булар Махтумқулини Хиндистонча-лик ўзига мафтун этолмади. Одамларнинг қалта бўйлари, қисик кўзларига тез кўникиб кетолмади. Хиндистонда форс, туркий ва урду тилларида гаплашишар, бу тилларни Махтумқули яқин биларди. Аммо хитойликларнинг тилини тушуниш жуда қийин, ёзувлари янада мураккаб экан. Ҳар қалай, уйғурлар Махтумқулининг жонига оро киришди. Улар хитойча гаплашишнинг ҳадисини олишган экан.

Махтумқули бутпарастларнинг роҳиблари билан ҳамсухбат бўлди. Улар пчидан мунажжимларини топиб, ўз халқининг то-мондан фол очишни сўради. Улар бу халқ келажати ҳали анча ниқт қоронғилигига қолишини айтишди.

Махтумқули уларга ишонди. Ишонмаслигининг иложи ҳам йўқ эди. У соҳблари тап-тақир қилиб қирилган роҳибларнинг нималарга қодирлигини ўз кўзи билан кўрди. Уларнинг бири чорлана қуриб ўтирганча, аллақандай афсусларни ўқиб, ердан одам бўйи баландликка кўтарилиб, яна қайтиб тушди. Яна бири бошмалдоғи билан кўрсаткич бармоқ суяклари орасидан нишча сих ўтказди, бир томчи ҳам қон чиқмади. Яна бири иса, Махтумқули билан ёнма-ён ўтирган ҳолда, бирдан йўқолиб қолди. Бироз ўтиб, яна ўз жойида пайдо бўлди. У бошқаларга кўринмаслик илмини пухта эгаллаб олган роҳиб экан.

Мавлӯм бўлишча, бу даражага етиш учун узок йиллар тинимсиз машқ қилиш, комилликка эришиш, ёлғизликка кўникиш керак бўларкан. Ҳа, одам тинимсиз машқ қилаверса, жуда кўп нарсаларга эриша олади-да. Тасаввуфда ҳам шундай ҳолатлар учрайди.

Махтумқули яна бир юртга кириб борди. Бу ерда кўпхотинлик эмас, балки кўпёрлик анъанаси мавжуд экан. Масалан, оилда катта ака бир аёлга ўйланса, унинг укалари ҳам улғайиб шу аёлга ўйланиши мумкин экан. Яна қизлар ўз ошпақларидан ҳалқа олиб, бўйнига тақиб юрадиган бир тоифа бор экан. Қизнинг бўйнидаги ҳалқа қанча кўп бўлса — бу унга ўйланоқчи бўлган талаботларнинг кўлигидан дарак бераркан.

Базми бир тоифаларда эса, уй ағаси меҳмоннинг иззати учун бир оқшом аёлини унинг ёнига қирғитиши таомил саналаркан.

Махтумқули, шунингдек, бу тарафларда ҳам вафот этган яқинларининг жасадини бир тепаликка ташлаб келиш одати борлигини кўрди. «Ўлгандан сўнг одамзод учун алоҳида қабристоннинг нима кераги бор, дунё шундоқ ҳам бошдан-оёқ қабрлардан иборат-ку?» дейишди бу қавм вақиллари.

Шу лаҳзаларда Махтумқулининг ҳаёлидан ушбу мисралар ўтган бўлса ажабмас:

Одам ўғли қаримаса, ўлмаса,
Қарич ер тоңилмас экин экомка.

Эҳтимол шу атрофлардаги уйғурлардан бири Махтумқулига ҳамроҳ бўлган, йўл кўрсатган, таржимонлик қилган бўлиши мумкин. Махтумқули бу мамлакатда Ҳиндистондгидек узок ушлиниб қолмади. У, асосан, туркманларнинг салир қабиласи яшайдиган манзилга йўл олди. Салир боёбо, Салир Қозон сингари ботир, довжорак қаҳрамонларнинг наслидан бўлган салирлар (айрим манбаларда сонор, салар деб ҳам юритилади) туркман ҳалқининг шаклланишга катта ҳисса қўшган, дунёнинг турли минтақаларига бўлиниб кетган эди.

Чин-Мочинда тахтин қурган,
Эрону Афғонни сўрган,
Ҳиндистон, Ҳўтанга борган
Отаниёҳон қўринур.

Шундан сўнг Отаниёҳоннинг бу ерга келиб-кетганининг яхши жиҳатларини қилира бошлади. У оқоқоллар билан, хонлар, бекалар билан бир дастурхондан нон-туз еб, уларнинг

кўнглига кўл солиб кўрди, гап орасида ўзининг ҳам бу ерларга нима сабабдан келганини қистириб ўтди. Асосан, бу ерда қадимий туркманчилик анъаналарига қандай амал қилинаётганини аниқдан кузатди. У туркманчиликни доимо туркманнинг юрати деб биларди. Азалӣ урф-одатларига амал қилмай қўйган туркманни эса туркман деб ҳисобламасди.

Махтумқули бу ерда кўнгли оруз қилган манзараларга дуч келмагани учун юрати зирқиради. Туркман дарахти яна бир бўтоғидан мосуво бўлганини аниқлади. Бу ердаги салирлар ўзларини яшаган ўлканигина ватан деб билар, бошқа юртда ҳам туркманлар борлигини ҳаёлларига ҳам келтиришмасди.

Махтумқулининг ҳаёлида эса, яна ўша фикрлар такроран чарх уради:

Етмиш икки миллат бўлак-бўлакдир,
Бу бўлакдан кўшма ўзга бўлакка.

Салирларнинг оқмон ва қорамон қабилалари VIII—XI асрларда (хитойлик салир профессори Юнубейнинг фикрича эса, XIV асрда) номатўғим сабабларга кўра Марказий Осиёдан кўчишади. Ҳар тўданинг қарвонлари қай тарафга бурилса, ўша ёққа йўл оладилар. Шу тарика оқмонлар Хитой томонга, қорамонлар Балх ва Марв тарафларга йўл оладилар. Фикримизча, Жалолиддин Румийнинг ота-боболари ҳам айнан қорамон тўлига мансуб бўлсалар керак. Улар Балхдан ҳозирги Туркия тунроқларида борганларида, салирлар зич яшайдиган Лоранда ик қўнға худудларида маскан туттишган. 1277 йилда илк бор турк тилини расмий тил дея эълон қилган Султон Меҳмет ҳам қорамон ўғли эди.

Махтумқули ҳар қанча қайғу-ҳасратга дуч келиб, туғилган макони эсита тушиб, юрати эзилса-да, ўзини маҳкам тутди. Туғилуларга эрк бермади.

Унинг яна бир улуғ максоди Ҳожа Аҳмад Йассаийнинг қабрини зиёрат қилиб, унинг руҳи покига атаб Қуръон тилоини қилиш эди. Махтумқули тасаввуфий турмуш тарзига, дарвишлар, сўфийлар ҳаётига ҳамisha қизиқиб келганди. Йассаий ик Боқирғоний Махтумқулининг назарида энг еук шахслардан эдилар. У яна ўзининг тасаввуфга берилган дамларини эслади. Бу икки шахс билан боғлиқ сатрлар Махтумқулининг юрагидан сизиб чиқарди.

Туркистон неча асрлардан бери тасаввуф илми марказларидан бўлиб келмоқда. Аҳмад Йассаий эса бу мактабнинг энг

буюк устуни эди. У ушбу заминда ясаавия тариқатига асос солган. Халқ орасида «Мадинада Мухаммад, Туркистонда Хожа Ахмад» иборасининг кенг тарқалиши ҳам бу улугъ бобомизининг эл аро юксак мавқе касб этганидан далолат беради.

Буюк сўфийлар, мутасаввифлар Ахмад Ясавийнинг каторида бўлишни ўзларига бахт деб билишган. Шу боис одамлар Ясси шаҳри томон оқиб кела бошлашган. Улар ичида Сулаймон Бокирғоний ҳам бор эди.

Борди қари Бокирғон,
Шул Туркистона сари, —

дестан эди Махтумкули бир шеърида. Шoirнинг «Хайронда-дур, хайронда» радийли шеърида ҳам бу улугъ зотнинг номлари тилга олинади.

Берди унга Ҳак раҳмат,
Нури тажаллий, қудрат,
Хирқа кийган Хожа Ахмад
Сайрамдадур, Сайрамда!

Махтумкули ёшлитидан Хожа Ахмад Ясавий хикматларини қайта-қайта ўқиб келарди. Яссига келаркан, ўша дамларни, мадрасатги сабоқдошларини, тавжум хужраларни ёдга олади. Ниҳоят, Яссига ҳам етиб келди. У ўзининг маънавий устозининг мухташам макбарасига кўзи тушиши билан ўлкаси тўлиб, йиғлаб юборди. Макбарага олиб келувчи ўйим-чуқур йўлларни отда, эшакда, туяда, фойтунда ўтиб келаётган зиёратчилар орасида пийдалар ҳам кўпчиликлари ташкил этарди. Оёқяланг, йиртик-ямок кийим кийган, етим улоқ қаби бўғлаб келаётган соч-соқоллари ўсиб кетган, нолаю афғон чекиб, кўзларидан шашкатор ёш тўкиб келаётган одамларни кўрди.

Йўл азобидан эзилган, ёрилиб тилим-тилим бўлган бу оёқлар шу пайтгача не-не манзил-мақонларни ошиб ўтмади, қанча-қанча денгизу дарёларни кечмади экан? Бу одамлар ҳар қадамида, ҳар нафасида буюк пир Ахмад Ясавий номини зикр этиб келишарди.

Махтумкули дарвишсифат, қаландарнамо одамларга ҳам аччиш, ҳам алланечук ҳавас билан боқди. Уларга кўпилиб кета олмастлигини ўйлаб, кўнгли ўксиди. Чунки, унинг дарди дарвиш, қаландарларникига қараганда ҳам оғир, унинг юрати Ватан дарди, юртдошлари қайғуси ила лиммо-лим тўла. Бу қайғу-аламлар бир умр уни тарқ этмаслиги ҳам аниқ эди.

Элу юрт ғамида ошқ бўлганинг
Дунё учун юратида ғам бўлмас.

Махтумкули ўз элидан айро яшомаслигини яхши биларди. У ет элларга, узок ўлкаларга аслида ўз элига янада яқинроқ бўлиш учун кетмадилми?

Ўзал юртим, сен деб дунё кезарман.

Махтумкулига умид ва ишонч бахш этган, ҳар қандай тушқуликка тушса-да, кетаётган йўлидан орта қайтармай, олға босиши учун ғайрат-шижоат бағишлаган қуч — унинг ўз халқига бўлган меҳри, ўз элининг қудратига, имкониятларига нисбатан самимий ишончи эди. Махтумкули учун энг қатта бахт — туркман халқининг иқболи, порлоқ келажати эди.

Мана, ҳозир ҳам у Хожа Ахмад Ясавий макбараси устида тикланган мухташам иморатни олисдан кўриб, кўнглида минг бир хил туйғу жўш уриб бораркан, Ясавий бобомизининг эл орасида эришган обрў-эътиборига, сўфийлик ва шoirлик иктидорида чин дилдан ҳавас қиларди.

Падари бузруқвори мулла Давлатмамат ҳам Ахмад Ясавий даҳоси, унинг валийлик рутбаси олдиди бир умр бош этиб яшганини эслади. Уларга насиб этган юксак мартабага ўзини ҳам эриштиришини Аллоҳдан илтижо қилиб сўради.

Ясавий макбарасининг яшил тумбази узокдан куёш нуридан ярақлаб, илоҳий шувъла сочаётгандай бўлиди, макбарага қараб, юрати қалқиб кетди.

Макбара биносининг ичига ҳам қадам қўйди. Мана, ўша поғруғи тилларда дoston бўлган қирқ қулукли дошқозон (Ҳозирги ўлчовда бу қозоннинг оғирлиги икки тонна).

Буюк аллома қабри устидаги бу муаззам иншоотни Соҳибқирон Амир Темур қурдирган экан. Ахмад Ясавий ҳақидаги ривоятларнинг бирида айтилишича, бобомиз — ўз қабирига оёғи билан қирган ягона шахс ҳисобланаркан.

Манбаларнинг тўвоҳлик беришича, ул зот Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан узокроқ яшашни истамай, олтишш уч ёшдан сўнг ер остига кириб кетганлар. Ер остида қанча вақт умр кечиргани аниқ маълум эмас. Айрим ривоятларда 120, бошқаларида эса, 128 йилгача ер остида ҳаёт кечирганлари айтилади.

Балки, бу шунчаки рамзий бир ҳаракат бўлиши ҳам мумкин. Аммо, ул зотнинг Ҳазрати Пайғамбаримизга бўлган ихлоси ана шундай юқори бўлганлиги шубҳасиз.

Ясавий ҳазратлари бу дунёи дунда ҳеч бир инсон етиши олмаган обрӯ-эътиборга, мартабага эришган, дунёнинг султонун саркардалари, шох ва акобирлари ул зотнинг оёқлари остига олтин-кумушларни келтириб тўкканлар. Мана шундай ҳалсиз-хисобсиз бойликка, мартабаю обрӯ-эътиборга қарамасдан тириклик чоғидек ўзлагини ихтиёр этган зот — Ясавий ҳазратларидир.

Махтумқули аини дамда худди ёшликдаги дўстининг қабри бошига борган чоғларидатидек ҳазин ҳислар қуршовида қолганди. Бир пайтлар отаси ҳам Ҳожа Аҳмад Ясавий ҳикматларини ўқиб, унинг ҳаёт йўли ва қароматлари ҳақида ҳикоя қилиб берарди.

Ё икким эгаси Аҳмад Ясавий,
Менинг соҳибжамолимни кўрдингми?

Махтумқули аини дамда улғў устознинг оёғи теккан туپроққа пешонасини босаётгани учун ҳам шўқр қилди. Қалбидати рабобиний хис-туйғулар жўшиб, тўлқинланиб, кўзларидан қайноқ кўз ёшлари дарё бўлиб оқди.

Шоир энтикди, тўлқинланди, йиғлади. Ўз ҳолига ўзи хайрон қолди. Ё раб, бу нимаси бўлди-а? Инон-ихтиёри кўлдан кетиб, кексалик яқинлашётганидан дараккинми?

Махтумқули кейинчалик ҳам бу лаҳзаларни кўп эслади, ул зотнинг ҳикматларини тез-тез эсга олиб турди:

Чеканамиз қайғу-ҳасрат,
Бу не ҳолис, бу не уммат?
Туркистонда Ҳожа Аҳмад,
Унинг номи йитиб бормиш.

Махтумқули вақти-вақти билан ён-атрофига бўйланиб қарарди. Дарвишларнинг Ясавийга бўлган садоқати, ихлоси уларнинг кўзларидида яққол акс этарди. Улар ўзини унутиб, манлайини тошга уриб, ерларда судрала-судрала, тиззаларини яра қилиб Яратганга ёлворинарди, буларнинг оху нолабери олдида Махтумқулининг Ясавийга нисбатан ихлоси, мухаббати аранмасдек туюлиб кетди.

Ана, уларнинг оху зори дунёни тутиб кетмоқда. Худди бу дунёда Ясавий ва унга вафодор дарвишлардан бошқа ҳеч ким йўқдек.

Аллоҳу-у Аллоҳ! Аллоҳу-у-у Аллоҳ!

Бу дарвишлар турли эллардан, турли юртлардан келганига шубҳа йўқ. Демак, Ясавий дунёнинг кўп миллатларига таъсир

эта олган. У бутун инсониятни эзгуликка, иймон-эътиқодга, покликка даъват этган. У фақат бир халқ учунгина ижод этгани йўқ, у бутун инсониятга тегишли!

Аслида бундай улғулар бутун бани башар манфаатини кўзда тутгандлар. Хўш, унда нега Махтумқули ўз устозлари, салфларининг йўлидан бормай, фақат ўз эли, туркман халқи учун жон қойтмоқда?

Бу савол Махтумқулини узок муддат ўйлантириб келди. Кўлдан-кўп мулоҳазалардан, гўмонлардан, иккиланишлардан сўнг аниқ бир хулосага келди: ўта халқларга бахт-саодат, фарононлик тилаш ҳам — бу ўз халқингга бахт, тўқинлик, ободончилик тилаш дегани экан. Шоир одам «халқим» деб нола чекса, бу бутун инсониятнинг бахт-саодати йўлидаги илтижолари экан. Ўзи туркман халқи учун жон чекиб, туркманни бир ўчоқ теваригида бирлаштирмоқ — пиروвардда турк дунёсини, қолаверса, бутун олам аҳлини ҳамжихатликка чорлаш орузи эканини Махтумқули аллақачон тушуниб етганди.

Отаси мулла Давлатмамат ҳам шу фикрда эди. Махтумқулининг ушбу мисралари ҳам ана шу фикрнинг мантикий давомидир:

Туркийлар бегласа бир ерга белни,
Куритар Кулзумни, дарёйи Нилни.

Халқ деган аниқ тушунча умумхалқ аталмиш мавҳум атамадан кўра ишончли ва таъсирли эканини Махтумқули яхши биларди. Қолаверса, у тарқаб бораётган халқига «туркманам!» дея хитоб этса-да, бу хайкирик халқни бирлаштириш, унинг миллий курулини юксалтиришга ҳозирча ожизлик қиларди.

Махтумқули умминсоний максадларга миллий қарашлар ҳам қўшиб, уйғунлаштириш лозим деган хулосага келган эди. У кирк йиллик умри давомида ёзган шеърларидан лаззат олди, аммо кўнглида ўз элига хизмат қилгиси, унинг мушкуллини осон этгиси, уни нузли манзиллар томон бошлагиси келарди.

Ҳозирча эса у қай бир эшикка бормасин, уларнинг кўпчилигини ё ёшиқ, ё эгасиз кўрди. Шу боис, Махтумқули баъзан чор атрофдан бостириб келаётган ғам лашқаридан қочингга ҳам жой тоғолмай қоларди. Ана шундай кезларда Мениннинг қадри билгинарди. Қанийди, ҳозир у ёнида бўлса? Мард йититлар жангга кириб, ярадор бўлиб чиққанида, ҳар бири ўз қалбининг соҳибасидан дармон топади. Махтумқули-чи, бу жанг асоратларидан қандай халос бўлади?

Сенинг малхаминг йўқ, эй Махтумқули,
Сенинг дармонинг ҳам дардиндан баттар.

Менгли — унинг кўнгли касридаги малика эди. У кетгач, қалби вайронга айланди, ҳувилаб қолди. Бир пайтлар ортида Човдур сингари суянган тоғи бор эди. Энди дўстсиз қолди. Хар доим қаватида турадиган қариндош-уруғлари бор эди. Хешу та-борсиз қолди.

У хозир шунчалар ёлғизки, ҳатто сояси ҳам ундан қочаётган-га ўхшарди.

Мана сента ёлғизлик макони!
Бу оламда беғам одам борми?

Махтумқули Ясси шаҳрида юрганида кўйлаб дарвишлар, кек-са қаландарлар, шу атрофнинг оқилу донолари билан ҳамсухбат бўлди. Қозок ва ўзбек биродарлимининг турмуш тарзи билан яқиндан танишди.

Қозок эчки сўяр, кўч, ситир олмас,
Макони бўлармиш кўчлар ичинда.

Махтумқулининг кўзларига теран боққан, унинг бошига туш-тан ташвишлардан воқиф бўлган одамлар унинг олдий жаҳон-ташта эмаслигини яхши хис қилишарди. Хис қилгач эса, у билан яқинроқ танишишга интилишарди. Кейин ўша суҳбатларда шoirнинг шеърлари янгради, саводли кишилар бу шеърларни кўйриб олишарди. Баъзилар ижодидати ўз қораламаларини Махтумқулига қолдириб кетишарди.

Махтумқули бу шеърларга ҳудди жангта кирган аскар қаби ёҳуд нам тушроққа ташланган уруғ қаби қаради, уларнинг аскар қаби ғалаба қозонишга ёки тўқ уруғдек ҳосил беришга ишонар-ди. Кўнглидаги ана шу яширин ишонч — унинг ягона ёрдамчи-си, тутанмас илҳом чашмаси эди.

4

Махтумқули ўз ватани томон йўлга тушганида, яна овулидаги воқеаларни, Менглини, дўстларини, тирик қолган қариндош-ларини бирма-бир ёдга олди. Юрагини соғинч олови қамраб олди. Ахир, уларни сира унутмаган эди.

Махтумқули қайси юрт, қайси шаҳарга бориб, қул бозор-ларини айлантиганида, Менгли ва акаларини сўраб-суриштир-ганида, умиди тўлганганида, унинг юрагида яна илгинж уйғо-нарди.

У йўл-йўлакай Самарқанд, Бухоро, Хиванинг осмонўпар ми-норалари, макбаралари, зиёратгоҳлари ёнидан ўтаркан, марҳум-лар ҳақига дуойи фотиҳа қилиб борди. Айниқса, Бухоро ва Хива унинг ёшлик давларини ёдга солди. Хивадати Шерозихон мадрасасида кечган йилларини миннатдорлик билан эсладди.

Хар дам унутмасман олтин эштинг,
Кетар бўлдим, хуш қол, тўзал «Шерозин»!

Бу сатрларни сиз ҳам эсладингиз.

Бухоро ва Хивада жуذا катта қул бозорлари бўлган. Мах-тумқули бу бозорларни юрак ховучлаб айланди. Борди-ю, кўлига кишан солинган, кийимлари тўзиб кетган, бошини қуйи солиб ўтирган афтодаҳол Менглини кўриб қолса, не аҳволга тушаркин?

Йўқ, бундай кўргилик Махтумқулига насиб этмади. Бирок, бу бозорларда эл-юртидан, эркидан айро тушиб, ўта ўлкаларга жория қилиб келтирилган, Менглига ўхшаш ўнлаб бахтиқаро заифларни кўрди. Уларни кўриб, юрати тилка-пора бўлди. Инсон тақдири бу қадар фожиаларга бой эканини ўйлаб, ич-тиндан ғазаби тошиб кетди. Қанийди, кўлидан келса-ю, ўз ҳаёти бошқалар учун шунчаки фойда манбаига айланган инсонларни битта қўймасдан озод қилиб юборса. Қолки битта-иккита қулни озод этиш билан бу машъум савдо тутаб қолса? Бу бозор юз йил-дирки, тўлмайди, бўшаб ҳам қолмайди.

Махтумқули ўзини шу қуллар ўрнига қўйиб кўрди. Хаёли узок-узокларга қочди. Хайхот, қулларнинг устида қамчи ўйна-тиб, муртини ялаб харидор чорлаётган қулфурӯшлар ҳам, шу бе-чоралардан бирини сотиб олиш учун ҳамён очётган хожалар ҳам инсон-ку, ахир? Хар қалай, улар ўзларини инсон, инсонларнинг энг буюғи деб билишарди. Улар инсоннинг инсон устидан эғаллик қилмасдан яшай олишга ишонишмайди. Аслида оёқ-қўлларига анжир солинган бу шўрликларни ҳам она дунёга келтиргани, уларнинг ҳам ола-сингиллари, ака-укалари, яқинлари, қалби, ўз эҳтиёжлари борлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўришмайди. Қачонлар-дир булар ҳам озод эдилар, ўз оилалари, уйлари, рўзгорлари бор эди. Мана энди ўз тақдирларини ўзлари сингари ожиз бандаларга тошириб, уларнинг қўлларига мўлтираб туришибди. Э воҳ, қул-лар йиғласалар — хожалар қуладилар, қуллар салгина жиммай-са — эгалари шубҳага тушиб, уларни кийноққа соладилар. Банди ҳам, хожаси ҳам Аллоҳ дейди. Қани бунда адолат? Наҳотки бу эолимларнинг зулми-ю, бечора қуллар чекаётган жабру-жафо ҳам қолди Аллоҳнинг иродаси бўлса?

Азатдан туркман халкида кул саклаш, кул савдоси унча ривожланмаган. Бир ҳисобдан шуниси ҳам дуруст. Бу ибтидоий одат қадим замонларда кенг тарқалиб, инсон ор-номуси, шавъига нисбатан ҳақорат сифатида яшаб келётганини баъзи ёшлар суҳбатидан, зехнли уламоларнинг асарларидан билиб оламди.

Аслида бу халқнинг кинини, наслини, хозирги тил билан айтганда, миллат генотипинини тоза, соф саклаш билан боғлиқ ҳаракат эди. Кул-чўрилар ҳам, асосан, Эрон томондан келтирилди, бироқ халқ ўз кинини бошқа қонга қўшишни эппилмасди. Айниқса, жорий масаласида одамлар жулда эҳтиёткор бўлишган. Босқинчилик ҳужумлари пайтида олиб келинганларини ҳам иложи борица тезроқ бошқа элларга сотиб, қутулиш пайида бўлишарди. Уйда ёшгина жория хизмат қилиб юрса, уйдаги бўз йигитларнинг тарбияси бузилиши, ҳасили бўлиниши, фикри айниниши мумкинлигидан ҳавотирланишган. Ким жорияга қўл теккизса, унга уйланиши шарт бўлган. «Қўл чўздингми, эгалик қил» деган нақл ҳам шу мақсадда айтилган.

Бу жихатдан «кон» сўзи аслик, тарбиялилик, хайрихоҳлик тушунчалари билан боғлиқ бўлган. «Кониға тортибди», «Кон билан кирган, жон билан чиқар», «Қиз онасига тортади, ўғил отасига», «Қайнатса қони қўшилмайди» сингари нақл ва иборалар ҳам бежиз айтилмаган. Одамзоднинг насл-насаби масаласини ку, бир четга қўя турайлик, туркман эли азатдан бедов отлар етиштиришда ҳам бу масалага жиддий қараган. Жонивор конининг тозаллиги энг учқур, қучли отларни етиштиришда ҳам муҳим эди.

Махтумқули ўз элининг улуғларини яхши билар, уларда халқ даҳосининг теран тафаккури яширин эканини ич-ичидан тан оларди.

Азатдан шарқ халқларида «мард» ва «номард» деган тушунчалар бўлган. Тарбияли, инсофли, ҳаромдан парҳез қиладиган, ҳалол иш тутадиган, ожизга раҳм қиладиган, золимнинг жаъсонини берадиган одамларга нисбатан «мард» сўзи ишлатилган. Номард эса, унинг акси.

Махтумқули ўз ажлодларининг ғоялари, урф-одатларида ҳам кон софлигига интилишни кўради. Номард мард одамдан дунёга келмаслигига юракдан ишонади. Бу нима, фатализм эмасми? Таълим-тарбиянинг аҳамиятини бутунлай инкор этиш эмасми? Отаси ўғри бўлса, ўғли ҳам ҳар қанча тарбия берма, ўғри бўлиб етишаркан-да?

Ибрат, намуна — қучли восита. Айтилган маслаҳат ҳар қанча ақли бўлмасин, айтадиган, кўрсатадиган ибратнинг намуна олғулик бўлмаса, ёмонлик енгилди. Мана, халқ ақл-идроки ана шундай жихатларни, шарт-шароитни ҳисобга олган ҳолда юзата келадилар, юксатадилар. Бу борада ҳаётдан жулда қўп мисол келтириш мумкин. Ген масаласида то хануз ечимини топмаган жумбоқларнинг қўлиги ҳам шундан.

Хивадиги ўзбеклар, қорақалпоқлар, туркманлар — Махтумқулининг узок қариндошлари уни жулда илиқ қарши олишди. Унинг шеърлари бу тарафларда қўп доврў солган, атлақачон минглаб қалбларни забот этиб улғурганди. Хонандаглар, бахшилар унинг шеърларига қўй басталаб, қўшиқ қилиб айтардилар. Демак, шoirнинг:

Махтумқули, сўзларим соғга қўйса уз бўлар, —

деган мисралари ўз ижобатини топибди.

Хива хонлигидиги туркманлар Махтумқули шеърларидиги ўғли давватларни таъсирланиб ўқишар, аммо амалда бирлашиш йўлида бирор ҳаракат сезилмасди. Бунда қабила бошчиларининг қўли борлигини Махтумқули яхши биларди. Чунки, қабилаглар қанча тарқок, оғзи ола бўлса, бошчиларининг ҳокимияти шунча уюққа чўзилади-да.

Махтумқули Туркмансахродан, Атрэк бўйларидан, Қариқалбадан, бошқа томонлардан қўчириб келтирилган, қочиб келган гўжланларнинг тураржойларини бориб кўрди. Атар юрт обод, замона тинч бўлганида, улар бу ерларда эмас, ўз юртларида, бир пайтлар жаннатнинг бир бўлаги ҳисобланган маконларда яшаган бўлишарди.

Махтумқули бу ерда қўп таниш-билишлари билан юзлашди. Улар билан бирга кечган воқеалар ёлға олинди. Қадрдон овулиннинг бир чеккасига қўзи тушгандек бўлиб, қўнгли қўтарилди. У узок мулдат денгизда сузиб, ниҳоят олисдан ерни кўриб қолган денгизчидек, тинимсиз қулуқ қазиб, ниҳоят суяга етишган дехқондек сезди ўзини.

Яқинда Атрэк, Гурон тарафлардан келган мусофирлардан ўз юрти, таниган-билганлари ҳақида қайта-қайта сўради. Хушхабарга ташна қўнгли бу хабарлардан қаноат ҳосил қилармиди? Қўнгли-ку, ўз йўлига, қўзининг ниторонлигига қандай чора топиш мумкин? Ахир қўзлар тезроқ ўз юрти, ўз эли, ўз яқинларини кўрмаса, сабр-тоқат иш берадими? Бу ердаги одамлар ҳам яхши суғиға, дилқашлар суҳбатига интиқ эдилар. Яна атроф-жавониб-

га донг таратган, хар бир сўзи шеърга дўниб, юракларга кириб борган улғу Махтумкули билан юзма-юз суҳбатлашиш ҳам бахт эмасми?

Махтумкули шеър, сўз, хикмат қадрини қанчалик юкори тутса, бу ерликларнинг ҳам ихлоси бундан кам эмас экан.

Мана, қоронғи тушиши билан катта майдонда тулхан ёқилиб, шеърят, кўшиқ, маърифат шайдолари жамланишиди. Шеър кўшиқлар оҳанглари олис-олисларга тарала бошлади.

Мана, Махтумкули завқу шавққа тўлиб шеър ўқимокда. Тингловчилар шеърнинг гўзал оҳангига, унинг замиридаги пурмаъно хикматларга тобе эдилар. Шунда ҳам тингловчиларнинг чанқоғи қонмади.

Сабаби, бу шеърларда шу ерда ўтирганларнинг кўнгилларидаги изтироблар акс этган эди. Шеърлардаги сўзларнинг хар бири ўтирганларнинг қалбига кириб борган эди.

Махтумкули бу шеърлари орқали хар қимнинг юратилгани туйғулар шамойиллини чизиб берган эди.

Бундай таъсирли шеърлар ёд олинмаслиги, кўчирилмаслиги мумкинми? Бу шеърларни тинглаган одамлар ўзларининг инсон эканини яна бир бор дилдан ҳис қилдилар. Шундай шеър ёзган инсонни кўриб турганларидан қувондилар ва ўзларини бахтиёр сездилар. Бу улғу бир ифтихор эди. Инсон бўлиб туғилишдан ғурурланиш туйғуси эди бу. Махтумкулига кераги ҳам шу эди.

Инсоннинг энг қучли тарафи — бу унинг сўзидир. Ўз сўзи шу қадар қудрат қасб этганини кўриш — шоир учун улғу бахт, буюк эҳтиром. Шоирнинг чўккан кўнгли шу ерда буюкликка интилди.

Бандасиман сўзга ҳаридор қулнинг.

Махтумкули Қорақумдан ўтадиган қарвон етиб келгунча Хи-вада бўлди. Шу орада унинг хаёлига яна бир янги фикр келди: агар туркманлар ҳозир бирлашмасалар ҳам, бирлашиш ғоясини уларнинг онига қуявериш керак, вақти келиб бу ишлар ўз самарасини берад? Қолаверса, ўзидан мисол: унинг шеърлари ҳам бу ғояларнинг халқ ичида тез тарқалишга хизмат қилиши мумкин экан. Эҳ, кўлингидати қиличнинг дами ўтқир эканини билгининг учун ҳам фурсат керак экан-да!

Махтумкули «Бу ниятларим амалга ошмасдан, ҳаммаси тескариси бўлиб чиқиши ҳам мумкинми?» дея ўзига ўзи савол бериб кўрди. Унда туркман халқи Ер юзидан тамоман йўқолиб кетадикун? Аммо, Махтумкули бу пайтларда туркман халқининг асрлар

бўйи чинқиёб, тобланиб келётган олий хислатлари — ғайрат-шижоати, эҳн-фаросати, ўтмиш даврларда бошита тушган ташвишларни мардонавор енгиб келётганини ёдга олиб, бу халқнинг келажиги ҳам шунга яраша ёруғ бўлишга ишончи ортди. «Бундай халқ тарқалиб кетиши мумкин, аммо, барибир, қачондир қайта бирлашади. Хар қалай ҳеч қачон тарих саҳнасида йўқолиб кетмайди. Сабаби, бу халқ неча марта йўқ бўлиб кетиш хавфи туғилганда ҳам, охир-оқибат омон қолган. Бу борада унинг тарихий тажрибаси катта...»

Бундай фикрлар Махтумкулининг хавотирли кўнглига озми-кўми таскин берди. Унинг дастлабки фикри туркманларни тезда бирлаштириш эди. Аммо тарихий ҳақиқат, халқнинг муайян бир даврдаги ҳол-аҳволига тушуниб етиши учун вақт керак экан. Бирлашмоқ дегани — ажралиб кетиш сингари тез ва осон амалга ошадиган иш эмас экан, балки бу ғоя йиллар, асрлар ўтибигина ўз самарасини бериши мумкин. Махтумкулининг энди-энди бунга ақли ета бошлади. Лекин кўнглини кўндириш қийин, у бу эзгу ишни тез орада амалга оширишни истеган экан. Умр эса, вафо қилмайди, ўз оқимида оқаверади.

Махтумкули ақл ва кўнглид зилзиляга умрида илк бор дуч келиши эмасди. У бунга кўникиб ҳам кетганди. Бу шоирликнинг асосий шартларидан биримикин? Ана шундай хаёларга берилиб, узундан-узок қарвон йўллари бўйлаб кетиб бораркан, Махтумкулининг фикр-ўйи яна қадрдон овули томон оқди. У худди йитирма яшар йитит қаби тоқатсизланиб, тезроқ юртига етиш хаваси билан ошқомоқда. Қарвоннинг эса ўз йўли, ўз тезлиги бор. У Қорақумнинг кўз илғамас кенгликлари, баланд-баланд барханларидан ошиб ўтиб, қанча қудук ва сардобалар ёнида тўхтаб, охири бир водийга етди. Чўлларда паррандаю даррандалардан эсон-омон ўтиб келган қарвон энди қароқчи-йўлтуъсарлардан эҳтиёт бўлиши керак.

Узоқдан тоғларнинг боши қорайиб кўринарди. Ўтқасига оқиб қирган таниш, қадрдон хаводан у яна эски хотираларини титкилашга тушди. Бир тепалиқдан ошиб ўтишганда, беш-олти тозанит шиддат билан елиб бораётганини кўришди. Шу пайт уларнинг ёнидан бир туркман отини қамчилаб, санома бериб ўтди. Унинг чап қўли жигловни маҳкам тутган, ўнг қўлида ўтқир кўзли ов қуши — лочинни маҳкам ушлаб олганди.

Махтумкули бу овчи йитида хавас билан қараб қолди. Мана, туркман саҳросининг асл эгаси! Йўрғалаб бораётган отиндан, йитит! Искандарникидек мағрур бошиндан, сенинг! Тоша,

самимий, беғубор юратингдан! Ана шундай мард йигитлари бор эл Ер юзидан йўқолиб кетармиди?!

Бундай элнинг қалъаси мустаҳкам бўлади. Туркманнинг ғанимлари азалдан жуда маккор бўлишган. Улар истасалар, бирлашиб, ҳар лаҳзада туркманни яқсон қила олардилар. Аммо, туркманнинг биноси мустаҳкам.

Ана, отини сағчитиб, оқ телпанинг шокиллари хавода хилпиратиб бораётган йигитга қаранг: «Душман босди!» десаңт бас. Шу лаҳзада унинг ўзи олғир лочинга айланади, оти ўқ бўлиб олдинга отилади. Ё ғанимни ер тишлатади, ё ўзи ҳам мардларча ҳалок бўлади. Унинг бошқа бир нияти йўқ. Сабаби, йўруғли — унинг оғаси, Дада Кўрук — оғасидир.

Улар ўз авлодларига оқ телпак кийдиришаркан, бошинг оқ бўлгудан паст бўлмасин, деб дуо қилишди. Йўлинг оқ бўлсин, ниятинг Ҳақ бўлсин, лафзинг пок бўлсин, деб ният билдиришди. Отингги, қиличиги эркин ўйнаг, ўқтам ва жасур бўл! Аммо раҳм-шафқатни, ожизларга муруватни ҳам асло унутма, деб насиҳат қилишди.

5

Махтумқулига қайтайлик.

Йўл-йўлакай таниш-билишлар, қадрдон чехралар, ёқимли сўзлар тобора кўпроқ учрай бошладди.

Бир довонга чиққанларида узоқдан иккита баланд минора кўриниб, довондан пастлаганларида яна кўздан йўқолди. Улар Деҳистоннинг миноралари эди. Ривоятларга кўра, қадимда мўғуллар тўп-тўпхонаси билан етиб келганларида, Али ибн Суқарий деган бир қудратли шайх шу миноралардан бирига чиқиб, дуо ўқиб, боқинчиларнинг кўзларини боғлаган, шу тариқа шаҳарни кўздан ғойиб қилиб қўйган экан. Махтумқули ана шу ривоятни, бу ерлар ҳақида ўқиган-эшитганларини бирин-кетин ёдга олди.

Деҳистон. Тобора ерга сингиб, нураб бораётган қалъа деворлари, масжидлар, мадрасалар, зилол суви арик ва анҳорлар. Худудсиз қабристонлар. Деҳистоннинг Машҳади Мисриён (мисрликлар мазори) деб номланиши ҳам кўп нарсадан хабар беради. Қадимги ошк-бахшилардан бири Химмат Қақажон: «Учта Миср бор: улардан бири Хива атрофларида, иккинчиси Машҳади Мисриён, учинчиси эса, ўша, ҳамма билган Миср», — деганди.

Мана, яна бир исбот. Андалибнинг «Насимий» достонидида «Қайси Мисринг азизисан, хонисан?» деган мисрани учратамиз.

Деҳистонни қурган бунёдкорлар жуда ақли ва доно бўлгани сезилиб туради. Улар меъморчилик ва архитектура борасида ҳам чуқур билим ва тажрибага эга бўлишган. Улар ер усти бинолари билан бирга, ер ости иншоотларини қуришга ҳам алоҳида эътибор беришган. Қалъалар, минораларнинг бел қисми ёғоч қопламалар билан қопланган. Бу кўриниш эса фақат Шарқ архитектура-сига хос.

Тов саридан гузар солсанг,
Ул ерда юрт айлаб қолсанг,
Шул жойингдан назар олсанг,
Улуғ Деҳистон кўрунур.

Бу сатрлар Деҳистоннинг ўтмишда қолган шухратини, бу заминга буюк инсонларнинг қадами текканини кўрсатади. Машҳади, Абу Али ибн Сино дунё таълишларидан хориб-чарчаган пайтларида Деҳистонга келиб, дам олган, хордик чиқарган.

Бу томонларда Шамоли Деҳистоний исмли шoir яшаб ўтгани ҳам айни ҳақиқат. Махтумқули:

Деҳистоннинг бағрида,
Боди сабони кўрсам, —

деган сатрларида шу шoir Шамолини назарда тутмаганимкин? Махтумқули Деҳистонни хайрат билан қузатди. Унинг тарбияси шунчунга қиларди. Марказий Осиё халқларида қадимдан тарбия масаласига жиддий эътибор берилган.

Қирқ ёшдан ўлимни ҳамиша ёдга тутиб яшаш керак, бир кунни ўлишнинг кераклигини ҳеч қачон унутмаслик лозим. Унда бу қайфиятни қандай тушуниш мумкин? Бу одамларни баттар тушундиқка туширмайдими? Бу ўзини ўлимга тайёрлаган эмас-микин? Одамлар нима учун «Ютганинг — ўзингники, чайнаганинг — тумон» деган нақлни кўп такрорлашди? Йўқ. Бу бо-рада Марказий Осиёликларнинг ўз тушунчалари бор. Нақлни такрорлашдан максаллари ҳам ўзгача. Одам боласи ўлимни эста олганида кўнгли юмшайди, қаҳр-ғазабдан тушади, нафсига хай беради, ёмонликларидан воз кечди. Яхши амалларни кўпроқ қилишга ошқикади. Рўпарангда турган одамнинг ҳам эртами-кечми ўлиши ҳақиқат эканлиги сенда унга нисбатан қисматдошлик туйғусини уйғотади.

Махтумқули ана шундай анъаналар таъсирида тарбия топган инсон.

Йўлнинг равиши энди уйга қараб йўналди. Туяларнинг тово-ни тоғу тошларни босиб ўтаётди. Неча кунлардан бери юмшоқ қум устида тўйнони ейилган отлар энди эҳтиёткорлик ила оёқ

босишарди. Куз шамоллари вақти-вақти билан даралар оралаб эсар, салкинта ўрганмаган бадаллар эса жунжика бошлаганди.

Боғларда изирип дайдиб, сарғайган япроқларни аёвсиз сил-тайди. Бандидан узилган тилларанг барглар бир муддат ночор чарх уриб, кейин тупрокка бош кўяди.

Атрофга кўриган тоғ гиёҳларининг хушбўй хили таралади. Бундай махзун манзаралар қайси шоир қалбни тинч кўйиши мумкин? Махтумқулнинг қалбини ҳам махзун манзаралар эзиб ташлади. Олдинги куз ойларида уйига синамай, соғинч тўла қалбини овутира олмай, тоғу тошларга чиқиб, шеър битиб, ўзини ўзи алдаб юрганди. Ҳозир ҳам бир жуфт сатр унинг оромини ўғирлаган, тезроқ қовоғга тўкилиш учун талашаётир. Уйчан куз кайфияти ҳам шоир ҳаёлини турли тарафларга тортқилайди. Кузда тирик жон борки, ўз уйига қайтиб, ошённида жон саклашга ошқиди. Балки бу йил кузда акалари Мухаммадсафо билан Абдулла ҳам ўз овулларига қайтишган бўлса-чи? Шундай ҳаёл билан Махтумқули соч-соқоллари ўстан, кийган кийимлари илматешик бўлиб кетган акаларини кўз олдига келтирди. Ана, улар нурай бошлаган ота уйи эшиги олдига маънос қиёфада жовдираб туришибди...

«Бундай маъсум қарашлар менга ҳам насиб қилармикин? Менгил-чи, у ҳам қайтиб келдимикин? Эй-й сорбон! Мени тезроқ ўз маконимга етказ! Анави тоғлардан учиб ўтишнинг имкони йўқмикан? Манави дарёлардан сузиб ўтсак-чи? Факат тўхтамай йўл босишимиз шарт. Балки, фалакнинг ўзи бизга асраб қўйган яхши кунларини энди юборар? У бизга ҳам қулиб боқар? Йиғлаган одам умр бўйи йиғлаб ўтаверадими? Қулган одамнинг қулиси абадийми?»

Қарвон кўнгириғини эшитган боғалар йўлга югуриб чиқа бошлагди. Мана, қарвон қўл етгудек яқинликда кириб келаётир. Балки ширинликлар олиб келаётгандир, хўштаклари, ола-була тўғлари бордир? Ана, қарвоннинг энг олдига тўғининг этагини хилширатиб Махтумқули келмоқда. У кишлоқ бошидаги уйдан чиққан оксоқол билан кўшқўллаб сўрашди. Унинг кўзларига синичклаб боқиб, бир маъно уқийшга уринди.

«Агар юрак чин иқлосли юрак бўлса, рўпарасидаги одамнинг пинҳон ғамларини ҳам сеза олади!»

6

Боғалар кела солиб Махтумқулнинг оёқларига ёпишиб-ди. Уларнинг ортида бир гуруҳ эркак ва тўда-тўда хотин-халаж

кўзга ташланди. Қиз-жувонлар қариндошлиги бўлмаган эркакларни қутиб олишга чиқмайдди. Бу туркманлар анъанасига хилоф. Амо, бу овулда ҳеч ким Махтумқулни бегона деб билмасди. Ҳамма учун қадрдон, ака, ука, фарзанд, дўст макомда эди. Овулдошлари Махтумқулнинг ёлғиз боши билан қайтганини кўриб, яна таъблари хира тортди. Ахир, кўнчилиқ Махтумқули ўз яқинларини, акаларини ва аёлини излаб кетганидан ноқиф эди-да!

У пайтлар овулдош детани қариндош, биродар, дилдош деган маънолардан айро эмасди. Қисматдошлиқ, қудрат ва хурсандчилиқни ҳам бирга баҳам кўриш, фақирона турмуш тарзи бутун овул аҳлини бир оилга айлантириб қўйганди.

Махтумқули овулдошлари билан бирма-бир сўрашаркан, ҳар бирининг кўзларида улкан дардини, қайғуни кўрди. У овулдаги турмуш тарзи ўзгармагани, вазият аввалгидек қолганини бир қарашдаёқ сезди.

Ҳали қатта жазо олдигида турарди. У уйига бир ўзи сўшайиб қирадими? Янгасининг кўзига қандай қарайди? Келиноийси бутун умидлари чиқарчян бўлиб, юм-юм йиғласа, қандай чидааркин? Зубайда синглиси келиб, кўз ёш тўқиб, «Акаларимни топиб келмадингизми?» деб сўраса, нима деркин?

Махтумқули қарвон аҳлидан мадад кулди. Ҳар қалай, уларни уйида меҳмон қилса, уйидагилар бегоналарнинг олдига бўғлаб, кўз ёши қилишдан тийилар?

Мана ўша, аввалги ховли. Эркакнинг қўли тегмаганидан сўнг ҳар қандай уйдан файз кетади. Бу ховли ҳам нураб, чўкиб, файзсиз бўлиб қолган. Эшиги очик уйнинг ташки бурчагида келиноийси сассиз йиғлаганча уни қарши олади.

Махтумқули ҳали узок йўл босадиган қарвон аҳлини бир оқшом ота уйида меҳмон қилдиган бўлди. Қарвондагилар Махтумқулнинг тапқари ховлисидан жой олишди.

Махтумқули уларни жойлаштириб, уйига келиб-кетаётган овулдошлар билан саломлашаркан, янгаси билан холироқ гаплашшга ошқимлади. Аёл юзларини берқитганча ўз уйига кириб кетганини кўриб, юраги баттар эзилди.

Майли, аёл бироз йиғлаб, қоратининг ховурини босиб олсин, Махтумқули у билан кейин гаплашади. Кўп ўтмай, унинг келганини эшитган синглиси Зубайда ҳам овулнинг нариги бурчагидан учиб келди:

— Ваҳ акажоним, келдингизми? — дея унинг бағрита отилди. — Энди овулдан узокка кетманг, сизни қутавериб, кўзларимиз

тўрт бўлди-ку! Сиз ҳам катта акаларим сингари йўқолиб қолдингизми, деб кечалари билан ухломмай чикардим. Шўкр, эсон-омон қайтиб келдингиз...

Бир томонда янғасининг армонли кўз ёшлари, бир ёқда ҳамон Менглининг хилини, ёдини бағрида сақлаб келатган уй Махтумкулини эзгандан-эзарди.

Биринчи окшом-ку, қаровдагилар билан бирга тунали. Эртаси куни қарвон йўлга чиққач, Махтумкули яна азобли ёлғизлик исканжасида қолиб кетди.

Танҳолик шoirнинг юрагини аёвсиз кемиради. Унинг қулоғи остида ҳам фақат ёлғизлик нағмаси жаранглади.

Овулдаги ҳолат, овулдошларининг маҳзун ҳаёти ҳам унинг қайғу-ҳасратларини янада орттирди. Ёўқанг хонлари ўз бошларини омон сақлаш учун Эрон тарафга бож тўлай бошлабдилар. Уларнинг форс ҳукмдорларига яширин совға-саломлар жўнатиб, ялтоқланиши ҳам шoirнинг кўнглини оғритди.

Ўзига ишонган, бир пайтлар эл ичида обрў қозониб, ортдан одамларни эргаштира оладиган қанча инсонлар тарқалиб кетибди. Кимдир Эрондан ошган, яна кимдир Румистонга кетган, бошқа биров Ҳиротга юз бурган бўлса, кимлардир Мангишлюк, Озарбайжон томонларга йўл олган...

Қаршиликка учрамаслигига ишонч ҳосил қилган эски дўшман — қизилбошлар, қожорлар яна ҳалдларидан оша бошлашганди. Аввалдан ғариб бўлиб яшаб келган элнинг аҳволи энди янада ачинарли тус олганди.

Бундай аҳволни ўз кўзи билан кўрган Махтумкулининг ҳолатини тасаввур қилиш қийин эмас:

Ёр сийнада дов устина дард кўйди,

Дард устина мурч тўқибдир туз билан.

Шундан сўнг Махтумкули қандай қилиб ўзини қўлга ололсин? Эндям аввалгидек ақли теранлигини сақлашга унинг қурби етармикин? Ёки у ҳам юзларча оқилларни, шoirларни, саркардаларни ўйнатган турмуш нопорасига муқом қилиб кетаверсинми? Шунча пайтгача қалбини ёндириб келган ниятларига қўл силтасинми?

«Эй, иши чаппа кетган Махтумкули! — дея ўзини ўзи қойинди у. — Сен гурбатдаги туркманларни бу ердakilар билан бирлаштироқчи бўлиб, йўл излаган эдинг, келгунингча булар ҳам тарқаб кетишибди. Энди-чи, чўпонсиз сурувга айланиб қолдикми?»

Ўзидан, элидан, ҳаётдан ҳам ҳафа бўлиб кетди. Бу ғамлар бирлашиб, унинг юрагини ёрудек бўлди. Ана шунда шoirнинг анвал-охир ёган шеврлари орасида энг қаҳрлиси туғилди:

Одам ўғлини солдинг тутанмас ғам,
Ёш-қари йўлингда сартардон ҳамма,
Бир мода эшакдай келибсан дама,
Қошини ғам билан тўла дунё-ҳей!
Махтумкули, дунё сирин туймасан,
Бир кун кўрганнимиз эрта қўймасан,
Неча вақтдан бери ерсан, тўймавсан,
Йикилгин, йўқолгин, дўли дунё-ҳей!

Эвоҳ, одамтарчилиқ, олижаноблик туйғуларининг қадрсизланиши, одамларнинг тубанлашуви, дин пешволарининг нафсга кул бўлиб, қўл очинглари, хон ва бекларнинг халққа бевафалик қилиб, ғанимлар билан тил топишуви, ўғри-каззобларнинг, сатанг-беҳаёларнинг қўлайиб кетиши, халқнинг ҳаёлида «нажот йўли қолмади» деган тушунчанинг қучайиши Махтумкулини чуқур изтиробга соларди.

Ҳар қанча таянч изламасин — тополмади, руҳан юксалишга интилдиганди, бўлмади. Сел суви бир жунбишта келгач, то тингунча қутилдан бошқа чоранг йўқ экан.

Кейин ғам қўлида ҳасрат кемасини суришингга тўғри келади. Ҳўш, у бу кемада қанча вақт сузаркин?

Бу ғам лашкари аввалгиларга ўхшамайди. Дардинг янгиланганида, эски дардларнинг ҳам азоби ортавераркан. Менглининг фироғи, отаси мулла Давлатмаматнинг вафоти, акаларининг бедарак йўқолишлари, буларнинг ҳар бири алоҳида бир бахтсизлик эди.

Бир пайтлар Махтумкули Аҳмадшоҳдан умид қилганди. Халқидан умидвор бўлганди, бир кунги орзуларимиз амалга ошадим, деган илинжда эди.

Ўша кунлардаги умид, ишонч, илинж — барчаси ҳавога сомурилди. Ҳаммаси халқнинг ўзига боғлиқ эди. Халқ ҳам барча умидларига қўл силтаб, тарқала бошлабди.

У халқига қанчалар ишонтанди. Аммо бу ишонч чилпарчин бўлди. У энди ўз халқини қойиб тертамоққа мажбур эди. Болалигидан адолатсизликка, жоҳилликка, иллатларга нисбатан нафрат руҳида тарбия топганди. Афсуски, бу иллатлар ҳозир бутун атрофини ўраб олганди...

Мен нетайин, эй дўстлар, чорасиз иқболимга.

Ёки:

Махтумқули мискинман, кўнглим уйи номаъмур,
Сўзга яқин бадиаман, хайрим кам-у, шаррим зўр,
Ўзим халққа ноқабул, иқболим кеч, бахтим шўр...

Одамни боткок аста-секин ўз қомига тортинадек, Махтумқули ҳам тобора ғам лойига ботиб борарди.

Кўмили дарёлар, йиқили тоғлар,
Етимлар кўз ёшин тўқа бошларди,
Ўррамси¹дан бўлган харомхўр беклар,
Юртни бир ёнидан йиқа бошларди.

Бу кунлар, бу ойлار, балки йиллар Махтумқули умрининг энг оғир давлари эди. Унинг қалбига чўккан ғам бир, беш, ўн шеър билан арийдиган дард эмасди. Аслини олганда, бундай ғамни шеър билан ентиб бўлармикин? Хар нечук, дардининг шеър бўлиб юракдан тўқилиши бироз бўлса-да унга тасалли берар, бундай пайтларда унинг вужудини эгаллаган қаҳр ҳам бироз чекинади. Аммо кўп ўтмай, ғам-алам уни яна ўз измига оларди:

Яхши йингит қадрин ўз эли билмас,
Бошига иш тушса, ёнига келмас,
Ул мард йингит зорлар, дарди янчилмас,
Дод айлаб, «ё элим» дегани билан.

Махтумқули ўзининг бу қадар ёлғиз ва бахтсизлигидан баъзан ўзи ҳам хайрон қоларди. Шоирлиги, ижоди, ватанпарварлигини бир четга қўйиб, уни олдин инсон сифатида тасаввур қилганимизда ҳам, унинг қанчалар сабрли, продали, матонатли эканини ҳис қилишимиз мумкин.

Демак, Махтумқули ўзининг дард-аламлари билан ҳам беназир, улуғ инсон даражасига эришган.

У ана шу хусусиятлари билан ўз овулдошлари, аҳли туркманнинг эътиборини тортоқчи бўлади. Аммо ҳар қанча уринса-да, унинг бу умидлари самара бермайди, унга бирор қимса елқа тутмайди.

Махтумқули, четга олтиб ўзинини,
Аниқ бил, ўярлар икки кўзинини,
Тинглаган йўк, зое этма сўзинини,
Энди сендан хабар олган бўлмади.

Шоир энди ўз элидан гинахонлигини яшириб ўтирмайди. Ўрни келганда, шунга айтиб ўтиш керакки, ўз даврининг илгор

¹ Ўррамси — хароми, бузук, ифлос.

фикрли одамлари, улуғ мутафаккирларнинг кўпчилиги аҳли замондан, эл-юртдан ўпка-тина қилиб ўтганлар. Махтумқули ҳам улардан бири эди:

Ўзини юнгсоқол этар,
Бўзилган элга бош бўлган.

Ёки:

Оғзи бир бўлмаган уйга бош бўлманг.

Ёки:

Оғзи ола қавмларга бош бўлманг! —

Деган сатрлар ҳам ана ўша кайфиятдан туғилган бўлса, ажабмас. Аммо, ҳар қанча кучли бўлмасин, қалб оташи уни Ватандан, эл-юртдан узоклаштига ундаса-да, шоирнинг бу оламга ситмай турган юрати ҳам уни яна бир ёқларга бош олиб кетишига тўқинлик қиларди.

Қочганим — кўпликдир, истагим — хилват.

Шоирнинг ақл-тафаккури — юксакдан туриб порлаган, ўтмиш ва келажакнинг сарҳадларига боқиб, эзгуликни намоён қила олган идроки уни эл-юртдан чекинишдан сақларди. Шундай бўлиб келган ва умрининг охиригача шундай бўлиб қолди.

Махтумқули оғир ғамларга ботган пайтларда ҳам, қалбининг бир четида эзгуликдан умид узмай тураверди. Хар хил туйғуларга берилиб, тоҳ у томон, тоҳ бу томонга ўтиб юрмади. Ана шундай дилгир кунларда:

Насихатим, элинг билан қасд бўлма, —

деб насихат қилмоққа ҳам ўзида қуч топа олди.

Махтумқулининг бу ноласи ўзини элдан юқори қўйиш, эл кўзидан йироқлашиш максасида эмас, аксинча, эл билан янада жипслашиш, ўз келажagini элдан айри ҳис қилмаслик максасида айтилган хикматдан таркиб топган эди. Бу худди ўзига нисбатан очлиқ эълон қилган одам очлиқни ўлиш эмас, балки максатга етилиш воситаси сифатида қўллаш қоби эди.

Ўз халқининг феълини яхши билган шоир шу йўл билан уни туртиб, огоҳлантириб қўймоқчи бўлади, бу сатрлар ҳали вужудига доридек сингмаса-да, вақти келиб онига таъсир ўтказишига ишонади. Аммо, шоир бу билан чекланиб қолмайди. Жўшқин туйғулар унда турли-туман фикрлар уйғотади.

У хар қанча юксак инсон бўлса-да, ўз элидан айрилиб кетишни истамайди. У юксалса, халқи билан бирга юксалади. Бинобарин, шоирнинг Яратганга юзланиб, нола чекишида ҳам халқини

юксажикда кўриш, пок кўриш, мард, сарбаганда кўриш орзуси бор.

Эй Ҳаттан, арзим бордир олдинда,
Мардни номард, номардларни мард қилдинг,
Дунёнинг иқболин тутиб кўлингда,
Хар тулқидан қолдир қилдинг, кура¹ қилдинг, —

сингари,
Одам ўғли йиғлар, юракда охи,
Тингламас қардоши, қолдир Худойи, —

сингари,
Хак таоло, бу не, нечук аҳволдир,
Тоза деб ичганим қумли чикибдир.

Бевосита Ҳаққа юзланиб айтилаётган шикоятларнинг асл мо-
хиятида қандай фикрлар борлигини сезишми? Шоир бундан-
да ўткир ва кескинроқ мисралар битган бўлиши эҳтимолга яқин.
Аммо, улар бизгача етиб келмаган.

Махтумқули диний, рухий, сиёсий, маънавий идеалларини ил-
гари суриш асносида «дунё, ақлим етмас, бунча эсарсан» деган
фикрларни ҳам айтган. Бу сўзларни у нафақат дунё, балки ҳаёт
йўлларида учраган қимсалар мисолида ҳам айта оларди.

Шоир дунёнинг асл мақсад-моҳиятига теран назар ташла-
моқчи бўлади. Ўзидан аввал яшаб ўтган инсонларнинг дунё
хақиқати фикрларини жамлаб, ўз мушоҳада элагидан ўтказиб, бу
фикрлар исботини ўз ҳаёти мисолида кўрган бўлса-да, барибир
қониқмади. Шоир бу масалани янада теранроқ таҳлил эттиси ке-
ларди. У шу пайтгача жавоби топилмаган саволларни ўз йўлида
девор қилиб тиклади. Хар гал боши ана шу деворга тақрор-так-
рор урилди.

Ана шу девор остида хайрона Махтумқули машхур сатрида
шундай дейди:

Дунё, ақлим етмас, бунча эсарсан?

«Саволни тўғри бериш ҳам илмнинг ярми», дейдилар. Бу кўз
илғамас, идрок етмас олам ичра гўзал суратда ва сиёратда яра-
тилган шўрлик одамзоднинг чанг мисоличалик қадири йўқлиги, у
дунёнинг қўлидаги қадрсиз ўйинчоқ эканлиги Махтумқулининг
қалбини қонга тўлдириб юборган. Бу дард-аламлар йиғилиб, бир
кунли портлади. Дунё эса, бундай «портлаш»ларни кўп кўрган.
Дунё бепарво: «Портлаган портлайвер, ўзингга жабр қилсан»,
дегандай, беписанд кузатиб тураверган. Ахир, унинг олдида

¹ Курт — бўри маъносида.

Махтумқули ким? У сингари буюкларнинг ўнгаси, юзгаси ку-
ниб, ўтиб кетса ҳам, бу дунё пинатини бузармиди?

Махтумқули дунёнинг моҳиятини тугал англаб етмаган бўл-
са-да, унинг учун одамзоднинг ҳеч қанча қадири йўқлигини
иллакачон англаб етган. Махтумқули ҳам кўлининг тубига
тушиб борди-ю, инсон тақдирига нисбатан жонқуярлигини бир
лаҳза бўлсин унутмади. Ғамгин шеврлар, дунёнинг ишларидан
норозилик акс этган мисралар, охирамон ҳақиқати сатрлар бу
давр оралиғида жуда кўнглаб яратилди. У шеврларининг аксария-
тида одамзод Еру қўк ҳамда ундаги нарсаларга мутлақ ҳукмфар-
мо эмаслигини чуқур таассуф билан ёдга олади.

Эй ёронлар, билдиб бўлмас,
Не иш келар бошимизга?

Ёки:

Ўрта ерда донга тўқиб,
Тўр қурибдир ташимизга.

Ёки:

Ширин жон айрилса тандан,
Қум қувонар лошминизга.

Ана шу пайтларда ғам-ҳасрат ҳаддан ошиб, унинг учун ҳеч
нарсанинг қиммати қолмаганда, Махтумқули ўзи ёзган шеврлар-
ни йиртиб оловга отмоқчи ҳам бўлган, аммо қандайдир илоҳий
куч уни бу йўлдан қайтарган.

Бундай пайтларда ҳали шевр экан-ку, инсоннинг ўз жонига
қасд қилиш ҳоллари ҳам кўп учрайди. Аммо, Махтумқулининг
қўлимиздаги шеврларида бу ҳолатлар ҳақида озгина бўлса ҳам
ишора сезилмайди. Бу шунчаки бир тахмин ҳодис.

Махтумқули бу сафар узок ғам чекди. Эҳтимол бу йиллар
унинг умридаги энг ғамбода дамлардир?

Охири унинг бошидаги туманлар тарқаб, фикр-хаёлларида
яна ҳаётга нисбатан умид уйғонди. Бу илмнинг боси яна ўша
нажот фариштаси саналмиш Менгли, ақалари, вафот этган жи-
тробандлари хотираси, паршон халқининг фожиавий қисмати
эди.

Ҳа, ажабланманг, ғам — ғамдан асрайди. Понани пона билан
чиқарадилар.

Махтумқули ҳамма нарсасига «бор-э» деб қўл силтаб кетолмас-
ди. Ана шу хислати уни яна ҳаётга қайтарди. Унинг қалбида
аввалгидек кесиримлилик туйғуси уйғонди. Бу дунёда берилган
умр энгисдан вужудига ёруғлик, қувват инди.

Бу уйғонниш даври унинг тахминан эллик ёшлардаги вақтига тўғри келади. Эллик ёш билан боғлиқ шеърларида у умрининг нақадар тез ўтиб кетётганидан афсус чекади. Яна Менглинини излаб топиш қайғусига тушади. Узоқ синовлардан, турмуш зар-баларидан кейин ҳам унинг Менгли ҳақидаги пок хислари со-вимаганини кўриш мумкин.

Мана унинг эллик ёшда ёзган шеърларидан бири:

Кекса тоғлар бошин эгиб ўтирса,
Сабо келиб, орзум ёра етирса,
Ортта қайтиб, ёр жавобин келтирса,
Хавас билан исмин ёзсам достона!

Ёки:

Мажнун манам Менглихоннинг ўтида,
Ёниб-қуйсам, йўқдир унинг ёлида,
Фарҳод-Ширин, Тохир-Зухра отида,
Тавлим олиб, бўлдим мен ҳам парвона.

Худди мана шу шеър ҳам Махтумқулининг Менгли билан турмуш курганидан дарак беради. Бу фикрга шубҳа билан қаров-чилар шеърнинг умумий мазмунига, ҳар бир сатрига, ҳар бир сўзига диққат билан қарасалар қифоя.

Махтумқулининг Менглига бўлган севгиси машҳур мухаббат достонлари қаҳрамонларининг ишқидан ҳам юксакроқ, ғамгин-роқ, умрбоқийроқдир. Ана шу севги шoirни буюклик ва ман-гулик чўққисига олиб чиқмадими? Шу мухаббат унинг иккинчи умрини таъминламадими? Унинг дол тилига лафз бериб, орау-ис-такларига қанот бахш этмадими? Унинг идрок чашмасини қайта-дан очмадими?

Балки ўша пайтларда Эрон тарафдан келганларнинг биро-ви Менглининг даратини топиб келтиргандир? Эҳтимол, уни қидириб топиш учун яна бирор василан сабаб юзата келгандир? Нима бўлганда ҳам, Махтумқули яна Менгли ҳаёлига тушгани рост.

Техрон атрофларида гаров тарикасида тутиб турилган уч юз уйлик туржман оилалари ҳам бу ишда Махтумқулига ёрдам бер-ган бўлиши мумкин. Кези келганда айтиш керакки, бу уч юз уйли туржман оилалари бошқа қавмдошларининг Эронга ҳужумининг олдини олиш мақсадида гаровда ушлаб турилганди.

Бу кунларда Менглининг ҳаёли эрароу кеч Махтумқулига тинчлик бермай қолганди. У билан бирга яшаган йиллар ойлар-

га, кунларга бўлиниб, ҳаётининг энг тоғли даҳзалари қайта-қайта кўз ўнгига жонланаверарди.

Махтумқули ҳам инсон эди, у ҳам қачонлардир Менглига сал каттиқроқ таширган, оз бўлса-да дилини оғритган пайтларини эслаб, кўнгли вайрон бўларди. Вақтида унинг қадрига етмагани учун ўзини айбдорди.

Фалак элга расво қилди, айирибдир зоримдан,
Не иш қилсам, ҳабар тошум мен ул Менгли ёримдан.

Махтумқули қалбида мавж урган яхши-ёмон хислар бор-ки, барчасини тортинмай, яширмай қаламга олади. Масалан, у Менглининг дардларидан чекиниб, бирмунча ўзини тўтиб олган пайтларида ҳам ёрини, унуттиси келиб, шод ва беғам яшаш иста-тида бўлганини, аммо бунга қурбн етмаганини тан олади:

Ўзаримни банди қилсам, ҳар кунда қирқ очадир,
Оби Кавсар зилдимики ичбдир тузаримдан.

Яна бир мисол:

Менгли хоним, айёмингдан, кўрқиб бора билмас бўлдим,
Кўз билга қаро қопингдан, ҳам юзимга силмас бўлдим,
Жаллодлар мен банди қулди занжир билан банд айтаюр,
Агар сен ҳам қўлдамасанг, ночор ожиз жон найлаюр!

Махтумқули бу сафар на жаллоддан, на занжирдан ҳайиқди. Бир фикр ҳамиша унинг ҳаёлидан кетмасди: «Кетсанг қайтиб ўтирма, бу эл-юртингга қўл силтаб, бош олиб узоқларга кет!»

Қисмат бўлмас, кетсам узоқ йўларга,
Насиб қўймас, кетар йўлим бовлар, ҳей!
Хайрон Мажнун бўлиб, чиқсам чўлларга,
Бориб маскан тутай сизни, тоғлар, ҳей!

Тоҳида Махтумқулининг ақл-идроқи унга қарши чиқади. Бу ички кураш сатрларда ўзини кўрсатиб қўяди:

Кел, кўнгли, мен сента ўтга берайин,
Йироқ қилма, кўрар қўзинг, элнингни.

Ёки:

Эшит, одам, туккан юртдан
Ғайри меҳрибон юрт бўлмас...

сингари сатрлар бунга мисол бўла олади. Эътиборли томони шун-даки, у ана шундай йўллар билан эл-юртта бўлган эҳтиромини

саклади, сакладингана эмас, юксалтирди, бу хиссиётга алоҳида эътибор берди. Махтумкули эл-юрт, туғилиб ўсган макон, она Ватан мавзусини ёзма адабиётда муваффақият билан ёрита олган. Унинг ижодининг бошқалардан фарқи томони ҳам шунда.

Бу борада шоирнинг ўзи ҳам, унинг лирик қаҳрамони ҳам бир йўналишда — чинакам ватанпарварлик йўлидан борали. Бинобарин, Махтумкулини элдан айро ҳолда кўриш ё тасаввур қилишнинг ўзи уни тан олмаслиқдир.

Аслида ижодкорлар ана шу аломат сабабли миллий шоир мақомига сазовор бўладилар. Боши тумандан тозаланиб боргани сари, ўтган йилларнинг қанчалик ғамгин эканини билгани сари Махтумкули йилларнинг залворини чуқурроқ хис этарди.

Бахтмининг сиёҳи рангдир кўмирга, —

деганди шоир бир шеърда.

Шу билан бирга, у ёшлиқдаги орузси — Румистон, Қаббани кўриш иштиёкида ёнарди.

Бағалдада Ҳиндистонни,
Оркада Туркистонни,
Авлиёлар уммони,
Ул Румистонни кўрсам.

Ёки:

Махтумкули хуш бўлса,
Окса дийдам, ёш бўлса,
Иймоним йўлдош бўлса,
Борсам, Қаббани кўрсам...

сингари шеърларини ёдга олайлик.

Д. Салдазенинг: «Ҳасрат юксакликда қолиш учун берилади» деган фикри ўз тасдиғини топди. Махтумкули буюк ғамдан бошгани тик тутиб чиқди. Бироқ у ғамдан тўла озод бўлолмасди, қолган умрида ҳам қайғу-ҳасрат унга ҳамроҳ бўлиб қолаверди. Мана шу ғам-ҳасратдан қутулиш чорасизлиги, Навоий сўзлари билан айтганда, унинг дардларига бир чора бўлди.

Шу кунларда тўқланг хонларидан бири Махтумкулининг овулига катта азийт етказди. Молини суриб, хайдаб кетиш дейсизми, ўтовитача талон-тороғ қилишми, солиқ ё ушрми, хуллас, буларнинг барчаси овул аҳлининг суяк-суягидан ўтиб кетганди.

Хон навкарлари орасида қизилбошларнинг вакиллари ҳам бор эди. Ўрни келганда айтиш лозимки, туркманларнинг бир қисми душманнинг кўли бағалда келганда, у билан тил бирик-тириб, у томоннинг хон ва бекларига совға-салом, ҳадя-пешкаш

жўнатишдан чарчамасди. Улар қайси қабилага қачон, қай тарафдан зарба бериш мумкинлигини ҳам душманга яширинча етказиб туришарди. Ўз халқи ғалаба қозона бошлаганда эса, бундай мунофиқлар бир думалаб ватанпарвар бўлиб кўринишга ҳаракат қилишарди.

Ҳа, афсуски, ҳар қандай замонда душман боғланинг солинми ўзидан чиқаришга уриниб келган. Туркман тарихи ҳам бундай хил-наҳат ва хонлардан холи эмас. Махтумкули бундай қимсаларни анчадан бери кузатиб юрарди. У иккиюзламачи, қаллоб қимсалардан нафратланар, бироқ шеърларида, суҳбатларида уларнинг сотқинлигини фош қилишдан ўзини тиярди. Бора-бора унинг ҳам сабр-тоқати тугади. Ҳазоиб тўлиб-тошди.

Бир ривоятда шундай дейилади: Хон ва унинг навкарларига Махтумкули бир ўйин кўрсатишни кўнглига тутиб қўйди. Овулдошлари ҳам Махтумкулининг ортидан эргашилди. Шоир йигитларни бошлаб бориб, бир даранинг икки тарафига тош тўплаб қўйишни, овулдагилар ҳаммаси шу дарадан чиқиб кетиши, улардан сўнг душманга навобат етганида тепадан туриб, унинг бошига тош ёғдиришни буюрди.

Нихоят босқинчилар келаётганидан хабар беришди. Овулдошлар кўч-кўронларини от-эшакларга юклаб, мол-ҳолларини хайдаб, дара томонга кетишди. Душман уларнинг изидан тушади. Шу пайт қучли жағла қуйиб, кўпчиликнинг кўч-кўронини окизиб кетади. Бу селда Махтумкулининг ҳам еттига китоби оқиб кетади. Улардан бири «Тўтиқуш тили дostonи» эди.

Шоир кейинчалик анча вақт бу китобларини кўлдан бергани учун афсус-надоматга юрди. Хуллас, овул аҳли бир амаллаб дарадан ўтиб олгач, навобат душманга етади. Шу пайт «Ё Аллоҳ» деган хайкирик бутун дарани тўтиб кетади. Ёв устига тоғ тепа-сидан сандикдек келадиган харсанглар юмалай бошлайди.

Шундан сўнг анчагача бу овулга ҳеч қим бож ё солиқ сўраб келмаган экан. Бу, албатта, халқ тилида юрган бир ривоят. Аммо, шоирнинг ушбу мисралари бу ривоятга жон борлигини кўрсатади.

Махтумкули, аяма жон,
Бел боғлаб, кий ғазабдан тўн,
Ҳалдан онди бу зolim хон,
Охир тўр курмалли бўлди.

Бу ғалаба қичкина бўлса-да, жулда кўп қалбларга тиргак бўлди. Махтумкулининг ҳам қалби бундан таскин топди, бироз бўлса-да, хотиржам бўлди.

Ана ўша кезларда Махтумкули азалий орузи — хар бир мусулмон учун фарз бўлган Қабба зиёрати ҳақида ўйлай бошлайди... Бу олис сафар Озарбайжон, Румистон орқали ўтарди. Шу тарика қардош ўлкаларни ҳам зиёрат қилади. Зиёрати адо этгач, Эрон орқали Ватанига қайтади. Борди-ю, вақти-соати етиб, Эронда кўз юмса-да, хар қалай, бўйнидаги ҳақ фарзини адо этиб, омонатини топиради.

Ниятим Қаббадир, ҳаёлим ҳаждир,
Ихлосим бор, ҳаж тавофни этмоққа.

У овулдошлари, атрофдаги овулларнинг оксоқоллари билан маслаҳатлашади. Улар эл дардига дармон топишни маслаҳат берадилар. Бунинг учун Озарбайжон, Румистон ҳудудидати қонқардошлардан ҳаёбар олиш зарурлигини уқтиришади. У даврларда ёрдам сўраб яна қимта ҳам бориш мумкин эди?

Махтумкули сафарга чиқишини, яна узок вақт бетона элларда бўлишини эшитган бечора Зубайданинг қай аҳволга тушгани, ақасининг ёнига келиб қанчалар ялпиниб-ёлворганини тасвирлаб бўлармикан?

Аммо, ҳеч қандай қуч Махтумкулининг қатъий қароридан қайтара олмади. Ахир эл-юрт ундан умид қутиб турганида, у бефарқ қўл силташи мумкинмиди?

Бу унинг етти ёшидан бошлаб қонига сингган ҳаёт ҳақиқати, отаси мулла Давлатмамат ўтигларининг таъсири эди. Шу тарика яна овул Махтумкулини сафарга йўллади. Зубайда ҳам, бошқалар ҳам кўз ёшларини окизганча қолавердилар.

Махтумкулининг бу сафари ҳақида унинг шеърларида жуда оз маълумот учрайди. Шу боис, Махтумкули ҳаётини ўрганган тадқиқотчиларнинг бир қисми Махтумкули Румистонга бормадан деган фикрни илгари сурядилар. Бироқ, иккита нарсани ёддан чиқармаслик керак:

Биринчидан, Махтумкулининг Румистон ҳақидаги шеърлари эрта-ки-кечми, албатта, топилади.

Иккинчидан, туркман халқининг ўша пайтдаги аҳволи Румистонга, яъни Усмонийлар мамлакатига юз буришни тақозо этарди.

Шоир даставвал Озарбайжонга қадам қўйди. Бу халқининг турмуш тарзи билан яқиндан танишди. Бу юртнинг гўзал табиати, окқўнғил одамлари унга манзур бўлди.

Сафар этиб борсак, Нуша юртига,
Кўнғил истагандек яйловлари бор, —

деб бошланадиган шеъри унинг Озарбайжонда, хусусан, Нушада (ҳозирги Шаки) бўлганини тасдиқлайди. Махтумкули бу шеърда халқнинг турмуш тарзи, одат-анъаналари, табиат манзараларини жуда кўтаринкилик билан тасвирлайди.

Махтумкули борган пайтлари Озарбайжон қичик-қичик хонликларга бўлиниб кетган эди. Грузиянинг Россия билан яқинлашуви (1883 йилдаги шартномадан сўнг, Озарбайжон хонликларида ҳам Россияга интилиш қучайди. Сабаби, орқадан Усмонийлар империяси ёҳуд форс давлати таъсири остига тушиб қолш хавфи қучди эди.

Машхур шоир ва давлат арбоби Мулла Панох Вокиф бунингиларини ўз шеърларида атрофлича ёритган. Махтумкули Вокифни кўрган ёҳуд унинг шеърлари билан танишган бўлиши мумкин. Аммо, Махтумкули Вокифнинг ижоди ва дунёқарашига қандай муносабатда бўлганлигини айтиш қийин. Боқудати Ширваншохлар саройи, Киз қалъаси (Марвада ҳам Киз қалъаси бор), Қорабоғдаги мухташам макбаралар, Гўлистон кўшкни сингари осори атиқалар Махтумкулининг эътиборидан четда қолмаган бўлса керак.

Буюк қарвон йўллари ёқасидати Ганжа шахрита кўниб, Низомий макбарасини зиёрат этиш ҳам шоирга насиб қилган, дея тахмин қила оламиз. Озарбайжон халқи, бу элнинг анъаналари, турмуш тарзи Махтумкулида муайян таассурот қолдиранлиги шубҳасиз.

Махтумкули Боқуда хинд савдогарлари билан учрашди. Хиндистон ҳақидаги хотиралари янада жонланди, янгиланди, бойиди.

Божхона тарихига оид хужжатларга қараганда, ўша даврларда хинд тожирлари Эрон орқали келиб, Боқудан Астраханга ўтиб, савдо-сотик ишларини амалга оширганлар.

Махтумкулининг асосий ниятларидан бири — акаларининг дароғини сўроқлаш эди. Уларнинг Каспий орқали Озарбайжонга кетган бўлишлари эҳтимоли ҳақида аввал ҳам айтган эдик. Улар дом-дарақсиз кетганидан буён орадан қанча йиллар ўтди. Тўғриси, Мухаммадсафо билан Абдулланнинг юз тузилиши ҳам Махтумкулининг хотирасида тобора хиралашиб бораётган эди. Чунки, вақт ўз ишини қилмай иложи йўқ. Аммо Махтумкули ҳамон акаларининг меҳрли, ўқтам овозларини соғинарди, уларни бағрита босгиси, суҳбатлашгиси келарди.

Олинда Румистон турибди. Ўзининг бой тарихи билан, азиз-авлиёлари, бетакрор иморатлари билан шуҳрат тошган Қадимий

Византия тупроғи, энлиликда туркийлар тавсирисида ривожланиб, кенгайиб, кучайиб борган, кейинчалик Румистон номини олган юрт турибди. Махтумкули бу юрт хақида ҳам кўп китоблар ўқиган. Рум диёри тасаввуф илми марказларидан бири сифатида ҳам Махтумкулининг тасаввурида алоҳида ўринда турарди.

Хўш, шорнинг бизгача етиб келган асарларида Румистон хақида нималар дейилган?

Баландда Хиндистонни,
Оркада Туркистонни,
Авлиёлар уммони,
Ул Румистонни кўрсам.

Ёки:

Уларга бердим саломни,
Сўрдилар соғлиқ каломни,
Шайхи Саид, Мавло, Жомий,
Ул етти султон ичинда.

Ёки:

Хақдан раҳмат сепилар,
Иморатлар ёпилар,
Кетсанг, Каба тоңилар
Ул Румистонга сари.

Сўнги бандлани кирик бир деталга эътибор беринг: «ёнлар» сўзи факат усмонли туркчасида «курлар» деган маънони беради. «Елдим тут» шеърида ҳам:

Чўлда қолсам ҳеч топмайин кўланка,
Эрам боғи ичра соя бўлдим тут.

Бу байтдаги «бўлдим» сўзи ҳам туркча бўлиб, «топдим» деган маънони беради.

«Оя дўнди» деган шеърда ҳам «кайсар» сўзи учрайди. Туркияда Кайсария, Кайсарли деган жой номлари бор. Бу сўз асли юнонча бўлиб, мавмудий бинолар, савдо шохобчалари, устахоналар, омборхоналар, тураржойлар, ички ховлига чиқадиган усти ёшик жойларни англатади.

Кайсарияларни бой одамлар қурдирган (Каранг: Ж.А. Семенова. «Ўрта аср Сурия тарихидан». — М., 1990 й.). Махтумкулининг қалбида турк классикалари — миллати бўйича туркман шoirлари Юнус Эмро, Қорачаўғлон ва бошқа шoirлар ижоди билан яқиндан танишиш, тасаввуф ўчоқларини ўрганиш, Мавлоно Жалолиддин Румий мозорини зиёрат қилиш нисати бор эди.

Жалолиддин Румий, Жомий, Ливоний,
Уларнинг жойида мен ҳам қон бўлсам.

Бу сатрлардаги «қон» сўзига диққат қилинг. Қон — «ҳазина», «маъдан» деган маънода келяпти. Нега бу маънода? Румийнинг, унинг отаси Баҳоуддиннинг, уларнинг атрофида ётганларнинг қабрлари устида, макбара-остонасида қумушдан қопламалар қилинган. Атрофларига эни бир қулоч, баландлиги бир метрдан кўпроқ, узунлиги ҳам беш-олти метрча келадиган қуйма қумушдан панжаралар ўрнатилган. Буларнинг ҳаммасига қанча қумуш сарфланганини тасаввур қилаверинг. Бу ҳам мавлоно Жалолиддин Румийга билдирилган бекиёс хурмат намунасидир.

Махтумкули ана шу қумушни кўз олдига келтириб, «қон» — маъдан сўзини қўлагандир? Яъни, бу байт билан «мен улар ситгари буюк бўла олмаيمان, факат уларнинг қабри атрофини ўраб турган панжара бўлсам ҳам майли», деганчун бўлганлиги аниқ кўриниб турибди.

Мана, қадимий Икониум (Кўния) шаҳри. Уларнинг қарводини бир мадрасанинг ёнидан ўтиб борадиган, йўлбошчи: «Мавлоно мана шу мадрасада сабоқ берганлар», деб қолди. Қарводн тўхтагач, Махтумкули бу мадрасага кириб, унинг эшигини, ҳар бир фиштини кўзларига суртиб тавоф қилди.

Кейин тош тўшалган йўлақлардан азон салолари остида юриб борадиган, ниҳоят яшил тумбазли баланд иморат қаршисида етиб қолди. Бу ерда туркий халқларнинг энг буюк фазандаларидан бири Мавлоно Жалолиддин Румий ётибди.

Румий: «Кофирликдан-да, мусулмончиликдан-да ташқарида бир дала бор, у ерда на кофирлар учун жой бор, на мусулмонлар учун», «Умидсизликда ҳам умид қўпа», «Сен нимани қутатган бўлсанг, ўпсан», «Адолат — ҳамма нарсани ўз ўрнига қўймоқдир», деган ноёб фикрларни айтган буюк файласуфдир.

Мавлоно Жалолиддин Румий: «Душман юзли бўлсам-да, душман эмасман, форсий сўзласам-да, аслим туркидир», деганди. Унинг мозори ёнида олтиш беш муридининг хоки қўйилган бўлиб, улар Румий ва унинг отасига бўлган буюк хурмат юзасидан шу ерда дафн этишларини васият қилганлар.

Мавлононинг китоб сандиғи ҳам қумушдан, бир одам аранг қўтарилган Қуръон китобининг ҳар бир ҳарфи ҳам қумуш сувви билан ёзилган. Унинг сози пардалари ҳам қумушдан, найинг қосни ҳам қумуш. Каерлардандир Мавлононинг қумушдек тиник овози янграгандек бўлади:

Ё аслинг қаби кўрин, ё кўринганинг қаби бўли!

Бу широри қадимий туркманлардан бўлмиш Бозиди Бистомий ҳам айтиб кетган (Жума Отаевнинг маълумотларидан).

Махтумқули Мавлоно Румийнинг қабри бошида ўтириб, уларнинг руҳи покига атаб Куръон тиловат қилди. Шу тарика унинг битта тилати амалга ошди.

Яшил кубобали макбаранинг ёнидаги хужрада дарвишларнинг зикр тушишларига назар ташлади. Улар бир қўлларининг кафтини тепага кўтариб, иккинчисини ерга қаратиб, чир айланганча рақси самога тушиб, Яратганга таваллолар қилишарди.

— Аллоҳим, бизга раҳмат назарингни сол, бизга нима берсант, биз ҳалойиққа берурмиз.

Бир пайтлар бу хужраларда Мавлоно Румий ўз устози ва содиқ дўсти бўлмиш Шамс Табризий билан тунни тонгга улаб суҳбатлар қилишган, рақсу самоларга тушишганди. Шамс Табризийнинг Мавлонога берган сабоқлари саломини бирор тарози билан ўлчаб бўлмайди.

Румий Шамс Табризийни «Менинг кўшим» деб атаганди.

Махтумқули Кўниядан Адана тарафга йўл олади. Йўл тоғлар бағрига бориб тугашади. Булутлар у тоғдан-бу тоғ бошига кўчиб кўнади. Бироз ўтиб, кўш боғди. Чаптомонда, булутлар орасида нимадир яраклаб кетди. Хар қалай, юлдуз эмас, чунки ҳали кеч тушганича йўк.

Кўп ўтмай булутлар яна сурилиб, боғти ёғду кўринди. Дафъатан кўкда — тоғ тепасида қалъа, унинг бағрида эса тулхан шўбласи намоён бўлди.

Ҳа, бу бағандликда эрк, ҳаловат бор эди. Аммо, унга эришиш учун қанчалар машаққат чекишга тўғри келаркин? Махтумқулининг наздида бағандликда яшаш жуда катта жасорат талаб этарди. Рухий бағандлик, маънавий юксакликда яшаш ундан ҳам қийин.

Буёқ Ипак йўли ёқасидаги ям-яшил адирлар орасида жойлашган қасабаларда яшовчи туркманлар билан учрашувлар ҳам Махтумқулини хушнуд этди. Айниқса, бир неча жойда Додурга номли қишлоқларга дуч келди. У Усмонийлар салтанатига ўз номини берган Усмоннинг ҳам аслида туркман эканини эслади. Зотан, Румистонда Туркманистондагига нисбатан кўпроқ туркман истикомат қиларди.

Аммо, улуғ ва қудратли Усмонийлар қўли остида қамбағалликда яшаётган миллатдошларига қим ҳам ёрдам қўлини чўза оларди?

Махтумқули Румистон — Туркия ҳудудига Султон Абдулҳамид I даврида борган. Салтанат сарҳадларини кенгайтириш, қудратли рус полшоҳларининг шимол шамоқлари сингари сонук ва қаҳрли қарашлари, харбий ҳаракатларига қарши туриш зарурати ҳамма ишдан кўра долзарб аҳамият касб этганди.

Албатта, Махтумқули бу ердаги туркманларнинг ҳам мақсад-мудлолари билан қизиқди. Турк-туркманлар бу ерда илдиэ отишгани, шунингдек, рус-турк муносабатларининг мураккаблашиб бораётгани ширининг назаридан четда қолмади.

У биринчи рус-турк уруши пайтида у томонларга борган бўлиши ҳам мумкин. 1783 йида Қрим учун кураш бошланди. Шу йил Грузиянинг бир қисми Россияга қўшилди. Армандар ҳам ўз вакилларини Россияга юборишди. 1787—1791 йиллардаги рус-турк урушини эслайлик. 1806—1812 йиллардаги урушда эса, Махтумқули ўз ватанида эди.

Умуман, Усмонийлар салтанати ўз тарихида энг кўп Россия билан урушган бўлса ажабмас. Руслар ҳам, ўз навбатида, турклар билан бир неча бор урушга киришган.

Махтумқули, асосан, туркманлар яшайдиган ҳудудларда бўлди. Марказий Осиёдаги жой номлари бу ерда ҳам тез-тез учраб туради.

Масалан, буёқ Қорачаўғлон яшаган жой — Қўзан тоғининг, Нур (Нурота) тоғининг этакларидан Сайхун (Сирдарё) ва Жайхун (Амударё) дарёлари оқиб ўтаркан. Нур тоғининг Екепинар булоғига туташ қисми эса, қадимий Нисо ортидаги Копет-дор манзараларини ёдга соларди.

Буёқ Қорачаўғлон руҳига Куръон тиловат қиларкан, унинг қисмати ҳам ўзиникига ўхшаб кетишини пайкаб, хайратда қолди. Қорачаўғлон Қизилатрек, Қазанжик атрофларида дунёга келган, у ҳам Менгли исмли бир қизни севиб қолган, унга уйланолмагач, жаҳонгашталикни ихтиёр этган ва ҳозирги Туркия ҳудудларида бориб қолган экан.

Қўзан тоғидан наслимиз,
Орий туркмандир аслимиз.

Қорачаўғлон тўксон олти йил умр кўриб, уйланмасдан дунёдан ўтган.

Умрим ёт элларда кечар,
Кафтелеккина ерим ҳам йўк.
Ўтириб дардимни айттали
Бир муносиб ёрим ҳам йўк.

Махтумкули ўзининг ватанпарварлик, ишқий-лирик шеърларида Қорачаўтоннинг анъаналарини изчил давом эттиради.

Шоир Усманийлар салтанатига борган пайтида Ҳожи Бектош Валий макбарасини зиёрат қилганига шубҳа йўқ. Ҳожи Бектош хазратлари бектошия тарикатининг асосчиси. Ул зот ўзининг ўтқир фалсафий қарашларига эга. Унинг: «Кўлингта, тилингта, белингта эҳтиёт бўл», деган насиҳатини эсланг.

Мазкур хазратнинг: «Ақл — ойта, маърифат — куёшта, илм — юлдузга ўхшайди», деган ҳикмати Махтумкулининг «Юлдуздан йўл ясаб, ойта етишдим» деган сирли сатрларининг оқкичи эмасмикин?

Туркман мумтоз адабиётида фақат Махтумкулигина ўз шеърларида Ҳожи Бектош Валийни ёдга олади.

Махтумкули Румистонда буюк Юнус Эмро ижоди билан ҳам яқиндан танишди. Юнус Эмронинг:

Келинг дўстлар, танишайлик,
Ишни осон қилайлик,
Севайлик, севайайлик,
Дунё ҳеч кимга қолмас.

Ёки:

Биз дунёдан кетар бўлдик,
Қолганларга салом бўлсин, —

деган мисраларидан Махтумкули беҳабар бўлган деб ўйлайсизми? «Юсуф дея-дея» номли шеъри ҳам Махтумкулининг Юнус Эмро шеъритидан яхши хабардор эканлигини, унинг шеърларидан баҳраманд бўлганини кўрсатади.

Юнус Эмронинг шуҳратига ишонч ҳосил қилиш учун унинг Жалолиддин Румий билан муносабатларини эста олиш етарлидир.

Махтумкули XIV асрнинг охирилари — XV аср бошларида яшаган Кайғусиз Абдол асарлари билан танишган бўлиши эҳтимолга яқин. Унинг ҳам келиб чиқиши туркманларга бориб тақаларди. У «шатҳия» деб номланган адабий усулда баракали ижод қилган.

Бизларни дўзахга лойик кўрганнинг
Жойи жаннат, тупроғи гулзор ўлсун, —

деб ёзди у ўзининг «Бахтиёр ўлсун» номли шеърда. Яна бир шеърда эса:

Қилган бир кўприк қурайлик,
Гулм келсин, кечсин дея.
Биз бир чеккада турайлик.
Ботир бўлсанг, сен ўт, Тангрим! —

каби шеърлари шуҳрат қозонган. Махтумкули ана шундай шеърлари учун шаккокликка айбланиб, султон фармонига кўра осиб ўлдирилган Пирсултон Абдолнинг ижодини ҳам ўрганган бўлиши керак. Ўша пайтларда унинг «Дўзахда олов йўқ, ҳар ким ўз ўтинини ўзи олиб боради», деган ҳикмати анча шуҳрат қозонган эди.

Шу ўринда Махтумкули қандай китоблар мутлола қилганини бир ўйлаб кўрайлик. Бинобарин, турк дунёси мутафаккирларининг асарлари билан бирга туркман шоирлари асарларига ҳам алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Туркман деганда у дунёдаги барча туркманларни назарда тутгани, турклар ва туркманлар тарихини мукамал даражада ўргангани шубҳасиз. Кўпгина шоирлар форс тилида ижод қилган бўлсалар-да, улар ўз миллати, она тилини унутмагандар. Буни яхши англаган Махтумкули ана шундай устозлар ила фохрланарди. Бирок, Махтумкули ўқиган-ўрганган китобларнинг кўпчилиги биз учун сир бўлиб қолмоқда.

Махтумкули Усманийлар салтанати ҳудудларига бир мартагина борганимикин? Унинг қаламига мансуб «Давлаталининг» номли шеърининг ярмида мадҳ қилинган «давлати олий» — Усманийлар давлати эмасмикин? Махтумкули ҳаёти давомида Бекташ зафарлар қозонган Буюк Алп Арслон ҳақида, ўн тўққиз ёшида «Ё мен Истанбулни оламан, ё Истанбул мени олади», деган фотих Султон Меҳмет ҳақидаги тарихий ҳақиқатларни билганимикин?

Махтумкули, юз минг саволи Махтумкули! Унинг бизгача етиб келган асарларида нима учун ўғузхон ёки Кўрук отанинг номлари учрамайди? Балки бундай шеърлар бор бўлса-да, бизгача етиб келмагандир? Бу саволларга жавоб ҳам яқин йилларда топилиб қолар...

Махтумкули Румистондан Макка тарафга йўл олди. Йўл-йўлакай турунж, пўрғахол, поринж сингари мевали дарахтлар кўп учарди, бозорларда ҳам хурмо, ёғли жийда сингари меваларга тез-тез дуч келарди.

У ниҳоят араб ўлкасига кириб келди. Ҳар қадамда ошпок кийим кийган, қорамтир тусли одамлар унга рўпара келарди.

Махтумкули ҳар доим араб тилининг фасоҳатига тан бериб келарди. Бу тилдан яхшигина хабардор ҳам эди. Араб уйларининг юзи Қавба тарафга қараб қурилганидан манзилни аннқ мўлажалга олиш кийин эмасди.

Туялар мункиб-мункиб, ер юзининг энг муқаддас манзил томон илгариларди. Шом шафағи олинда кўкка бўй чўзган миноралар янада илоҳий манзара касб этади. Ниҳоят кун бот-гач, қарвон шаҳарининг бир чеккасидаги қарвонсаройга кўнди.

Мана, ислом оламининг энг муқаддас ўчоғи бўлмиш Макка! Мукарама! Бу кунга қадар бу муборак шаҳар ҳақида қанчадан-қанча ҳамду санолар ўқилмади, не-не китоблар ёзилмади? Шу кунгача бу тушроққа неча миллиардлаб инсоннинг қадами теғди экан? Бу заминдан қанча-қанча қалблар покланиб кетмади экан?

Махтумкули ҳам сўнгги пайтларда Макка, Мадина, Мухаммад Пайғамбар (с.а.в.) билан боғлиқ кўпгина шеърлар ёзган эди:

Етти осмону Ерни

Мақон этган бир Аллоҳдур.

Икки жаҳоннинг сарвари

Ул Мухаммад Мустафодур.

Махтумкули ҳожилик мақомига эришган одамлардан Макка ва Мадина ҳақида жуда кўп эшитганди. Бу нури шаҳарлар унинг тасаввуридати илоҳий манзиллар билан айнан бир хил чиққанидан ўзи ҳам ҳайратланди. Ҳудди бу заминга аввал ҳам келгандек сезарди ўзини.

У Маккада, Мадинада, Сафо ва Марва тепалиқлари оралиғида ҳажнинг барча руқияларини адо этди. Бу муқаддас ерда, Аллоҳга энг яқин маконда у икки тилак тилади: «Ё Аллоҳ, юртимга тинчлик, омонлик, фаровонлик бер! Йўқотганларимнинг ўрнини тўлдир!»

Махтумкули бир неча кундан сўнг Туркистонга қайтаётган қарвонга кўшилиб, ўз юртига йўл олди.

Шукр, алҳамдулиллоҳ,

Жонона кўзим тушди.

Майхонада май ичдим,

Мастона кўзим тушди.

Ёки:

Уматининг мушфики, Махтумкулининг манзари
Ул Мухаммад Аҳмади Мухтори кўрдим шуқадир.

Ҳаж зиёрати исломнинг беш асосий устунидан биридир. Махтумкули бу фарзани ҳам адо этиб қайтди. Шу боис унинг охирти шеърларидан бирида:

Ошиқ Фирок айтар арзин,

Рўза билан намоз фарзин,

Бу жаҳонда ушбу қарзин,

Жон чикмайин бериб кетди,—

деган банд учрайди.

Махтумкули ҳожилик мақомини олиб қайтаркан, Ҳалабага ҳам кўниб ўтмадимикин? Бу ердаги буюк Насимийнинг қабрини зиёрат қилмадимикин?

Насимий — шоирлар наслининг шамчиронидир. У Махтумкули учун мардликнинг, покликнинг тимсоли эди. Махтумкули ўз шеърларида уни ҳурмат билан тилга олади. Аммо, нима сабабданлир у тарафга бормасди. Кўпгина сабаблар билан бир-та, бошсиз, этасиз, иложсиз қолган элига тезроқ етилиши истати ҳам бунинг сабабларидан бири бўлгани эҳтимолга яқин. Энди назарида Махтумкули ғурбатда узоқ вақт қолиб кетса, она юрти иккаланиб қоладигандек туюларди. Араб дунёсига тушиб қолган туркманлар ҳам ўз элидан анча узоқлашиб кетгани, ғурбатдаги бошқа туркманлар сингари ўз юртидан бирмунча бетоналашиб қолганини сезди.

Мана, ўзга юртни босиб олишнинг натижаси. Бир маҳаллар ўз ғалабасидан маст бўлиб, ўша ерда қолиб кетганлар, энди халқдан ажралиб, ўзлигини йўқотар даражага бориб етибди. Ҳар бир халқ фақат ўз юртида, ўз макониди бахтли бўла олади.

Махтумкули, кезганда,

Ҳалаб, Кайсар тузунда,

Гўзал ёрнинг изинда

Умриниз зоя дўнди,—

деган сатрларга таяниб, қатъий ҳулоса чиқарганлар ҳам бордир. Аммо Махтумкули ижодини чуқур ўрганганлар унинг шеърларида Ҳалабага борганини тасдиқловчи руҳни топа олинмайдди. Шундай бўлса-да, умидсизликка тушиб керак эмас. Янги шеърлар топилса, янги таджикотлар олиб бориlsa, кўп нарсата ойдинлик киритилиши мумкин.

9

Катта қарвон Эронга кириб борганида, Махтумкули ўша ерда қолди. У Эронда қандай киёфада кезганини айтиш кийин. Эҳтимол, қаландар-дарвиш ё савдогар киёфасида юрган бўлса

хам ажабмас. Нима бўлганда ҳам, у Махтумкули бўлиб беамал айланиб юрмаганлиги аниқ. Агар у Эронда ўз киефаси, ўз исми билан беамал юртанида, кўлга тушиши тайин эди. Ҳаёт Махтумкулига эҳтиёткорлик, оғоҳликдан яхшигина сабоқ берганди. Шоирнинг ана шундай хатарли ишта беабоғлагани унинг Менлигига бўлган мухаббати канчалик юксак бўлганини ҳам ана бир қарра тасдиқлайди. Махтумкули Менгли учун жонини ўртага қўйган эди.

Кезиб сан фоний оламда,
Кўзларам, Менглихон борми?

Махтумкулининг Эронга келганига ана бир сабаб, акаларининг изини сўроқлаш эди. У оғалари учун ҳам таваккал дея бу юртга қадам босди. Махтумкулининг Эрон сафаридан учинчи максали — Эрондаги ички сиёсий вазият, хусусан, ҳукуматнинг туркманлар борасидаги қарашларини сингичлаб ўраниш эди.

Албатта, бу сафар қанчалик қийинчиликларга сабаб бўлганини ҳар бир соғлом фикрли одам англай олади. Махтумкули ҳам буни яхши биларди. Махтумкули «Таваккалчининг ишини ҳудуд ўнглабди» деган нақлга амал қилди.

Бу сафарда у, аввало, Ўратаннинг ўзидан, кейин эса, ҳоки Эронзаминда ётган Фирдавсий, Савдий, Хофиз, Умар Хайёмлар руҳларидан мадад тилади.

Унинг Эронда қанча вақт бўлгани, қаерларни кезгани, нима нишлар қилгани аниқ эмас. Менгли, Абдулла ва Муҳаммадсафодан ҳам бирор хабар толдими-йўқми, буни ҳам билмаймиз. Фақат бу ерда Махтумкули кўлга олиниб, қамоққа тушгани аниқ.

Ҳарчи у «Мен Эронда банди бўлдим», деган гапни айтмасанда, унинг кўпгина шеърлари ана шундай ҳулюса чиқаришимиз учун асос бўлади.

Бу ҳақида кўпгина ривоятлар ҳам бизгача етиб келган. Туткунда туриб ёзилган шеърларнинг аксариятидан улар Эронда яшаб турилганда ёзганини тахмин қилиш мумкин.

Ватанимда хон эдим,
Хонларга фармон эдим,
Дардларга дармон эдим,
Мискинга дўкон эдим,
Жонсизга мен жон эдим.
Найлай, энди бечораман.
Кўзсизларнинг кўзи эдим,
Соқовларнинг сўзи эдим,

Эл-юртнинг юзи эдим,
Севар ёрнинг нози эдим,
Хотамтойнинг ўзи эдим,
Найлай энди овораман.

Эрам ичра райхон эдим,
Ватанда зарафшон эдим,
Мард йигитга қамон эдим,
Тоғ бошида туман эдим,
Фиротий дер, омон эдим,
Энди эски вайронаман.

Бу шеър Махтумкулининг ўзига хос таржиман холи, ички ҳиссиётларининг қалбга сиғмай, тапшқарига отилиб чиққан оқими. Баъзилар «бу шеърда Махтумкули шунчаки ўзининг рангсиз ҳаёти, қамтаринлиги, ҳокисорлигини кўрсатмоқчи бўлган» деган фикрни билдиришади.

Бизнингча, ундай эмас. Зиндонда ўтирган шоир ўз фикрларига оройиш бериш, исёнкор туйғуларга таскин бағишлаш, бутун вужудда қайнаб тошаётган илҳом жўшқинликларини бошиш учун шу шеърни ёзган.

Бегона элда ўзига-ўзи таскин, тасалли бермаса, қим ҳам берарди? Қолаверса, у ўзининг Махтумкули эканлини, шоирлигини ишпириши керак эди. Диккат қилган бўлсангиз, юқоридаги шеърда у ўзининг шоир эканлини айтмай, шунга яқин ишора қилиб ўтади.

Махтумкулининг тутқунлиги анчагача давом этганга ўхшайди. Сабаби, унинг «Етирмас хижрон» шеърда тез орада озоликка чиқишидан умид қилмаётганлиги кўринади.

Саҳар туриб, Ватан сени чоғларман,
Гулшанли сарчаман дея йиғларман.
Хулшлашиб бу мискин жоним доғларман,
Максад-муродимга етирмас хижрон.
Фиротий, Ватан деб қон тўқар кўзим,
Бокий қараб турмиш хижрона юзим,
Биродарсиз ғамда қолдим бир ўзим,
Баридан тиндирмиш бу золим хижрон.

Бу шеър ҳам аввалгиси каби жуда қисқа битилган. Махтумкулининг тутқунликда ёзган шеърлари нисбатан қисқалиги билан ажралиб туради. Уч, беш, нари борса етти банди шеърлар шоир ижодида жуда кам учрайди. «Саҳар туриб, Ватан сени чоғларман», «Фиротий, Ватан деб қон тўқар кўзим» сингари

сатрларда она юрт соғинчи яккол сезилиб туради. Бу туйғун Ватандан олисда юрганлар, айниқса, тутқунликда кун кечиранлар яхши билишади.

Бироларсиз ғамда қолдим бир ўзим,
Баридан тиндирмиш бу золим хижрон, —

деган сатрлар кўп нарсадан хабар беради. «Баридан» деганда у ҳамма нарсани — Менглини ҳам, у ҳақдаги ҳаёлларини ҳам назада тутган, албатта.

Эрон зиндонлари туркманлар орасида энг кўркинчли жазо маскани сифатида шуҳрат таратган эди. Эронийлар қадимдан ўтроқлашган халқ бўлгани учун ўша пайтлардаёқ бу мамлакат зиндонлари ҳам мукамал жазо маскани сифатида тақомиллашиб улгурган. Бу ҳақда аввалдан эшитиб келган бўлса-да, Махтумқули энди бу «мукамаллик»ни кўзи билан кўриб туради. Шоирнинг руҳи, беғубор қалби қандай қийноқларга чидади экан? Уни қамчилган қул канчалар улғу инсонга қул кўтарганини оз бўлса-да англаб етдимикин? Зиндон эшигида мудроқ ё уйғоқ турган посбонлар қимми кўриқлаб турганларини ўйлаб кўрдилармикин? Махтумқули бу тутқунликдан қандай озод бўлди экан? Бу ҳақда ривоятлар ҳам бор, ammo асл ҳақиқат ҳалигача маълум эмас.

Нима бўлганда ҳам, Махтумқулидаги ўтқир ақл-идроқ, зеҳну фаросат унинг озодликка чиқишига йўл кўрсатган бўлиши керак, зеро, душманнинг раҳм-шафқат кўрсатганига ишониш қийин. Бинобарин, бу тутқунлик воқеалари ўз даврининг очилмас сирларидан бири бўлиб қолмоқда.

Бандиликда ўтган йиллар Махтумқулининг ватанпарварлик туйғуларини, ўз халқига бўлган ихлосини, меҳрини янада ортирди, халқи учун қанчалар кераклигини чуқур англаб етишида туртки бўлди. Шу боис, у бутун ижодига қайтадан назар ташлаб чиқди. Ammo қилган ишларидан, ёзган шеърларидан қўнгли тўлмади. Жўшиб қайнаётган илҳомини халқ учун янада фойдали, янада оташин асарлар битишга йўналтириш, руҳан кўтаринкилик бахш этувчи асарларни кўпроқ ёзиш лозимлигини аниқлади.

Махтумқулининг кўзига ижод йўлидан бошқа йўл кўринмасди. Халқнинг ғурурини юксалтириш, уни жипслаштириш, ҳамжихатлигини кучайтириш йўлида шеърлар ёзиш керак, деган ҳулосага келди. Шу кунгача қилган ишларини оз деб билишни келгусидати ишлари янада кенг қамров олиши учун янги куч-қувват бағишлади.

Махтумқулининг қурашлари узоққа мўлжалланган эди. У анчадан бери шеърлари халқ онгида илдиз отиб, ўзгаришлар қилаётганини, тарқоқлик, беқарорликлар изга тушаётганини, ижодининг таъсири туфайли ҳар бир туркман маълум маънода ўзгараётганини ҳам сезарди. Ҳар бир сатрини, ҳар бир бандини бир аскар деб тасаввур қилган шоир эндиликда ўзининг мингмиглаб аскарлари эзгулик ғалабаси учун қурашаётганини ҳис этади.

Махтумқулининг шеърлари айнан чинорга ўхшарди. Чинор илдизи танаси қаби улғу бўлмаса, яшолмайди. Бу чинор ҳам тошни ёриб илдиз отиши керак эди...

Албатта Эрондан қайтганидан сўнг, унинг бахтсизлиги, ғуссалари ортса ордлики, қамаймади. Энг ёмони — Менглихонни, оғдларини топиш умидининг сўниб бораётгани эди. У йўқотанларини қайси манзилу макондан изласин? Уларни қидириш мумкин бўлган ҳамма жойни излаб келди-ку?

Янғаси Оккзнинг қалбида мигтираб турган умид учқунлари ҳам сўниб битмаган. У ҳамон эри Абдулганинг чирогини ўчирмай келаетир. Тик этса эшикка қарайди, шўрлик.

Ўтган асрларда, ер одам қони билан сугурилган дамларда туркман аёлларининг ана шундай вафодор бўлганлиги қатта қаҳрамонлик эди. Бу фидойилик олдида бош этмаслигининг илгожи йўқ. Ҳақиқий инсонгина уларнинг бу вафодорлиги қандай қурбонлиқлар талаб этганини яхши билади. Ахир, бу аёллар ҳам бошқалар сингари эркак меҳрини кўмсамайдими, уларнинг ҳам фарзанд кўргиси, жигарпорасига кўкрак туттиси, баарига бошиб алла айттиси келмайдими? Ахир, инсоннинг эҳтиёжларини санаб адоғига етиб бўлмайди-ку?

Бирок, бу аёллар ана шундай эҳтиёж ва истакларининг барига қул силтаб, севган ёрларининг йўлига умид билан кўз тикиб ўтираверишган. Туркман йигитларининг мардлиги ҳам аслида аёл садокатидан, вафосидан куч олган эмасмикин? Йигитлар ўлар чоғда ҳам, уйи-ўчоғи дарз кетмаслигига, аёли бошқа бировнинг тўшагига кирмаслигига ишонган ҳолда жон беришган. Бу ишонч эса, аёлларнинг ҳар хил баюллардан асралоғига, эрларининг обрўси, шавнини кўз қорачигидек сақашларига бурчи қилган. Эрлар шунинг учун ҳам, ўз аёлларининг вафосини қадрлаган, уларни бошларига кўтаришган. Албатта, турли даврларда аёл зотига нисбатан зўравонлиқлар, тажовузлар ҳам учраб турган, бироқ, барибир, аёлга нисбатан ҳурмат, муҳаббат барқарор ва устунлигига қолаверган.

Махтумқули ўз халқининг табиатини пухта ўрганиб бўлгач:

Дунё сўзи ўхшар тусиз таомта,
Сўз ичинда келин-қиз ҳам бўлмаса,—

деган сатрларни битди. У бу мисраларда ана шу вафодор, садоқатли туркман аёлини малҳ этганди.

Туркман аёлларининг вафодорлиги шарият қонунлари орқали ҳам мустаҳкамланган, лекин аёлнинг қалбида вафо, меҳр, мухаббат, ифбат йўқ экан, бу қонунлар елга соврилар-кетарди.

Бу — туркманчиликнинг, туркман эли шу пайтга қадар йўқотмасдан келадиган қадриятларнинг бир қўриниши.

Тавбир жоиз бўлса, туркман туپроғида эртаги-кечми энг бандлида обида қурилиши керак бўлса, бу, албатта туркман аёлига қўйилиши керак бўлган ҳайкалдир. Тарихнинг талаби шу.

Махтумқули умрининг қолган қисмини нимага сарфлаши ҳақида кўп ўйларди. Асосий максали — туркманларни бирлаштириш, қудратли давлат барпо этиш истаги амалга ошмаган бўлса-да, бу оруз эртаги-кечми, барибир, ўз ижобатини топишга ишончи қомил эди. Чунки, у халқининг буюк бунёдкорлик хислатига қаттиқ ишонарди. Бу қурашда унинг ўрни қандай бўлди? У қандай хизмат қилса, халқига кўпроқ нафи тегди?

Демак, ҳар қандай вазиятда ҳам ишонч ва умидни йўқотмаслик керак. Махтумқулининг узоқ мулоҳазалардан кейинги ҳулосалари шундан дарак беради. Ахир, нимага қолдир эканнингни билиш ҳам валийлик даражаларидан бири эмасми?

Шеърят, тингловчиё ўқувчини ўз тарафига оқдириб бораётган, ота-боболар қонидан қонга синиб келадиган шеърят. Шоирлиқни, ҳатто шоҳлиқдан ҳам юқори туришини Махтумқули анча эрта тушуниб етганди. Махтумқули замонидан бери қанча хон, қанча султон, қанча шоир-яшаб ўтмади. Аммо уларнинг кўпчилиги, ҳатто, тириклик чоғидаёқ унўғилиб кетди-ку? Шоир Махтумқули эса асрлар ўтгани сари халққа яқинлашиб бораверди.

Эҳ, ҳазир Човдурухон бўлганида эди! Човдурухон Махтумқули учун умрбод армон бўлиб қолди. Човдурухондан кейин бирорта саркарда Махтумқулининг қалбига шуңчалик яқин келолмади.

Ниҳоят, Махтумқули энди жаҳонгашталикни йиғиштирди, энди бутун имкониятини ижодга сафарбар этди. Ана шуңда у ўз фикр-туйғулари устидан қулди:

Одам ўғли, ўзинг билмай,
Қадам-қадам отажаксан.

Этангнинг амрини қилмай,
Ўз кўнглингни туйдажаксан!¹

Дунёни қизгин тутмагил,
Ишинг кўр, бекор етмагил,
Махтумқули, унутмагил,
Кетажаксан, кетажаксан.

10

Махтумқули ўз умри мобайнида кўп шоирлар билан ҳам-сухбат бўлган. Борди-қелди қилган. Бизгача етиб келган асарлари орасида Махтумқулининг Дурди шоир, Мабруфий, Зунубий, ўрозменгли сингари шоирлар билан айтишувлари бор. Айтишувлар базмларга жон киритиш, мунозара қилиш максалида ҳам, устоз шогирдга фотиҳа беришдан аввал синовдан ўтказиш максалида ҳам уюштириб турилган. Бунда фотиҳа олдиган шоир йигирма минг байт шеърни ёд билиши шарт қилиб қўйилган. Шу шарт бажарилгач, фотиҳа берилган. Ўша пайтларда ок фотиҳа олишни бўғушти кўннинг эиёлилари Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлиш билан тенглаштиришди. Аммо, барибир, булар бошқа-бошқа нарсалардир.

Махтумқулининг Шайдоий, Андалиб, Шобанда сингари шоирлар билан ҳам қалин алоқада бўлгани эҳтимолга яқин. XIX асрда яшаб ижод қилган туркман шоири Қурбонқули Залилий Махтумқулининг жияни эди. «Фироғий» шеърдаги:

Маматжума дўстим, мулло Залилим,—

деган сатрлар ҳам Залилийга бағишланган.

Махтумқулининг юқорида номлари тилга олинганлардан бошқа шоирлар билан алоқалари ҳақида маълумотлар етиб келмаган. Бирок ўша туркман шоирларининг аксарияти, шунингдек, қардош халқлар шоирлари ҳам Махтумқулининг халқчил, равои, дилга яқин мисраларига тақлидан асарлар бита бошлашган. Махтумқули тириклик пайтидаёқ ўз мактабини ярата олди.

Бунни шоирнинг ўзи англадимикин? Ахир, у жулда эйрақ эди-ку? Англаган бўлса-да, сир бой бермагандир. У ҳар доим кам-тарлиқни йўқотмай келган:

Эшитганлар айб айламаг сўзимга,
Эллар қаби сўзим у² ҳам бўлмаса.

¹ *Туйдажаксан* — қуйдириб-пиширмоқчиёсан, йўқ қилмоқчиёсан деган маъноларда.

² У² — ушун, батафсил, равшан фикрли деган маъноларда.

Бу — Махтумкулининг сўзлари.

Бу йилларда Махтумкули қандай турмуш кечирди экан? У туркманнинг одатдаги турмуш тарзига яна қўникиб кетди. Тиркичилик ўтиб туриши учун дурагдорлик, зарарлик билан шугулланди.

Туркманда бир анъана бор: хурматли-оброўли кишиларни хор қилиб қўйишмайди. Экин-тикин ишларига қарашинида, узок сафарлардан қайтганларида, албатта, унга атаб совғалар олиб келишади, шеърларини кўчириб олгач, ҳақини беришади, тўймаъракалардан бош-оёқ сарпо билан жўнатишади. Бундай удумлар жуда кўп.

Фақат шундан кейинги кўнлар нисбатан фамтин ўтарди. Махтумкули бавзан эзгин хотиралар таъсирига берилиб, ўзини ўнгилмай қолади. Олдинда эса, худди қаҳратон киши мисоли кексалик тиш қайраб турибди. Бирок кишининг ортидан, барибир, баҳор келади. Кексалик-чи?

Хар кишининг сўнги баҳор,
Умр сўнгида гап бори!

Аслида бақувват, гавдали одам учун олтимши ёш нима деган гап? У бавзида худди аввалгидек вужудига қаерлардандир сирли бир қувват оқиб қираётганини сезарди. Аммо, вақт ўз сўзини айтди. Бир пайтлар қийиб юрган тўнлари энди ўзига сал кент, узун келиб қолгандек. Ўзида содир бўлаётган сезиларсезилмас ўзгаришларни Махтумкули шеърларига ҳам сингдиришга ҳаракат қиларди. Менглини, тириклай йўқолган акаларини қутаверишдан ҳам чарчаганди. Аммо, уларни унута олармиди? Қуйидаги мисралардан унинг ўзини қанчалик ёлғиз хис қилганини аниглаш мумкин.

Менглихоним, ишк савдосин унутдим,
Раҳм этар бўлмади, бахтим қародур.

Ёки:

Бир қардошсиз дунёда
Нечук кечар аҳволим?

Мана бу эса, олтимши ёшида чеккан ҳасратларидан нишона:

Олтимшига азм урди қартайган ёшим,
Раҳм этар бўлмади, бахтим қародур.

Махтумкули юрт ичи ва ташқарисидати сиёсий вазиятни синчиклаб кузатарди. Албатта, у пайтда туркманларда газета ёки

ОАВ бўлмаган, янгиликлар оғзаки тарзда тилдан-тилта кўчиб юрган. Рус-турк муносабатларининг кескинлашгани, Исмоил қалъасининг забот этилгани, русларнинг эронликлар билан келишолмай қолгани шонирга аён эди.

Ички аҳвол қандай эди? Бу ўша-ўша ички душман — ички низолар, оғзи олалик эди. Ҳеч бир қабила иккинчисига шайқат қилгиси келмасди — сув учун, ер учун жанжаллар, қасос, уруғ-аймоқчилик можаролари ҳамон давом этарди. Шундай бир пайтда одамлар бирдамлик ҳақидаги шеърларни юракка яқин олиб ўқишар, ўзаро муҳокама қилишар, маъносини чақишга уринишарди. Аммо сўз бошқа, амал бошқа. Устига устак, Махтумкули олинди яна нималар қутаётганини билмасди.

Нодиршоҳнинг ўлиmidан кейин Эрон инкирозга юз тутди. Мамлакат бир неча хонлиққа бўлинганди. Улар бир қилич, бир байрок остида бирилашгач, қатта ўйинлар майдонга келди.

Бу ҳақда тарихчи М. Аннанасов шундай ёзади: «Эрон феодал хонлиқ ва беқликлари — қожорлар бошчилигидаги шимолий ҳамда землар етакчилигидаги жанубий гуруҳлар ўрғасидаги қурашлар қожорлар ғалабаси билан якунланди. Оғамуҳаммадшоҳ землар сулоласининг асир тушган сўнги шоҳи Лутфалихоннинг кўзини ўз қўли билан ўйиб олди. У земларни қўллаб-қувватлаган Қирмон халқидан ҳам аёвсиз ўч олди. Ёш-ёш қиз-жувонларни ўз навқарларига тақсимлаб берди. Эркакларнинг эса қўзларини ўйиниши буюрди. Навқарлар 20 минг кишини қўзларидан жуудо этишган. Ахта Оғамуҳаммадшоҳ фақат Эронда эмас, Жанубий Озарбайжонда, Кавказда, Хуросонда ҳам мислсиз жабр-зулмлар ўтказди».

Тарихда Ахтахон номи билан шухрат қозонган Оғамуҳаммадшоҳ барча шайқатсизликларни туркманларнинг бир тармоғи бўлган қожорлар қўли билан амалга оширган.

Ахтахоннинг кўнглини олиш учун туркманнинг кўпгина хон ва беклари қанчалик тилеғламаликлар қилиб, думларини ликиллатишларини кўрган Махтумкулининг кўнгли вайрон эди.

Бегайрат хон қўлинда
Элат хорлиққа тушди.

У яна бир ҳақиқатни аниглаб етди: шохларнинг қай бирини олиб қарамайт, аксарияти туркман эли ва туркман замини билан алоқадор бўлиб чиқади. Бу нима? Тақдирнинг ачық кинояси?

Бунга Махтумкули қандай жавоб бергани маълум эмас. Қадимдан шу кўнларгача яшаб ўтган туркман ҳукмдорларини са-

наб чиқиш учун алоҳида китоб ёзиш мумкин. Бунинг учун махсус илмий изланишлар талаб этилади. Масалан, Нодиршоҳ туркманнинг афшар уруғидан эди, ҳинд ҳукмдори Мухаммадшоҳ эса туркманининг баҳорли тоифасидан, ўзбек Абдулғози Баҳодурхон ҳам туркманлар ичида катта бўлган, Мухаммад Ҳасанхон туркманининг кожор тоифасидан, унинг ўғли Оғамуҳаммадшоҳ Эрондаги кожорлар сулоласига асос солди. Бу сулола Эронда 1925 йилгача ҳукмронлик қилгани маълум. Фатҳалихон лақаби билан танилган Бобохон Оғамуҳаммадшоҳнинг ўғли эди. Бу номларни ўз фикримизни тасдиқлаш ёки машҳур шахсларни ата-йин туркманлаштириш мақсадида айтаётганимиз йўқ. Биргина Салжуклар ҳаракати Осиё китъасини ўзгартириб юборгани ва Европанинг келажакига ҳам таъсир ўтказганини таниқли инглиз олими Ж. Саундерс ҳам ёзиб қолдирган. Бундай фикрни билдирган олимлар оз эмас.

Умуман, ҳозирги вақтда туркманларнинг тарихи тўлиқ ёзилмаган. Шўро даврида сиёсатта мослаштириш ниятида чала ёзилган тарих китобларида ноаниқ ўринлар жуда кўп. Бу ҳалқнинг тарихи устида ҳали жуда узоқ изланишлар олиб борилиши керак.

«Ўз тарихини билмасдан, унда аниқ иштирок этмасдан туриб, тамаддулларнинг ҳеч бири тараққий эта олмайди» (Л.Н. Гумилёв. «Қадимги турклар». 1964 й. 340-бет).

Махтумқулнинг, ундан сал ёши каттарок бўлган Андалибнинг, Шайдоийнинг ўз даврига қадар бўлган туркман тарихини яхши билганликлари уларнинг асарларида ҳам яққол кўзга ташланади:

Тоғдан баланд, янтоқдан паст
Бўлди туркманининг аҳволи.

Бу Шайдоийнинг сатрлари.
Мана, Махтумқули нима дейди:

Қалла кўйиб солдик хоннинг қалъасини,
Эшитдик оҳу зор, мискин ноласин.

Ёки:

Чин-Мочинда тахтин қурган,
Эрону Афронни сўртган,
Хиндистон, Хўганга борган,
Отаниёз хон кўринар.

Юқоридаги сатрлар нима сабабдан айтилгани ҳақида бир ўйлаб кўринг-а? Бу каби сатрлар Махтумқули ижодида юзлаб

топилади. Бинобарин, узоқ тарихимизда ҳали ўрганилиши керак бўлган саҳифалар қанчалик кўп эканини билиш қийин эмас.

Махтумқулга қайтайлик. У ҳаётлигида ҳукмронлик қилган энг сўнгги ҳукмдор Фатҳалихон эди. Фатҳалихон тахтага ўтирганида, Махтумқули олтишдан ошиб қолганди. Ўтган йилларнинг изи, ҳаётининг ва ижодий тажрибалари уни мўйсафидга айлантириб қўйганди. Бу йиллар унинг учун ижодидати энг сермахсул давр бўлди.

11

Махтумқули биз бутунги кунда «модерн» деб атайдиган йўналишда ҳам маълум муудат ижод қилгани айни ҳақиқат. Ҳа, Махтумқули жаҳон шеъротида янги саналган оқимда икки аср аввал сузиб ўтганди.

«Менгзар ҳукми» шеърини яна бир қайта ўқиб кўринг-а! У қўллаган шеърини ташбеҳлар, санъатлар ҳақида алоҳида китоб ёзиш ҳам мумкин.

Махтумқули аввал ўқиган китобларига, ўз устозларининг илмий қарашларига янгидан тиник назар ташлашга вақт топа олмади. Махтумқулнинг илмий қарашлари ҳам қичик-иччам мақодалар орқали алоҳида ўрганилди.

Талқикотчи Ч.Кулиев Махтумқулнинг «Жаҳон пайдо» номли шеъри асосида фикр юритиб, шундай хулосага келади:

«1771 йилда инглиз файласуф-материалисти, таниқли кимёгар, жамиятшунос Жозеф Пристли ўсимликлар ўзларидан ҳаёт учун зарур бўлган, фан учун номалдум бир газни ишлаб чиқаришнинг тажриба йўли билан биринчи бўлиб аниқлади. Уч йил ўтгандан сўнг эса, бу газнинг номи «кислород» бўлиб фиғта кирди. Ўз даврининг буюк олими бу фикрлари билан Махтумқулнинг ўсимликларнинг «жаҳон ичра жон» яратишга қодир «дам»и (нафаси, кислороди) ҳақидаги тушунчаларини тасдиқлайди. Бундан шундай хулосага келиш мумкин: шоир ўсимликларнинг табиатдаги муносиб ўрнини белгилаб бергани ва бунинг илмда тан олингани — даврининг юқори баҳосига муносибдир. Бу хулосага шоир қай усул билан етиб боргани маълум эмас. Бу — Махтумқули даҳосининг буюк илҳоми туфайли дунёга келган жуда улкан илмий кашфиётдир!»

Бу — буюк шоир ижодидати ягона илмий кашфиёт эмас, албатта.

Шоирнинг:

Бу не қудрат ишдир — сувдан ўт чикар?

Ёки:

Уч хиссаси далли даре,
Бир хисса ерда минг фарё,
Ким билярки, кўхна дунё
Ё раб, неча ёшилади?

Ёки:

Юлдуздан йўл ясаб, оя саташдим...

сингари ҳали инсон онги етиб боровмаган, шoirнинг ўткир ақл-заковати туфайли дунёга инган мўъжизавий мисралар шoir ижодида юздан ошади. Ҳали бизга етиб келмаганлари қанча экан? «Қайдалиги билинмас», «Учи авлоддан», «Чикиб ўтирмиш» каби шеърларидаги сирларни кашф этиш учун бизнинг замонашларимиз ҳали анча бош қотиришлариға тўғри келади.

Маҳтумқули ижоди том маънода сирлар хазинасидир. Бу шарқона анъаналарнинг ўзига хослиги демакдир. Шарқ адабиёти ўз сирлари билан ҳам жозибали ва сехрлидир.

Мумтоз адабиётимиз билимдонларидан бири Ҳиммат Қақажон ана шундай сирлардан бирини «Учи авлоддан» шеъри мисолида кўйилатича шарҳлайди:

Араб алифбосида 28 та харф бор. Бирок, қадимги туркман адабиётида пом ва алиф кўшилмасидан юзга келган «ю» бирикмаси ҳам битта харф хисобланади. Адабиётда араб харфлари худди никоб ёпинган аёл сингари жуذا кўп сирларни ўзида жамлаган. Шу боис, шеър «Не ўн беш аёлдир...» деб бошланади.

Араб алифбосида харфлар (28 та харф) ўзидан олтинги аниқлик артикли билан кўшилмиш-кўшилмаслиғига қараб, 14 тадан икки гуруҳга — шамсий ва камарий харфларга бўлинади. Бундан ташқари, харфлар нукталари бор-йўқлиғига кўра яна икки гуруҳга бўлинади. Шу боис, мумтоз адабиётда бундай харфлар гуруҳи «хомилали ва хомиласиз аёллар», «холли ва холсиз аёллар»га ҳам бўлинади.

Шoir биринчи сатрда ёзади:

Не ўн беш аёлдир, ортмас фарзанди?

Бу ўн беш аёл — 15 та нуктасиз харф демак. Булар: алиф, ҳе, дол, ро, син, сод, то, айи, коф, лом, мим, вов, хо, лом-алиф, йо. Яъни, бу харфларнинг тегасида битта ҳам нукта йўқ. Агар нукта кўйилганда ҳам маъноси ўзгармайди. Нуктаси бўлмагани боис бу харфларнинг «фарзанди ортмайди», сўз ясамоққа қучи етмайди, улар «кисир» харфлар.

Шoir ўн беш нафар «никобли (ёпинчикли) аёлларнинг», яъни харфларнинг ичинда уч нафар сўз ясовчи, хомилала кўтариб, фарзанд, насл, авлод яратишга қобил аёл (харф) бор, дейди. Улар «алиф», «вов», «йо» харфларидир.

Учи эғиз, ўн тўрт эрур пайванди.

«Уч эғиз» деганда алиф, айи ва ҳамза назарда тутилди. Бу харфлар бир нечта товушни (а, и, у, о, э, ў) ифодалаши мумкин. 1) «Алиф» — а, э, ё, е; 2) «айи» — а, и, о, у; 3) «ҳамза» — а, о, ў, э.

«Ўн тўрт эрур пайванди» деганда эса, араб алифбосидати шамсий харфлар назарда тутилади. Араб тилида олдиндан келган -ал артиклини ўзгартира олган харфлар шамсий харфлар дейилади. Масалан, тафсир сўзида ал-кўпила, у ат-тафсирга айланади (масалан: ан-нур, ас-салом, аз-Замахшарий, ар-Розий). Шамсий харфлар «ал» артикли келган ерда олдидаги харф билан боғланиб, ассимиляциялашади, яъни «л» харфи тушиб қолиб, нздан келган шамсий харф билан пайвандланади (боғланади), «никоҳланади», жуфтлик ҳосил қилади, эр-аёл бўлади.

Ул не жимов айлар, не чикар ёлдан?

«Жимов» арабчада «ковулиш», «бирлашиш» демакдир. Яъни, юқоридаги харфларнинг бирлашиш қоидалари ёд олнгач, у одамнинг эсидан чиқмайди, дейилмоқчи.

Ул не махлук, кўк юзига кўнардлар?

Булут кўкда учиб-кўниб юради.

Тоҳи иниб, ер юзига тинардлар.

Осмонда учиб-кўниб юрган булутлар тоҳ туман, тоҳ қор, тоҳ ёмғир, тоҳ қиров кўйинишида ерга тушади (тинади). Улар ҳам худди харфлар сингари тўқнашиб, бирлашиб, ерга нам берадилар.

Ул не одамзолдир, бир от минарлар.

Дентизчиларнинг бир нечтаси эшпак эшиб, елканли кема-ларни бошқараётганларини кўз олдингизга келтиринг. Бу елканли кема (от)нинг узангиси (ўрни, таянчи) сувдан сузиб кетиши, жиловни (қучи) ел (бод)га боғлик. Шoir ана шу ҳолатни назарда тутади.

Мудом сайрда кезар ул тўрт тенгит-туш,
Бўлар андин жумла олам юзи хуш.

Тўрт фасл бир-бирининг ортидан келиб, айланиб юрса, олам-
даги барча жонли ва жонсиз мавжудотларнинг ҳаёти давом этади

Ул тўртдан бири бор, мудом сабап бўш,
Қалласи муздандир, оёғи ўтдан.

Тўрт тенгит — баҳор, ёз, куз, киш. Улар орасида саба-
п бўш, яъни ям-яшил юрадигани — баҳор. Баҳор эса муз, яъни
кишдан бошланиб, ўтга (оловга), ёз ойларига улашиб тугайди.

Ёхуд шoirнинг китоб ҳақидаги мана бу чистонига эътибор
беринг.

У кимдир, яланғоч, фариб ўтирмиш,

Овозсиз оламга сўзин етирмиш.

Оғзин очиб ўзин ғамга ботириш,

Сўрсанг, ҳабар берар сенга ҳар зотдан.

Буюк шoir араб тили ва ёзувини етарлича билганлар учун
аёллар (харфлар)нинг сирларини бирин-сирин, андиша ва исти-
хола билан очиб бераётганга ўхшайди.

У ушбу шеъри орқали ҳалқни билим олишга, саводхонликка
ундайди, шoirона сатрлари билан ўз ўқувчисини сеҳрлаб олади.
Ҳарфларни сирли аёлларга ўхшатиб, «оқил эрининг ғамми етар
бу сўзга» дея ўқиб, ўрганиш, билиш, ихлос этиш унғалик қийин
эмаслигини таъкидлайди. «Ҳожат армас ҳабар олмоқ устоддан».

Сиз унинг «Яшил зумуррад» шеърини ҳам ана бир қарра
ўқиб чиқинг-а!

Шунингдек, шoir ҳамма билганлари шеърга ситмаслигини,
бўшга шеърлигини имкони етмаслигини, асосийси — шеърлар-
ни илмийлаштириш фикридан йироқлигини айтиб ўтади.

«Махтумқули қош айласанг сиринг...» шеърда ана шу
ҳолат назарда тутилган бўлса, ажаб эмас.

Шу боис ҳам Махтумқулини «Сирлар хазинаси» деб атаймиз.

12

Махтумқулининг олимлигини шoirлигидан устунроқ дей-
диганлар ҳам топилади. Адабиётшунослар эса, унинг ижодини
энг аввал шoir сифатида ўрганишди. Қолаверса, илм ва шеър-
ият бир-биридан у қадар йироқ тушунчалар эмас. Ана шундай
мулоҳазалар Махтумқулининг селда оқиб кетган, қизилбошлар
ёқиб ташлаган китоблари орасида илмий асарлари ҳам бўлса ке-
рак, деган мулоҳазага олиб келади.

Махтумқулининг илмий қарашлари, ишлари ҳақида ушбу
саҳифаларда муфассал ёзиш шарт эмас, деб ўйлаймиз. Чунки
Махтумқули илм-фанга ҳар қанча меҳр қўйган, илмий иш би-
дан шуғулланган бўлмасин, уни шухрат осмонига олиб чиққан
куч — энг аввало, шеърят эди.

Махтумқули ҳар жиҳатдан қомилликка етишган инсон эди.
Ўз даврида замондошлари уни оқил, донишманд, билимли инсон
сифатида ҳурмат қилишар, ҳатто энг обрўли уламолар ҳам у бор
мажлисда сукут сақлашни афзал қўришарди. Бу ўз халқининг
шoirига қўрашган эҳтиромидан дарак эди.

Халқ Махтумқулини қанча юксакликка қўтарса, у ўзини шу
қадар хокисор тутди, қамтарлигини йўқотмади.

Кўнглим, паст тутти ўзингн,
Фоний дунё ўтар-кетар.

Ёки:

Йўл устида ўлсам, йўлга отсалар,
Розиман устимдан босиб ўтсалар,
Махтумқули дея отим тутсалар,
Қўрган қўз ох айтар эшитар қулукка.

Ёки:

Аввал Махтумқули, ўзинг тузатти,
Ўзингн сен ўзгаларга қўз этти,
Оз етил, оз ёттил, сўзинг оз этти,
Не бор маънисиз сўз узамок билан.

Ёки:

Билмайин, сўрганлар айттиг бу мискин отимиз,
Асли геркез, юрти Атрек, оти Махтумқулидир.

Ёки:

Махтумқули, бенаво, бечора андглиби,
Бир парча ғам даврони бўлмиш анинг насиби,
Йиғилса, қилмас чора унга даҳрининг табиби,
Ҳар мажлисда, суҳбатда под айланг биз ғариб,
Эй ёронлар, ёд эттиг, хайри дуода бизни!

Шoir ижодидан бундай мисолларни истатанча келтириш
мумкин. Қўриб турганингиздек, Махтумқули ўз жигловини ўзи
тортиб, ўз қамчиси билан ўзини савалаб юрганлардан эди.
Сўфийларнинг, тарикат аҳлининг энг муҳим хусусиятларидан
саналган бу хислат унга отасидан ўтган эди.

Бу ҳам озодликнинг бир қўриниши. Агар шайтон орадаб, бу
шарт бузилган тақдирда, шартни бузган одам бир умр афсус че-
киб ўтган. Бунга Махтумқулининг ҳаёти мисолида ҳам қўриш мум-

кин. Эсингизда бўлса, у ўз тилаклари ижобат бўлмагани, мис-
кину бечораларга, ғарибу ғураболарга ёрдам беролмагани учун
Яратганга илтижо қилганди.

На дарвишман, на мулла, на сўфий ахли дастор.

Ёки:

Шарр ишим беҳаддир, гуноҳим кўлдир,
Сен ўзинг кечиргил, ё Зулжалолим.

Ёки:

Кўрқув, умид ўртасинда хайронман,
Тонгга машҳар, ё раб, не бўлар холим?!

Ёки:

Фиротий дەر, йўк дунёга хавасим,
Якка динда бўлиб қолди ихлосим.

Ёки:

Ҳақ сўзига инонмасдим мен дом,
Хижрондан тутубдур қарвонсеройим,
Ғафлат билан ўтиб ҳар куним, ойим,
Умрим юзин бако тутиб борадир.

Ёки:

Ерим йўк, айрилиб борарга сендан.

Ёки:

Дунё қайғуси бирда, бўлди қаро бахтим қон,
Охиратни унутдим, елдим-югурдим ҳар ён.
Бир дардга уланибман, сийнамада эрур пинҳон,
Топилгайми сўрашсам, ё раб, бу дардга дармон,
Билган давосин айтар ҳар бандан мусулмон,
Билдим, топмас иложин қоз йил ўтирса Лўқмон,
Тилим бормас тилакка, кўнгил қоз минг паршон,
Дуфф айлагил, ё субҳон, ҳасрат бида борди жон,
Барча мушкул ишларим сен ўзинг айла осон,
Худоё, мен не осий, шарманда қулнинг бўлдим?!

Ёки:

Сен нечук Махтумқули ёмонлигинг унутмадинг,
Тоҳи-тоҳи золим ўлдинг, кўрганингдан қайтмадинг,
Тоҳи-тоҳи сўфи бўлдинг, ҳеч ҳаромдан тотмадинг,
Билмадим сен қайси бўлдинг, белли бир иш тутмадинг,
На сипоҳийлик билан бўлдинг, на муллолик билан?

Бу сатрлар унинг ҳар доим ўзига танкидий кўз билан қараб
келганига, ўз айбобларини яшириб ўтирмаганига мисол бўла олади
ва шoirнинг умр бўйи ҳаётининг моҳиятини излаб яшаганини яна
бир қарра тасдиқлайди.

Китоб очиб, анча динга дуч бўлиб,
Ислоҳ қайси, Курбон қайси, билмадим...

сатрларига яна бир назар ташланг.

Махтумқули динга қайтадан қоз тутган бўлса-да, динни теска-
ри тушунтиридан, ўз манфаати йўлида ҳар қандай пасткаш-
ликдан қайтмайдиган дин пешволарини танкид қилишдан че-
кинмайди. Сабаби, у бирор зотни Одамдан, Одамзоддан баланд
қўймади. Шоирлати ана шундай майл ва истаклар инсонпарвар-
лик ғоялари билан суғурилган байтларни дунёга келтирди.

13

Шу алфозда Махтумқули етмиш ёшнинг оstonасига ҳам бо-
риб қолди. Қариллик унинг ҳар қадамида, ҳар нафасида ўзини
билдира бошлади. Қалди букилиб, тишлари сийрақлашди. Ўзи-
дан ўтганини ўзи биллиб юрган шоир бу шафқатсиз ҳақиқатни
қандай қабул этди экан? На илож, табиатнинг қонунни шундай!

Албатта, дардининг ёмони — қариллик! Махтумқулининг кек-
салиги бошқаларникига қараганда ўзгачароқ кечмоқда. Чунки у
шоир, унинг хислари бошқаларникидан фарқли. Умрининг ҳар
қадамида жудолликка учраб, ахйёри ёлғиз қолган шоир учун кек-
салик икки қарра машаққатли эди.

«Қариган чоғида ёш қиладиган» фарзанди ҳам, уйқусиз ке-
члари суҳбатлашадиган ёстикдоши ҳам йўк. Ўлганингдан кей-
ин ортингдан йиғлаб қоладиганлар бўлса, шўкр қил. Буларнинг
барди инсон учун жуда муҳим.

Умрининг бу даврида шоир ахволи, руҳияти унинг шеърла-
рида ҳам яққол акс этган. Унинг биргина «Бахтим қаролдир» ном-
ли шеърини ўқиганингизда, шоирнинг ҳасратини яна бир қарра
англаб етасиз.

Ҳамроҳим йўк, бориб сиррим очирсам,
Дардимни тўхтатсам, ўтим ўчирсам,

Ёки:

Товимда банд олди селлар,
Кетди хушим, этри беллар,
Махтумқули айтар, эллар,
Изнимда зурриёт қолмади...

сингари сатрлар бу даврда қўллаб битилиди.

Бирок нима бўлганда ҳам Менгли унинг тасаввурида ойдан
ойдин, қуядан ёрқин бўлиб қолаверди.

Менгли кизнинг узутига
Тошлар кўйсам кумуш билан.

Бирок, Махтумкули шахсий бахтсизлигини эл-юрт кулфатидан, хозирги тилда айтсак, иктимой бахтсизликдан усун кўймади. Ҳолбуки, бу икки бахтсизлик ҳам бир-бири билан чамбарчас боғлиқ эди. Махтумкули эл-юрт фожиясини ўз кулфатидан юқори кўяр, йиғлаганда ҳам эл дарди билан йиғларди.

Авайл айтганимиздек, Махтумкули ўз ҳаётида кўрган сўнгги ҳужмдор — Эрон шоҳи Фатҳалишоҳ отаси Оғамуҳаммадшоҳ ўлдирилганидан кейин тахтга ўтиргач, жуда кўп қаршиликларни енгиб ўтишга тўғри келди. Факат 1801 йилдагина у йирик салтанатни ўз қиличи остида бирлаштира олди. Шундан сўнг янги хунрезликлар бошланади. Тарихчиларнинг шаходат беришича, Фатҳалишоҳ туркманларга ниҳоятда қаҳр билан қараган. 1774 йилда амакиси Ҳусайнкулини туркманлар ўлдиргани учун улардан қонли ўч олишга қарор қилди. Тўғриси, бу баҳона эди ҳолос. Чунки, туркманлар Фатҳалишоҳ учун катта хатар манбаи эди. Шу боис, уларнинг полуғини пасайтириш учун ана шу баҳонани ўйлаб тонади.

Ўзингизникини енгитиш осон, негаки унинг заиф ва қучли томонларини яхши биласан. Қолаверса, ўша пайтларда туркманлар орасида тарқоқлик, моддий қийинчиликлар авжига чиққан эди. Буни хийлагар Фатҳалишоҳ назардан қочирishi мумкин эмасди. Шунингдек, бу пайтда туркманлар руслар билан савдо-иқтисодий, ҳарбий соҳалардаги ўзаро муносабатларни йўлга қўйгани уни таъвишга солиб қўйганли (Рус подшоши ва ҳарбийлар уларга умид билан кўз тикиб борган туркманларга қандай муносабатда бўлгани ҳақида кейинроқ тўхталамиз).

1796 йилда Россиянинг Эронга қарши қуч тўплай бошлагани туркманларнинг қалбида ўча бошлаган умид шамчироғини қайта ёқди. Бир қанча туркман оқсоқоллари рус саркардалари Ҳузурига элчи бўлиб боришди ва Оғамуҳаммадга қарши қурашда ёрдам беришларини билдиришди. Албатта, рус дипломатлари эртамин кечми туркманлар улардан ёрдам сўраб келишларини, шундан бошқа чоралари ҳам йўқлигини яхши билишарди. Туркманларнинг ноқорлик юзасидан ана шундай йўл тутишлари руслар учун айни муқддо эди. Руслар Эрон ва Усмонийларнинг бир ёқдан бош чиқаришларидан қўрқишар, икки давлат ўртасидаги қарама-қаршиликлар ҳам русларнинг фойдасига хизмат қиларди. Туркманлар Эронни тезроқ қўлга олиш учун жуда қудлай имконият

яратган олардилар. Қолаверса, туркманларнинг ўта жасур ва баҳодир жангчилар эканлиги азалдан равшан.

Фатҳалишоҳ ёки Бообоҳон туркманларнинг бирлашганини, руслар билан иттифок тузаётганини англаб, ўзини кўярча жой тополмай қолди. Қандай бўлмасин, бу иттифокнинг тузиллишига йўл қўймаслик керак!

1801—1802 йилларда Фатҳалишоҳ озмуңча туркманни қилишдан ўтказдимиз? Халқ унинг бу хунрезликларини унутгани йўқ. Бу зулмлар туркманларни қўрқитиш ўрнига уларнинг ғазабини юз чандон оширди.

Бу хил жабру ситамларга тўвоҳ бўлган Махтумкули жим қараб тура олармиди? 67—68 ёшлардаги мўйсафид учун бу қонли воқеалар худди илон чаккадек таъсир қилди. У золим шоҳга қарши қандай қуролни кўтариб чиқса экан? Унинг ягона қуролли — Сўз эди. Шоир ҳеч нарсани ўйламасдан Фатҳалишоҳни танкид остига олди. Бу шеърлар Махтумкули ижодияти энг ҳақиқатий, жасоратли, ўткир мисралар эди. Жўшқин сўзлар ортида шоирнинг оташин қалби ҳам яққол кўриниб туради. Шоир бир шеърда шоҳга тик боқиб, ундан адолат талаб қилди, бегуноҳ тўқилган қонлар ҳисобини сўрайди ва ҳужмдорни тўноҳқорларга нисбатан қаттиққўл, бегуноҳларга эса шафқатли бўлишга ундайди. Шеърни ўқиб асносида шоир бу мисраларни ўз ўлимини бўйнига олиб ёганини сезиш қийин эмас. Қолаверса, Махтумкули Оғамуҳаммаднинг ҳам, Фатҳалининг ҳам яқинидан таниган-билган бўлса керак. Зотан ҳар иккала шоҳ асли туркманлар қавмидан, узок муқддат туркманлар ичидан яшаган эдилар. Тўғриси, уларни аслида туркманлар одам қилганди.

Шоҳнинг исми Фатҳали. Шеърда эса «Фаттоҳ» исми тилга олинади. Фаттоҳ исмли шоҳ ўтматганини тарихчилар жуда яхши билишди. Тахминимизча, Махтумкули Фатҳалишоҳга нисбатан нафратини сездирish учун ҳам унинг исмини атайин бўзиб айтган бўлиши мумкин. Балки, халқ орасида Фатҳалишоҳнинг Фаттоҳ деган лақаби ҳам бўлгандир. Ҳар қалай «фатх» ва «фаттоҳ» сўзларининг ўзати бир.

Яна бир ғал: бу шеър шоирнинг араб алифбосидаги қўлёзмаларидан эмас, тилдан-тилга ўтиб, оғзаки тарзда етиб келгани ҳам бироз шубҳа уйғотади. «Бу шеър Махтумкулига тегишли эмас, у Фатҳалишоҳга етиб борматган», деган қарашлар ҳам йўқ эмас.

Бу сингари шеърлар қўллаб илмий ва адабий давраларда нақти-вақти билан муҳокамаларга сабаб бўлиб келмоқда. Бу табиий ҳол. Зеро, ҳақиқат бахсларда туйилади дейдилар.

Эрон, Турон энди кўлинг остида,
Суртил энди бу давронни сен, Фаттоҳ!
Кўли туркман ўйнар чўлинг устида,
Тўкма, билгил, ноҳак конни сен, Фаттоҳ!
Бу кун шохсан, эрта гадо бўларсан,
Элдан, кундан, диндан жудо бўларсан,
Бир кун жонинг чиқиб, фидо бўларсан,
Козонмишсан кўп гуноҳни сен, Фаттоҳ!

Ёки:

Фироей, дард айтиб, дарлда ёнмади,
Кон ютиб, бу золим Фаттоҳ конмади,
Ўзим тирик, кўрган ўлик сонмади,¹ —
Йўкса, ўлдирар бу дostonни ул, Фаттоҳ.

Такдир Махтумқулининг асарлари бошига не кунларни солмади? Эҳтимол, шу сабабдан бу шеър озаки тарзда бизгача етиб келгандир? Аниқки, ўша даврларда Махтумқули бу хусусда, бу руҳда жуда кўп ёган. Зотан буюк шоирлар ўз даврининг руҳини тез илғай олади.

Озаки шеърлар тилдан-тилга, элдан-елга ўтиб таркала бошлади. Махтумқулининг аввалги шеърларини ўқитанлар кейингиларини кўйга солган бахшиларнинг оғзидан эшитганлар, бу асарларга қалбларининг тўридан жой беришган.

Кўнгил уйига меҳмон келиб турса яхши, меҳмоннинг қалами узилса, уй эгасининг кўзлари ниторон бўлади. Эзилган, хўрланган, топталган, илгити сўрилган юртнинг иложсизликдан, ички низолардан тўйган халқнинг сабр косаси лиммо-лим эди. У ўз ғамини ўзи ейишга мажбур эди. Бунда эса, Махтумқулининг асарлари ўзига хос ўрин тутди. Бу асарлар халқнинг ёлғиз овунчи ва умидига айланганди. Демак, озми-кўпми кўзда тутилган ғалаба Махтумқули билан боғлиқ эди.

XIX асрдати туркман тарихини диққат билан ўрганган киши, ўша давр манзараларида, ҳаётда Махтумқулининг чаккири ва даъватлари канчалик катта аҳамият касб этганини аниглаб етади. Ҳатто, 1881 йилда, асрнинг энг қонли урушларидан бирида туркманлар жисмонан енгилган бўлсалар-да, руҳан марғурикни кўлдан бермаганлари шоирнинг исёнкор даъватлари миллат онгида қанчалар томир отганини кўрсатади. Албатта, Ўқтепа жанги — бу алоҳида суҳбат. Ҳали бу воқеаларгача орада кўп мулдат бор.

¹ Сонмади — санайди, шундай деб ҳисоблайди деган маъноларда.

Асрнинг бошларига кайтайлик. 1801—1802 йилларда граф Эубов Фатҳалишох тарафидан амалга оширилган туркманлар қирғини юзасидан Озодхон бошчилигидаги туркман вакиллари билан Бокудда музокаралар ўтказди. Шундан сўнг рус императорининг турли даражадаги фуқаролари: савдогарлар, денгизчилар, харбийлар, рухонийлар... туркман халқининг келгусидаги тақдир, халқнинг ички ҳаётини пухта ўргана бошлашди. Ана шу музокаралар пайтида туркманларни Эронга қарши тижияжлашди. Кўп ўтмай, 1804—1813 йиллар мобайнида давом этган рус-эрон уруши бошланди. Русларнинг бу ҳаракати туркман оқсоқолларида қондошлари бўлган қожорларнинг маълумиятига нисбатан умид уйғотади. Туркмансахро, Астробод, Мозандарон туркманлари бу борада иттифок туза бошлашди. Бунда эса, русларнинг хизмати катта бўлади. Улар: «Агар туркманлар Эронга қарши юриш қилса, биз қурол-ярроғ юборамиз, керак бўлса, аскар ҳам юборамиз», дея очик-ойдин айтдилар. Бу ваъдалар халқка жуда катта таъсир қилган. Озарбайжоннинг руслар қамрови остига олинishi ҳам туркманларда янгича майларни пайдо қилди. 1803 йилда Мангитлоқдаги туркманларнинг бир қисми рус ҳукуматидан бошпана сўрайди.

Халқнинг бу тахлит ҳаракатлари Махтумқулида истикболга бўлган умидни қулайтиради. У халқининг яширин қуч-қувватига, чексиз иродасига асло шубҳа қилмасди. У эсини танибдики, бева-бечораларни химоя қилиб, муҳтожларга ёрдам кўрсатиб келди. Унинг кўнгилга сингиб кетган бу муқаддас туйғулар асарларига ҳам кўча бошлади. Афғонистонлик таниқли олим ва шоир Абдулло Бахтоний Хидматдор ҳақли тарзда таъкидлаганидек, Махтумқули ҳеч бир шеърини эл-халқка қарши бўлган одамларга бағишламади. Шу боис, у умрбод ижод кўзгусини покиза саклаб келди.

Эсингизда бўлса, Махтумқулининг отаси Давлатмамат Озодий «Вазн Озод» асарида:

Тар фақирлар бўлмасайди дунёда,
Бас ҳалок бўлғайди бойлар, эй дасад!

деганли. Ана шу руҳни Махтумқули ҳам ўз асарларига сингилдириб борди. У қирқ ёшга қиранида бошида минг ғавго барқ уради.

Ғарибда сон йўқдир, маърақа кўрмас,
Ҳақ севса ҳам иқболина мол бермас,
От миниб чописа-да, манзилга бормас,
Кўп кўз тутдим, ажаб айём келмади...

сатрларида ўзининг ички тугёнларини, эътирозларини, оруз ва армонларини баён этди.

Ғариблар от миниб тепса, эшакдир,
Давлатлилар эшак минса от бўлар...

сингари,
Фукаролар гоҳо инсон саналмас,
Ғариб, сен кезарсан курук ном билан! —

сингари,
Ғариблик бир дарддир — одам ўлдирмас,
Ўлдирмаса, тирикликка кулдирмас...

сингари,
Сулаймонсан, чумолини эшиттил,
Сўзини тинглатил, жавобин айттил,
Ҳоким бўлсанг, кундек элга нур туттил,
Оқарда сув, ё эсарда ел бўлти! —

сингари шеърлар Махтумқулининг илҳом чашмасидан сизиб
чиккан.

Етим-есирларни қўллаб-қувватлаш, ожизларга марҳамат
кўрсатиш қадимий анъаналардан. Махтумқули ҳам шу йўлдан
юрди, шу йўлни кенгайтириб, узайтирди. Натижада ана шун-
дай тўзал асарлар дунёга келди. У ўз шеърлари билан ўқсик
кўнглиларга малҳам бўлди, уларга таскин ва умид бағишлади.

Ғам чекма, ғариб одам,
Беклар, шохлар қолмаслар.

Ёки:
Махтумқули, ғарибларнинг кўз ёши,
Тоғларни ёндириб, эритар тоши.

Ёки:
Золимлар хор бўлар, қолар оёқдан,
Ғариб, сен йитлама, шердек бўларсан!

Кўриб турганингиздек, таскин бериш бошқа-ю, умид уй-
роғиш бошқа. Яна бу умидни Махтумқули сингари буюк шахс
уйроғотса, унинг одамларга қанчалик таъсир қилишини ўлчаш осон
эмас. Бу умид барча туркманларга, хусусан, Марказий осиелик
туркийларга нур таратгандек таъсир қилгани шубҳасиз. Бун-
дай қудратли сатрларни эшитганлар, Махтумқулининг ижодига
ҳақиқий маънода муҳлис бўлиб қолардилар.

Айтилган фикрнинг маъноси янги бўлмаса-да, уни янгича
тарада баён этишда гап кўп. Махтумқули бу ишни улдалай олган
ни учун, асрлардан-асрларга ўтиб келаётган фикрларни ўзига хос

тарада янгича ифодалаб бергани учун ҳам буюқдир. Махтумқули
ўзидан аввал яшаб ўтганлар ҳақида дилга яқин, ширин бир тил-
да, халқчил услубда ёгани учун муҳлислар кўнглидан муносиб
жой олди. Уч асрдирки, у ана шу буюк мақомни сақлаб келаётир.

Халқ ахволининг ҳар қача ёмонлашуви, Махтумқулининг
унга бўлган мухаббати ва ихлосини қамайтирмади. Айни пайтда,
туркманларнинг Эронга қарши бирлашуви қучайган, ўзаро низо-
лар, тина-қудуратлар четга иргитилиб, бирдамлик, ҳамжихатлик
ғояси барчани ўзига торта бошлаганди. Русларнинг туркманлар-
га қўмак бериши ҳақидаги хушхабар туркманлар орасида қан-
чалик тез ёйилган бўлса, эронликларни шу қадар таъвишта со-
либ қўйганди. Айрим маълумотларга кўра, йирик душман билан
юзма-юз қолган эронликлар инглиз ва французларга мурожаат
қилган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас.

Шундай фурсатда, тарихчилар ёганидек, гўжланлар 1813
йилнинг ёз ойларида эронликларга қарши отланадилар. Улар-
нинг ён тарафидати яна бир туркман қабиласи — ёвмутлар ҳам
бу кўзғолонга қўшилишди.

Бу пайтда Саид Мухаммад Юсуф Султон исмли бир дар-
виш олдинга чиқади. У ҳожи бўлгани сабабли туркманлар унга
алоҳида ихлос кўрсатиб, уни ўзларига бошчи қилиб сайлашганди.
У кўпни кўрган, тажрибали инсон эди. Россияда, Хитойда, Хин-
дистонда, араб ўлкаларида ҳам бўлган, энг сўнгги манзили эса
Туркмансхро эди. Умуман, бу мураккаб, турфа табиатли инсон
ҳақида жуда кўп гапириш мумкин. У ҳақда бир инглиз романи-
да ҳам, Эрон манбаларида ҳам маълумотлар учрайди. Шундай
бўлса-да, ҳожининг тарихи, ҳаёт йўли тўла ўрганилмаган ёхуд
унга бир тарафлама баҳо бериб келинган.

Кўзғолон қучайгани сари русларнинг мадад бериши ҳақидаги
ваъдаларининг ижроси ҳам кечикмоқда эди. Бу кўзғолонда ташқи
қучарсиз ҳам туркманларнинг кўли бағалд келди. Дастлабки
ғалаба кўлга киритилди. Махтумқулининг машхур «Туркман-
нинг» радифли ғазали ҳам шу даврларда дунёга келган.

«Туркманнинг» шеъри шоирнинг барча умидларини ўзида акс
этитрган.

Ул мардининг ўғлидир, марддир падари,
Гўрўғли оғаси, сархушдир сари,
Тоғда, тузда қувса сайёҳлар, тир
Ола билмас, йўлбарс ўғли туркманнинг.

Сархуш бўлиб чикар, житар доғланмас,
Тошларни синдирад, йўли боғланмас,

Кўз бошқага тушмас, кўнгли ағланмас¹,
Махтумкули — сўзлар тили туркманнинг.

Туркман халқига бир неча асрлик дастур даражасига етган бу асарнинг ўша пайтдаги таъсирини-ку, кўя турайлик, бутунги аҳамияти ҳақида ҳам узок суҳбатлар куриш мумкин. Бу шеърни ўқиганинг сайин унинг янги-янги маъно ва мазмуни чиқиб келаверади.

Бу шеър кўзғолончиларнинг калбига малҳам, билатига куч берди. Уларни шиддат билан жангга кириб, хожининг ҳам ана шундай ғайрат билан кўзғолонга бошчилик қилишга кўзи етган рус генераллари эски ўйинларини бошлашди. Кавказ кўшинлари бош кўмондони Н.Ф.Ртшевнинг, генерал Роттоффнинг ўз кўл остидагиларга берган буйруқлари, кўрсатмалари туркманларга ваъда беришдан аввал ҳаракатланиш керак эмаслигини кўрсатади. Улар хожини кўзғолончиларнинг раҳбари сифатида тан олишди. Роттоффнинг 1813 йилнинг 13 августига унга юборган мактубида «...мен сизга, албатта, ҳарбий ёрдам бераман» деган сўзлар бор эди. Бечора хожи эса, бу ёлгонга лаққа учиб, Александр I ва Роттофф номига мактуб йўллайди. Мактубни Кийёхон, Сулюхон ва Хўжакилич уюви Россияга олиб кетишади. Айрим маълумотларга қараганда, Александр I да туркманлар билан шартнома тузиш нияти ҳам бўлган.

Рус генераллари турли ваъдалар билан туркманларни кўлга олишган, уларнинг кўмагида ўз кучларини кенгайтириб, эрон-рус музокараларини пинҳитишган. Бу қопқонни эса, табиийки, туркманлар пайқашмаган, чунки улар дипломатияда ҳам тўғрилиқ, росттўғрилиқ йўлидан боришганди.

Туркман вакиллари Каспий соҳилларига етган пайтда ҳам эрон-туркман тўқнашувлари давом этарди. Махтумкули эса, уларни кўллаб-қувватлаш мақсадида жўшқин шеърлар ёзарди. Кексайиб қолган вужуддан бундан бошқа яна нимани ҳам куттиш мумкин эди?

Унинг бу шеъри энг сўнгги асарларидан эди. Махтумкули шеърни ёзиб бўлганидан сўнг, ўзининг ҳам анча енгиллашиб, бўшашиб қолганини пайқайди. Кексаликнинг энг соф тўғйулар, энг сўнгги куч-қуввати ана шу шеърдан жой олади. Бу шеър неча йиллардан бери очилиб-ёпилиб турган илҳом дафтарининг энг сўнгги саҳифаси бўлди.

¹ *Ағлимук* — ушланиб турмок, ҳаялдамук. Бу ерда, ўйланиб ҳам турмасдан зудлик билан ҳаракатланиб деган маънода.

Ёки:

Кўрка-кўрка авч ахволга тушидик,
Такбир ҳар не бўлса, кўрилсин энди.
Фикр қозонида қайнадик-пишидик,
Тегма, ул жўш уриб, қорилсин энди.

Ўтирманглар кампир, ёшлар тул бўлиб,
Қолманглар, туркманлар, элга тил¹ бўлиб,
Рақиб аҳли мусулмона кўл бўлиб,
Бари Сўнгутоққа сурилсин энди.

Фирогий қоз тутар туркман элига,
Душман кўл урмасин қизил тулғина,
Дўстлар, бизни охирагининг селғина,
Фарқ этмасдан рақиб қирилсин энди.

Кўзғолончилар орасида бошидаги силкма²сини қошларигача кийиб олган, оқ соқоли кенг кўксини ёпиб турган, кўзларидан ҳамон қатъият учқунлари чакнаб турган Махтумкулини кўз олдингизга келтиринг. Унинг этгида бир маҳаллар оталар кийган оппоқ ятак. Овозида ҳам ўша ўқтамлик жаранглайди:

Қолманглар, туркманлар, элга тил бўлиб.

Бу сатрларда жамланган чуқур маъно ва мазмунни ким инкор эта олади? Бу сатр икки юз йил аввал ёзилгани учун эски-риб қолган, деб қим айтасиз? Бу сатр бутунги кунда ҳам ҳеч бир туркман учун ўз аҳамиятини, кадр-қимматини йўқотгани йўқ.

Кўзғолончиларнинг ватанпарварлик руҳи турли тоифаларни, хусусан, тўқлангларни, ёвмуғларни бир-бирига яқинлаштирди. Улар куч ҳамжихатликда эканлини тушуна бошлагандилар. Уларнинг ғалабалари тарих саҳифаларида қуйидагича муҳрланиб қолган: «Шу жангда Хожининг ўзи шахсан кўп қаҳрамонликлар кўрсатди. Биринчи бўлиб, ўзи отини қамчилаб жанг майдонига чиқди, кўлга найза олиб, душман устига отилди. Ёргоннинг чекка хўдудларига борлуғча отининг жиловини тортмади. Унинг ортидан йўлга тушган туркман баҳадирлари ҳам жуда кўп қаҳрамонликлар кўрсатишди. Улар хужумга ўтиб, шахзоданинг кўшинларини тор-мор этишди. Душманининг ақарият наварлари кўрққанларидан ўзларини дарёга отиб, ҳалок бўлишди». Жанг ниҳоясида Хожини Санд Мухаммад Юсуф кўксидан ўк еб, шахид бўлади.

¹ *Тил бўлмок* — гап-сўз бўлмок.

² *Силкма* — туркманларнинг миллий бош кийими.

Фатҳалипоҳнинг ўғли, Астробол ҳокими Муҳаммадқули Мирзо бошчилигидаги кўшн туркманлардан икки марта как-шаткич зарбага учраб, енгилди. Буни Н.Ф.Ришев ҳам тасдиқлаган (М.Аннанасов. Махтумқули ва унинг замонаси. Ашх. 1990 йил.).

Бу тўқнашуларда туркманлар инглиз, француз куруллари билан урушмгани аниқ. Амо, инглиз ва француз аскарларига қарши урушгани эҳтимолдан холи эмас.

Аслида курул эмас, юрак жанг қилди. Денгиз ортита музокара учун кетгандардан ҳам хануз хабар йўқ эди. Вабдани куюк қилган рус генералларидан ҳам ёрдам келмади. Хожининг вафоти кўзоголчиларнинг ҳам руҳини тушириб юборди. Кўп ўтмай музокарата кетгандар тарвузи кўттигидан тушиб, қайтиб келишди. Чунки, рус генераллари уларнинг илтимосини қондириш ўрнига, «Энди Эрон билан курашни бас қилинглар, сизлар расман Эронга бўйсунасизлар» қабиғида кўрсатма беришганди.

1813 йилининг октябр ойида имзоланган Гүлистон шартномаси эрон-рус урушига қўйилган нуқта бўлди. Музокараларда Эрон вақили сифатида иштирок этган Мирзо Абдулҳасанхон руслардан ҳар қандай вазиятда ҳам туркманларга ёрдам бермаслик вадасини олди. Аслида Гүлистон шартномасининг асосий шартларидан бири ҳам шу эди. Бу хонона ва макорона тузилган битим туркман халқи учун фожияли бўлди. Шу тариқа рус давлати билан алоқалар узоқ муддатга кесилди. Халқнинг рус ҳукуматига бўлган ишончи йўқолди. Қолаверса, 1732 йида ҳам худди шундай ҳодиса юз берган, ўша пайтдаги эрон-рус шартномасига кўра, туркманларнинг қадимий Гургон вилояти Эронга қўшиб берилганди. Бу ўғаришлар Махтумқулининг руҳиятига таъсир қилмаслиги мумкин эмасди.

Русларнинг эронликлар билан битим тузганлиги ҳақидаги хабар кўзоголчиларни таъомилга эсанқиратиб қўйди. Яна ўртага шайтон оралади. Кеча Эронга қарши елкама-елка туриб жанг қилган туркманлар орасида низо чикди. Бутун бу жангчилар бир-биринга қарши қилич суғурди. Қаҳр-ғазаб уларни инсонийликдан чиқарди. Хатто, улар бир-бирларининг беғуноҳ оила-ликлдан чиқарди. Ҳатто, улар қарши кўтаришгача бориб етишди.

Аслида бундай воқеалар туркман тарихида биринчи марта бўлаётгани йўқ эди. Эронга қарши кўтарилган кўзогол пайтида турли қабиғаларнинг бир ёқадан бош чиқарганини кўрган Махтумқули ўзини нақадар бахтиёр хис қилганди! Кўп ўтмай,

бундай биродарқушликнинг бошланиши уни дахшатга солди. Ахир, бундан ортқ яна қандай шармандалик бўлиши мумкин?!

14

У ички қирғинбарот тўқнашулар бўлаётган Абасар чашмаси ҳудудларига аранг етиб олди. Атрофда гулдек йиғитларнинг қаллалари думалаб етганини кўриб, шоирнинг қалби пароканда бўлиб кетди.

— Тўхтанг! Нималар қилиясиз? Эсингизни етанмисиз? Бир-бировга қилич сермаш — эрликдан эмас! Тўхтанг!!!

Махтумқулига ҳеч қим қулоқ осмади. Унинг хитоби билан ҳеч қим қиличнинг қинига солмади.

— Қария, бошигдан ажралишни истамасанг, бу ердан йўқол! — дея бақирди жангчилардан бири. Унинг хайкириги қилич ва қалқон садоларига қориниб кетди.

«Йўқол! Йўқол!»

Қони қизиган туркманни ҳеч бир қуя тўхтата олмаслигини Махтумқули унутди. Қондошларини тўхтатиш учун қилган барча ҳаракатлари хавога учди. У Аллоҳга тавалло қилмоқ учун қўлларини қўққа кўтарган чоғида беҳосдан орқага қалқиб кетди.

Қонли чашма бўйида буюк Махтумқулининг йиллар давомида не-не мусибатларга чидаб келган жабрдийда қорати уришдан тўхтати. Тўғрироғи, туркманлар ўз қавмидан бўлган буюк шоирнинг қоратини ёрдинглар.

Ҳи асрда Ибн Сино: «Хали дунё файласуфларни тушуниши учун вақт бора», деган эди. Ўша вақт XIX асрда ҳам етиб келмаган эди. Махтумқули замоннинг зулмат қабридан ўз номусини, қадр-қимматини поклитиға олиб чиқа олди. Унинг умр йўли бемаврид боеланди. Йўқса, ўтган саксон йил ичида ажал унга озмунча ҳамла қилдими? Душманлар бир неча бор унинг жонига қасд қилишди.

Шоирнинг анча йиллар аввал, хали қирққа ҳам қирмаган пайтлари «Умр суриб, қун кўрмоққа, саксон йил фурсат истарам» деган хоҳиши ниҳоят амалга ошди. Махтумқули бу оламни бир зурриёсиз тарк этди.

Унинг тўрида ётган марҳумнинг бир ёнида синглиси Зубайда, иккинчи томонида унинг невараси, ёш шоир Залилий ўтирибди. Балки ўша дамда олисларда бу фожияни қалбан хис этиб, Менгли ҳам кўз ёш тўккандир?

Махтумқулининг жасадини ҳам Оқўқайда мулла Давлатмаматнинг ёнига дафн этишди. Бутун умр хаёт ва ўлим ҳақида

ўйлаган, улар ҳақида гўзал шеърлар битган шоир ер остига кирди-кетди.

Умр бўйи парку тўшака беҳавотир ястанмаган вужуд қора ер бағридан кўним тоғди. Махтумқулининг вафотидан сўнг, унинг бой ва бетакрор ижоди туркманларнинг миллий ўзлтиғини англаш жараёнида, боқинчиларга қарши бир ёкадан бош чиқариб курашишда жуда катта ўрин тутгани ҳақиқат. Махтумқулининг тириклик чоғида юзага келган ижод мактаби унинг ўлиmidан сўнг, XIX асрнинг иккинчи ярмида янада равнақ тоғди. Шоир ва унинг тенгдошлари — Шайдоий, Андалиб изидан Загилий, Марруфий, Саидий, Муллагасфас, Камина, Муҳтожий сингари шоирлар етишиб чиқди.

Умуман, Махтумқулининг туркман ҳаётига, Марказий Осиё ҳақиқари маданиятига қўшган ҳиссаси беқиссдир.

Махтумқулининг энг катта хизмати шундаки, у ўзининг тегран миллий руҳида асарлари билан, ўзининг покиза, софсийморан билан туркман халқини тарқалиб, бўлиниб кетишдан асраб қолди. Бу баландпарвоз гап эмас, бу фикримизни исботлаш учун жуда қўндалиллар келтиришимиз мумкин. Ўз навбатида, халқ ҳам Махтумқулини севиб, уни ардоқлаб, дил тўрида асраб келди. Махтумқули туркман халқи учун Пайғамбаримиздан (с.а.в) ни кейинги ўрнида турадиган азиз инсон десак, адашмаймиз. Уни кўпинча «Ҳазрати Махтумқули» деб номлашлари ҳам шундан.

«Махтумқули ҳаётлик чоғида ҳам ҳозиргидек обрў-эътибор топа олдимикин?» деган савол кўпчиликини қизиқтиради. Ҳозиргидек эътибор қозонган бўлиши мумкин эмас. Бунинг биринчи сабаби: Махтумқули ҳақдан ташқари тўғрисида, покиза инсон эди. Ҳақлол ва тўғри инсонларнинг эса дўсти кам бўлади.

Тўғри сўз тукқанингга ёқмайди, дейишди. Махтумқули бўлса, ҳеч иккиланмасдан, танқиднинг ўтқири пайқонини энг аввало ҳукмдорларга отди (*Шоҳларда қолмади ҳукми адолати*), хон ва бекларга отди (*Бекларат хон қўлидан, тушди элат шу ҳолда*), қозиларга отди (*Пайғамбар ўрнида ўтирган қози, пора учун қўли оча бошлади*), эшон-муллаларга отди (*Эшонларни ҳар эшикдан тонарлар*), табабуриликдан ўзини йўқотиб қўйган қимсаларга отди.

Ана шундай тўғрисидалиги, аччиқ тили Махтумқулини ҳар қадамда душманларга душор қилди. Унинг оёғи остида чоҳ қазганлар қўп бўлди. Бу табиий эди. Олдий, фақир одамларнинг ақарияти эса уни ўзига яқин биларди.

Махтумқули ўз душманларини тез фарқлай оларди. У қасрда бўлмасин, ноҳақликка қарши исён кўтарарди. Аммо асосий қурашни ўзига, нафсига қарши олиб борди.

Бу ҳаёт — аслида ўзинг ўзинг билан курашиб яшамок демақдир.

У ёлғизликка жуда эрта ўрганди, ёлғизлиқнинг инсон камолотидаги ўрнини ҳам тез англаб етди.

Махтумқулидан «Бахт нима?» деб сўрашанида, у хаминша: «Соғлом тугилиб, соғлом ўлиш» деб жавоб қайтарарди. Унинг ана шу сўзларига алоҳида эътибор қаратинг.

Эътибор қилсангиз, кўпчилик унинг буюкчилигини ўлиmidан кейин эътироф этган. Чунки инсон тирик экан, у ҳар қанча буюк бўлса-да, атрофидаги айрим одамлар ундан ўзларини каттарок олишга, ютуқларини инкор этишга тиришиб келишди.

Мушкул будир: сўзлашганда тенг бўлар.

Буюклар хаминша буюк қаршиликларга учраб келишган.

Махтумқулининг ҳаётида мураккаб вазиятлар, ечими йўқдек туюлган муаммолар оз бўлмади. Унинг ширин жонига қасд қилганлар ҳам бўлди. Қуйидаги сатрлар фикримизни исботлайди:

Махтумқули, орта олтиг ўзинини,

Аниқ бил, ўярлар икки кўзинини,

Тингловчи йўқ, зое қилма сўзинини,

Энди сендан хабар олар бўлмади.

Ёки:

Бир Ҳақдан ўзгаси ёғийдур, ёғий...

15

Шоир дунёдан ўтганидан сўнг орадан кўп вақт ўтмай, 1833 йилда, шимолий Ҳурросонга саяҳат қилган поляк ёзувчиси ва олим Александр Леонардович Ходзко-Борейко Махтумқулининг шеърларига қизиқиш билдирган илк европалик бўлди. У халқ ичиди қориб, Махтумқулининг ҳаёти ҳақидаги ривоятлар, унинг тилидан-тилга кўчиб юрган шеърлари билан танилди. Шоирнинг эл ичидати шухрати Ходзкони бефарқ қолдирмади. У Махтумқулининг уч шеърини сўзма-сўз таржима қилиб, 1842 йилда Лондонда чоп этилган «Омтавий форс шеърятидан намуналар» номли китобига киритди. Ходзконинг буюк поляк бас-такори Шопен, машхур ёзувчи ва миллий озодлик ҳаракатининг фаолларидан бири бўлган Адам Мицкевич билан яқин алоқада

бўлганини назарда тутсак, Шопен ва Мипкевич ҳам Махтумкули ижодидан хабардор бўлган, деб фараз қилишимиз мумкин.

И. Березин, Ф. Бакунин сингари олимлар ҳам ўз илмий ишларида Махтумкули ижодига мурожаат қилганлар. Венгер олими Херман Вамбери 1863 йилда Марказий Осиё мамлакатларида бўлиб, кейинчалик Махтумкулининг 31 шеърини нашр қилдиради. У шoirнинг ҳаёти ва ижодига илмий жихатдан ёндашганларнинг биринчисидир. Вамбери ўша пайтдаёқ Махтумкулининг кириллий шoir эканлигини таъкидлайди. «Махтумкулининг китоби туркманлар ичида Куръондан кейинги энг кўп ўқилган иккинчи китоб макомига эришади» дея башорат қилганди у ўз саёхатномасида.

Саёхатчининг ўша саёхатлар ҳақидаги хотирадорининг кўл ёзма маси айни пайтда Венгрияда сақланади. Махтумкули девонлари хаттоглар томонидан кўчирилиши баробарида XX асрнинг бошларида турли шахарларда тошбосма усулида ҳам кўпайтирилади бошланган. 1913 йилда шoirнинг қариндошларидан бири бўлган Аннакурбон Охун Махтумкули мазори бошида шoir ўлимининг юз йиллиги муносабати билан элта ош берган.

Ўша даврлардан бошлаб россиялик шарқшунослар ҳам Махтумкули ижодига қизиқиш билдира бошлайдилар. Заки Валиди Тўфон, А. Самойлович, Е. Бертельс, В. Бартольд сингари буюк олимлар Махтумкулини дунёга танитишда катта хисса қўшдилар. Олимларнинг таъкидлашича, туркман адабиётшунослигида Махтумкули ижодини талқин қилиш 1915 йилдан бошланган. «Закаспийская туземная газета» нашри 1915 йилнинг 3 апрелида туркман адабиётшунослари Мулла Хожалининг «Махтумкули» мақоласини чоп этган.

1926 йилда Б. Кербообоев ва Б. Бердиев Махтумкулининг салмоқли бир жиллик тўлиминини чоп эттиришди. Шундан кейинги воқеалар, айниқса, «пролеткульт» (пролетарная култура) чиларининг «янги адабиёт» ҳақидаги сохта тушунчалари ўнгтаб бўлмайдиган эиёнларни келтириб чиқарди. Шу даврларда туркманлари бошқа ўлкаларга мажбуран кўчириш яна кучайди, жууда кўп эиёли, маърифатли, дунё кўрган одамлар ҳам ўз юртидан айро тушдилар. Шу билан бирга, кўйлаб кўл ёзмадар, қадимий китоблар ҳам мамлакатдан олиб чиқиб кетилди. Динга қарши кураш ҳаракатлари ҳам туркман халқининг миллий маданиятига қакшатиқ зарба берди. Ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида уйдан араб ёзувидаги китоб чиққан одамларни ҳам қамаганлар. Шундан кўп одамлар уйидаги эскича китобларни кўмиб сақлашга,

сувга окизишга, ёкиб юборишга мажбур бўлганлар. Бу ҳақда таниқли олим А. Аширов шундай ёзади:

«Ҳақиқатан, исталган қишлоққа бориб, оксоқоллар билан суҳбатлашсангиз, улар ўттизинчи йилларда минглаб китоблар шу тарика кўмиганини, ёкиб юборилганини айтишади. Бундан ўн йилча илгари Керки томонлардан бир оксоқол менга хат юборган эди. Унда ёзилишича, оксоқол 30-йилларда Қарикалга туманида ишлаган экан. Бир гал Жежирс қишлоғига (ҳозирги Қизил Арбот туманига қарайди) бораида, Махтумкулининг неара-жияндари масжиддан шoirнинг шахсий кутубхонасига тегишли китобларни опчиқиб, ёмоқчин бўлиб турганларининг устидан чиқиб қолибди. Ўшанда у одамларни бу ишдан қайтарган. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, ўша қишлоққа бориб, китобларнинг тақдирини билан яна қизикади. Афсуски, уй эгалари, барибир, китобларни ёкиб юбориштан экан...

Қанчалар аянчи факт! Мен ўзим шу қишлоқдан бўлсамда, бу маълумотдан беҳабар эканман. Лекин ҳамқишлоқларимдан Махтумкулининг қанчадан-қанча китоблари тоғдаги фюрларга ташлаб келингани, йўқотиlgани ҳақида эшитгандим. Бу китобларнинг қолган-қуттанлари олтиинчичи йилларгача сақланиб қолганини айтишади. 1980 йилларнинг бошида Қарикалга туманининг халқ таълими бўлими мудирини Сўфи Ўразов бизга ўттизинчи йилларнинг ўрталарида четарадан олиб ўтилган икки қоп кўл ёзма тоғ қовақларида беқитилгани, ўша одамларнинг бири ҳозир ҳам тирик эканини айтиб қолди».

Ўша маданий талончилик даврида Махтумкули савдо буржуазиясининг вақили сифатида айбланган. Курбон Кулиев деган бир одам Махтумкулини аямай қоралаб чиқади. Хатто, бу хусусда «Махтумкули — савдо буржуазиясининг идеологи» деб номланган китоб ҳам ёзади.

1940 йиллардан кейингигина Махтумкули шахсига тош отиш қамайди. Кейинчалик унинг шеърлари рус ва бошқа тилларга таржима қилина бошланди. Таниқли рус шoirи А. Тарковскийнинг, Г. Шенгелининг Махтумкули асарларидан рус тилига қилинган таржималари ҳозирги пайтга қадар энг яхши таржималар сирасига қиради.

Махтумкули асарларини инглиз тилига таржима қилишда Юсуф Азму ва машхур инглиз шoirи Брайан Олдсинг хиссаси катта бўлди. Махтумкулини яқиндан танигач, Брайан Олдс: «Инглизларнинг Шекспирга фақат биргина шoirини ёнма-ён қўйиш мумкин. Бу — Махтумкули», деган эди. Машхур

кабардин-болкор шоири Кайсин Кулиев: «Биз Махтумкулини наинки туркман шеърияти, балки дунё шеъриятининг Эълбруси деб биламиз», деганди. Профессор И.С. Брагинский: «Махтумкули ўз она тилини бадиий-адабиёт тили даражасига олиб чиққан буюк шоирдир», дея баҳо берганди. Дунёнинг энг буюк алибларидан бири бўлган Чингиз Айтматов эса: «Туркистонда XVIII аср Махтумкули шеърияти асри бўлди», деб айтган. Украинalik ёзувчи Павло Тичина: «Махтумкули ҳақиқатта хизмат қилиш учун қатъий бел боғлаган садокатли шоирдир», дейди. Олим А. Гажиев: «Шарқнинг деярли бирор шоири ижодида давр образи Махтумкулидиги сингари етакчи ўрин эгалламаган», деб ёзди. Олим А. Ҳазов: «Махтумкули ижоди — туркман халқининг тавсифномасидир», дейди. Буюк рус шоири ва таржумони А.Тарковский: «Лермонтов шеърларидаги исёнкорлик, Державин асарларидаги шиддат, Тютчев шеърларидаги тилранглик, Пушкин поэзиясининг кент камровлигини бошқа тилларда ифода этиб бўладими?» деб ёзди ва бу унсурларнинг барчасини маълум даражада Махтумкули шеърларида учратиш мумкин эканини айтди. Махтумкули шеърларини рус тилига сўзма-сўз таржима қилган ва мақолалар ёзган таниқли олим З. Мухамедова: «Махтумкули... дунёга камдан-кам келадиган идрок ва истевдод соҳибларидан биридир», деганди. Н.Аширов бўйса, «...туркман адабиётини дунё сахнасига чиқарган шоир Махтумкулидир», дейди.

Умуман, Махтумкули шеърларининг таржимаси ҳақида тап кетганда, бу асарларни таржима қилиш жуда машаққатли эканини таъкидлаш ўринли. Унинг ижодий-маънавий меросидан жаҳон халқларини баҳраманд этиш ишлари тинимсиз давом этмоқда.

Махтумкулининг тан олинган каноник портретини машҳур расом Ойхон Хожиев 1947 йилда яратган. Расомнинг кейинги ижодий ишларининг асосий қисми ҳам Махтумкулига бағишланган. Махтумкули ҳақида кўпгина кинофильмлар, адабий ва сахна асирлари, хайкаллар, тилам-портретлар яратилган бўлса ҳам, халқ ўз сеvimли шоирининг қомил сиймосини хали-ҳануз, бундан кейин ҳам тапналик билан кутаверади.

Дунё маданиятида Махтумкули шахсияти, ижоди ҳозир ҳам тўла англаб етилгани йўқ. Балки, биз ўзимиз Махтумкулини дунё маданиятига тўла танитиб улғурмаётгандирми? Ҳақ сўздан ясалган тавҳарнинг (А.Отажонов) эртаги-кечги дунё маънавиятидаги даҳолар шодасидан ўрин олишига шубҳа йўқ.

Ҳар бир замоннинг, ҳар бир жамиятнинг Махтумкулига яқинлашган, уни у ёки бу даражада талқин қилишга киришган даври бўлади. Биз ҳам ўзимизнинг маънавий қамолотимиз даражасини Махтумкули сиймосига қай даражада яқинлигимиз билан ўлчасак тўғри бўлар.

Шу ўринда яна бир ҳақиқатни ҳам тан олиш ўринли: дунёда Махтумкули асарлари энг кўп нашр қилинадиган мамлакат — бу Ўзбекистондир.

«...Агар пушқиншунослар бўлмаганида эди, Пушкин бизнинг энг сеvimли шоиримизга айланмасди», деган эди атоқли рус олими Д.Лихачёв. Ҳозирда мавжуд бўлган кўчирма кўлжамавларни илмий жиҳатдан ўрганишда, нашр қилишда, бу асарлар ҳақида илмий-оммабоп асарлар ёзиш борасида муайян ишлар қилинган бўлса-да, хали олдига жуда кўп юмуш турибди. Бинобарин, туркман махтумкулишуносларида М.Кўсаев, Б.Гарриев, Охундов-Тўрағали, Г.Муллиев, Г.Чариев, Д.Нуралиев, ў.Абдуллаев, Х.Дурдиев, А.Мередов, Б.Керобоев, А.Мулканов, А.Аширов, К.Отаев, Г.Назаров, Г.Гелдиев, А.Бекмуродов, Юсуф Азми сингари ўнлаб заҳматкаш олим, шоир, адиб ва зиёли инсонларнинг хизматларини ҳам қайд этиб ўтиш жоиздир.

Махтумкули энг сирли шоирлардан бири. Унинг фалсафасини тўлиқ ёки ўқувчини қаноатлантира оладиган даражада очиб бериш ҳали ҳеч кимга насиб этмаган. Туркий маънавият дунёсида етарлича шуҳрат қозонган Ҳожи Бектош Валий номининг Махтумкули ижодида қайта-қайта учрашининг ўзи ҳам шоирнинг кент дунёқарашидан бир дарак. Бир сирли талқин қилиш учун бошқа сирларни ҳам ҳал этиб ўтиш керак бўлади. Масалан, шоирнинг: «*Юлдуздан йўл ясаб, оя сатайди*» деган машҳур сатрини эслайлик. Аслида юлдуз баландда, ой эса бизга яқинроқ ерда туради. Шунинг учун юлдузлар ойдан кўра кичикроқ кўринади. Бизнингча, тасаввуф сирларидан беҳабар одам бу сатрининг маъзани чақолмайди. Тасаввуфда, хусусан, Ҳожи Бектош Валий таълимотида илм — юлдузга ўхшатилади. Ул зотнинг бир хикматлари бор: «Ақл — ойга, маърифат — кунга, илм эса юлдузга ўхшайди». Шоир «илмдан йўл ясаб, қомил ақлга эга бўлдим» демокчи эмасмикин?

Яна бир шеърда эътиборингизни қаратаман:

Икки минг уч юз очоқ аҳли исломдир,
Ирок, Озарбайжон, Мисрлар, Шомлар,
Хуросон, Форс, Базируҳда тамомдир,
Йўл бўлгунча қолмақолдир бу дунё.

Ёки:

Махтумкули, кел, кўй, бу бағанд йўлини,
Айтсанг ҳам, ҳеч кимса ишонмас ҳали.

Ана шундай сирли сатрларни ўқиб, хайратланамиз. Саволлар қуршовида қоламиз. Жавоблар ҳам ҳаялламайди. Аммо, уларнинг ҳеч биридан кўнглимиз таскин топмайди. Ҳа, Махтумкули ана шундай, ҳозирча сирли бўлиб кўринаётган сатрларга бой шоирдир.

* * *

Махтумкули ижодини ўрганиш масаласида кўпгина тўсиқларга, қийинчиликларга дуч келган бўлса-да, шу кунгача танлаган йўлидан қайтмай, катта ишлар қилган бир олим ҳақида айтиб ўтмай иложим йўқ. Бу инсон филология фанлари номзоди, доцент Аширпур Мередовдир. 1988 йилда олимнинг дастлаб Сафар Аҳали билан ҳамкорликда ёзилган, 512 саҳифали «Туркман мумтоз адабиёти дурғати» чоп этилган эди. Шундан сўнг А.Мередов Махтумкули асарларининг изоҳли дурғатини ҳам тайёрлашга киришди. Жуода катта қийинчиликларга қарамай, бу шарафли ва савобли ишни муваффақиятли улдлади. Бу уч жилдли кимматли кўлэзма узок йиллар чанг босиб ётди. Охири уни Махтумкули жамияти ҳисобидан Қозғистонда нашр этириш борасида музокаралар ўтказдик. Аммо, бу иш ҳам самарасиз тугади. Кейин эса, эронлик туркман, халқаро Махтумкули мукофотининг соҳиби, мухтарам Муротдурди Қозидан илтимос қилдик. Китоб кам нусхада босилса-да, харажати катта бўлди. А.Мередов бу харажатларни қоллаш учун энг қадимий бир ғилами ва шахсий кутубхонасини сотди. Кўп китобларини олиб, пулини «кейин бераман» дея қорасини кўрсатмай кетганлар ҳам бўлди. Кейинчалик хурматли олимизнинг бир кўзи кўрмай қолди. Иккинчи кўзи ҳам хиралашиб қолган, умумий саломатлиги ҳам жойида эмасди. Саксон ёшга яқинлашган, ёлғиз яшайдиган олим «Махтумкули асарларининг изоҳли дурғати»нинг биринчи жилдини кўпга олган пайтда қанчалар қувонганини ўз кўзим билан кўрганман. Кўп ўтмай олимнинг ўттиз йил давомида Махтумкулининг барча кўлэма-ларини қиёсий ўрганиш асосида ёзган талқиқоти ҳам Эронда чоп этилди. Унга қанчалар меҳнат сарфланганини айтмайсизми? Аммо, Махтумкули ижодининг буюк жонқуяри ўзининг бу китобини кўра олмади. А.Мередов 2009 йил августда ҳаётдан кўз юмди. Олим 1924 йили Эронда дунёга келганди. Ҳаётда жуода кўп қарама-қаршиликларга дуч келган бу буюк талқиқотчининг

Махтумкули ҳаёти ва ижодини ўрганиш борасидаги фидокорона меҳнатларини келажак авлодлар қадрига етар, деган умиддамиз.

Жойинг жаннатда бўлсин, Махтумкулининг ҳақиқий дўсти!

* * *

Махтумкулини илк бор ўқиган ўқувчи дарҳол унинг сирли оламига шўнғиб кетади, бу гўзал шеърларни тақрор ва тақрор ўқийди. Ҳар бир сатрдан янгидан-янги маънолар топаверади. Умрининг ҳар мавсумида Махтумкули ўқувчига ҳар хил таъсир этади. Қирқдан ошиб қолган бир китобхон: «Во-оҳ, мен Махтумкулини қирққа қирганимда қайтадан ўқиб чиқдим, умуман бошқача маънолар топдим!» деганида, унинг ёнида ўтирган бир мўйсафид одам: «Сен уни саксон ёшингда ҳам бир ўқиб кўр, кейин биласан», деган экан.

Шоир қораги унинг асарларида уриб туради, бу асарларнинг салимийати, жозибаси, поклиги ҳам шунда. Шу боис, у ўқувчини тезда ўзига ром этади.

У тинч пайтида ҳам, ғамли кунларида ҳам, қирғинларда ҳам, ўз юртида ҳам, ғурбатда ҳам ёзишдан тўхтамади. Ёза олмаган тақдирда ҳаёлида пишитиб юрди. Устози Жалолдин Румийнинг: «Денгизга яқин қорадиган одам сузишдан хабардор бўлиши керак», деган нақлини ҳар доим ёдида тутди. Хусусан, Махтумкули асарларидаги чуқур фалсафа, аиникса, Қуръонни қарим оятларининг таъсири яққол кўзга ташланиб туради. Махтумкулини ҳар гал ўқиганингизда янги-янги дунёларни кашф этасиз. Худди йўлида кетаётиб маржон топиб олган, орқага қайтишда яна шундай бойликка дуч келган одамдек ҳис қиласиз ўзингизни.

Мухтарам ўқувчим, очингини айтсам, бу китобни ёзиш учун Махтумкули асарларини неча йил, неча марта қайта-лаб ўқиганимни санаб саноғига етолмайман. Аммо, минг марта ўқисам ҳам бу хазинанинг тубига етиб бора олмаслигимни яхши биламан. Профессор Е.Бертельс Махтумкули асарларини ўзида дунёни акс эттириб турадиган афсонавий Жамшид жомига ўхшатган эди. Махтумкули ижодини бир мўъжизавий жом десак, бу сеҳр тўла илмий ўша софлиги, ўша ойдинлигини ҳамон йўқотмай келаётир. Бир ҳақиқатни асло унутмаслик керак: Махтумкули бўлмаса, туркманининг туркманлиги ҳам кемтик бўлиб қолиб эди.

цѣлѣ сѣнѣхъ
сѣхъхъхъхъ

Мана, хурматли ўқувчим, «Махтумқулнома» китобини ҳам ўқиб чиқдингиз. Сабрингизга барака берсин! Биргина китобда Махтумқули ҳақидаги ҳамма гапни айтиш у ёқда турсин, у ҳақида қисқача тасаввур бериш ҳам кийин, бу мураккаб масала. Китобни тамомлаб, уни яна бир қарра ўқиб чиққанимдан сўнг, Махтумқули ҳақида битганларимнинг учдан бирини ҳам қогога туширолмаганимни англадим. Бу китобда фақат Махтумқулнинг ҳаёти билан боғлиқ жиҳатларига кўпроқ эътибор қаратган эканман. Ўйлаб қарасам, Махтумқулнинг чўнг фалсафаси, илмий қарашлари, адабий-бадний маҳорати, хотин-қизларимизнинг ўша даврдagi ҳаёти ва Махтумқули ижодиди, шoirнинг кўнгли софлиги, Махтумқули ижодига отаси Давлатмамат Озодий ва буюк устози Жалолиддин Румий ижодининг таъсири каби юзлаб масалалар ҳақида катта-катта мақолалар ёзишим, қалин-қалин китоблар битишим мумкин экан.

Махдумқулнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни ҳақида ҳали
жулда кўп илмий ишлар олиб бориш талаб этилади.

Мен ўқувчиларга ана шуларни эслатар эканман, уларга бир савол билан юзланмоқчиман: Махтумқулнинг буюклиги нимада? Бу саволга юз минг хилда жавоб бериш мумкин. Шу жавобларнинг жамланмаси ҳам катта бир китоб бўлади.

Дунёда янглик йўк, янгича айғиш бор, холос.

Махтумқули янгича айтишни ҳам, тушунтиришни ҳам урда-дай олди. У ўтган асарларини инсонни уйқудан уйғотиш, одам-зодни дунёга теран ва хушёр кўз билан қаратиш мақсадида ёзди. «Дунёни тутиш учун қувиб бораркансиз, ортилгизга ҳам қараб кўйинг, сизни ҳам қувиб келатгандлар бўлиши мумкин», деган фикрни ўқувчига эслатиб кўйиш учун ёзди.

Даҳолатарининг ҳаётини англаш ҳам, англаштиш ҳам мураккаб кечадиган жараён. Уларнинг умр йўлини қоғозга тушириш ҳам осон иш эмас экан. Махтумқулнинг бой хазинасидан ҳар ким

курби етганча улуш олади. Қолаверса, шoirнинг таржimaiи Хoли-ни ривoят ва афсоналар ичидан саралашнинг ҳам ўзи бўлмайди.

Яна биография асар ёзиш борасида тажрибам камлиги ҳам панд берди. «Махтумкулини ҳеч ким менчалик билмайди», деган ясама гурур билан бу ишни анча чигаллаштириб олган пайтга-рим ҳам бўлди. «Биринчи кулча кулсиз бўлмайди», дейдилар. Албатта, хатолар, чалқаликлар бўлиши мумкин. Бу хатоларни тузатишда Сизнинг кўмагингиз керак бўлади. Азиз ўқувчи! Ҳар ким бир килдан берса, кўса ҳам соқоли бўлarmiш.

Албатта, бировдан айб қилириш осон. Факат, ҳар бир сатрни ёзишдан аввал қанча одамлар билан маслаҳатлашилгани, қанча-лар китоб ўқилиб-тигилганини эътиборга олсангиз, деган ўғин-чим бор.

Мен Махтумкули ва унинг асарларининг аҳамиятини, мо-
хиятини, умумий савиясини унутмаган ҳолда қалам тебратдим.
Ўзим ҳам муносиб бўлишга тиришдим. Ўқувчининг ўзи ан-
лар, тушуниб етар, деб ташлаб ўтган фикрларимга ўзингиз етиб
борарсиз, деган умидим ҳам бор. Бинобарин, бу китоба «Тугал-
ланмаган китоб» деб ном берсак ҳам бўлади, деб ўйлайман.

Рус талқикөчүсү И. А. Новиков маълумотлар ҳақдан таш-
кари кўп бўлгани учун «Пушкин Михайловскада» деган асарини
ўттиз йил давомида ёзиб, тақомиллаштириб бортган экан. Бал-
ки ҳали кўп муаллифлар ўз «Махдумқулнома»ларини ёзиб, бу
каравонимизга тиркаб кўйишар? Адабиёт майдони ҳам мардлар
майдони.

Аслида бу мен ёзadиган китоб эмасди. Биздан олдинги туркман тарихини яхши тушуниб, англаб етган одамлар ҳам Махтумгулининг умр киссасини ёзишга ошикмадилар. Шу тариқа, китоблардаги сўзбошилар, турли мақолалар, илмий ишлардаги Махтумгулининг ҳаёт йўли ҳақидаги қисқа маълумотларни ҳисобга олмаса, шеърлардаги мантйик орқали ўранилган, таққосланиб ёзилган кент ва асосли таржиман ҳолнинг йўқлиги шу асарни битишга мажбур этди. Ҳар қалай, бу асар Махтумгулининг кела-жаклати ўқувчиларига ёрдам беда олишига ишончим комил.

Хар бир даҳо сингари Махтумкули ҳам бу оламга сиемлай яшад. Зулматта, фикрий қолдиқликка, ахлоқий тубанликка қарши курашди. Шерларида нафрат, ғазаб, нафс сингари дунёни емирувчи қуча қарши КОМИЛ ИНСОН сиймосини яраттишга ҳаракат қилди.

Келажактаги ўқувчи билан Махтумули ҳақида суҳбатлашмоқ
орзуси ҳам бу китобни ёзишга ундади.

Шоирнинг ўз ҳаётига оид шеърларини синчиклаб ўргандим. Ўша давр руҳияти билан яқиндан танишим. Шоирни фаришта деб эмас, ҳар биримиз сингари олдий одам сифатида тасвирлашга ҳаракат қилдим. Сабаби, шоирнинг ўзи айтган бир гап бор: «Одамзод яхшидир ғилмон, паридан». Даҳо шоир ҳақида китоб ёзаётганимни эшитганлар орасида «Махтумқулини дунё билан иши йўқ, тақвога берилиб, уйдан чиқмасдан ўтирган зоҳид қилиб кўрсат», деганлар ҳам бўлди. Нимаям дердик, ундайларга Махтумқулининг айтиб қўйган аччиқ бир гапи бор: «Ул йигитлар гўрда яхши, боши ғавғоли бўлмас!»

Махтумқулини ҳар ким ўзинча тушунади. Ҳар кимнинг кўнглида ўз Махтумқулиси бор. Мен ҳам ўзим билган, тасаввур қилган Махтумқулини ёздим. Бош ҳақиқат ўрнида унинг шеърларидан фойдаландим. Йўқса, турли маълумотларга таяниб бундан-да қалинроқ умр китобини ёзишим мумкин эди. Агар бирор сатрини нотўғри англаган, ё бошқачароқ талқин қилган бўлсам, хатойимни асослаб, тузатишга ёрдам берсангиз, миннатдор бўлардим.

Бу китобни Махтумқулини тушунтириш учун эмас, уни ўзим тушунишим учун ёздим. Бу ерда гап Махтумқули асарларини тўғри талқин қилиш ҳақида бораётир, агар танлаган шу йўлимиз тўғри бўлса, бундан хурсанд бўлардим.

Кўпчилик маълумотларни қайси манбадан, қайси олим ёки ёзувчининг асарларидан олинганини алоҳида кўрсатмаган ўринларимни ҳам айбга буюрманг. Ушбу «Махтумқулинома» кўйлаб зиёлиларимиз, олимларимиз асарлари асосида ёзилган. Менинг қилган ишим — бу борадаги фикрларни бир шодага тизипдан иборат бўлди, ҳолос.

Махтумқулининг турлича шарҳланган ва, умуман, шарҳлашга ҳозирча бўй бермайдиган сатрлари кўп. Шоир кўп нарсаларни билса-да, айтгиси келса-да, очиқ айтмай, сатрлари орасига «яшириб» кетгани ҳам аён. Ана шу сатрлари билан ҳам у ўқувчинини ўзинга жалб этади.

Ёки:

«Ўзим англамаслар» дея куюнма,
Жаҳон кендир, сендан билгимдонлар бор.

Ёки:

Махтумқули, сирим чўхлур,
Очадиган одам йўқдур.

Махтумқули, пинҳон сирим бор ичда.

Ёки:

Махтумқули, кел, кўй, бу бағанда йўлни,
Айтсанг ҳам, ҳеч кимса ишонмас ҳали.

Махтумқули исми улуғ бир тилсимнинг яна сирларини очини балки Сизга насиб этар, азиз ўқувчим?

Демак, суҳбатимиз яна давом этади, деб умид билдириб қоламан. Ҳозирча эса, бу китобни сабр-тоқат билан ўқиб чиққанингиз учун миннатдорман.

1983—2010 йиллар

МУНДARIЖA

Муқаддима	3
Биринчи бўлим	8
Иккинчи бўлим	116
Ўш сўнгидagi суҳбат	204

Ямӯр, Ораз.

Я 99 Махтумқулинома [Матн]: буюк Махтумқули асарлари асосида ёзилган роман-тадкикот / О. Ямӯр; туркманчадан тарж. М. Аҳмад, Р. Жаббор. — Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2016. — 208 б.

ISBN 978-9943-28-580-4

УЎК: 821.512.164(092)
КБК 83.3(51ур)-8

Адабий-бадний нашр

Ораз Ямӯр

МАХТУМҚУЛИНОМА

*Буюк Махтумқули асарлари асосида ёзилган
роман-тадкикот*

Таржimonлар: *М. Аҳмад ва Р. Жаббор*

Муҳаррир *У. Тўрдиёва*

Расом-дизайнер *Х. Қўлтиқов*

Техник муҳаррир *Т. Ҳаритонова*

Қўчма муҳаррирлар: *Д. Ҳолматова, Г. Ёрғишева*

Мусоаххих *С. Саодатдинова*

Компьютерда тайёрловчи *Г. Қўлтиқова*

Нашриёт лицензияси АИ № 158, 14.08.2009.

Босишта 2016 йил 16 июлда рухсат этилди. Бичими 60х90¹/₁₆.

Офсет қорози. «Ретербитг Ўзбек» гарнитурасида офсет усулида босилди. Шартли босма табоғи 13,0. Нашр табоғи 12,94.

Адади 3000 нусха. Буюртма № 16-416.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@i.ptd-uzbekistan.uz

www.i.ptd-uzbekistan.uz

«O'ZBEKISTON»

